

ISSN 1694-5220

**Министерство образования и науки
Кыргызской Республики**

КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

**НАУКА
ОБРАЗОВАНИЕ
ТЕХНИКА**

Международный научный журнал

Выходит четыре раза в год

№ 3 (63), 2018

Ош -2018

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ ЖУРНАЛА

- Райымбаев Ч.К.** - главный редактор, ректор Кыргызско-Узбекского университета, доктор экономических наук (экономические науки);
- Исманов М.М.** - заместитель главного редактора, проректор по науке, доктор технических наук (горное машиностроение);
- Салиева Н.А.** - ответственный секретарь, редактор научного журнала «НОТ».

Технические науки

- Абидов А.О.** - д.т.н., проф, академик МИА (транспортное и горное машиностроение);
- Мамасаидов М.Т.** - д.т.н., академик НАН КР, проф. КУУ (транспортное и горное машиностроение, горное дело);
- Маруфий А.Т.** - д.т.н., проф. (строительная механика);
- Мендекеев Р.А.** - д.т.н., проф. (горные, строительные и дорожные машины);

Физико-математические науки

- Алымкулов К.А.** - д.ф.-м.н., проф., заведующий кафедрой КУУ (высшая и прикладная математика);
- Джураев А.М.** - д.ф.-м.н., проф. (физика, высшая и прикладная математика);
- Сатыбаев А.Дж.** - д.ф.-м.н., проф. (информатика, вычислительная техника и управление);
- Ташполотов Ы.Т.** - д.ф.-м.н., проф. заведующий кафедрой КУУ (физика, механика);

Химико-биологические науки

- Арзиев Ж.А.** - д.т.н. (химия и химические технологии);
- Жумабаева Т.Т.** - д.б.н., проф. (химические и биологические науки);
- Каримова Б.К.** - д.б.н., проф. (химические и биологические науки);
- Мурзубраимов Б.М.** - д.х.н., проф., академик НАН КР (химия и химические технологии);

Философские науки

- Балтабаева А.Т.** - д.ф.н., проф. КУУ (социальная философия, история, социология);
- Карабеков К.** - д.ф.н., проф. (социальная философия, теория познания);
- Шарипова Э.К.** - д.ф.н., проф. (социальная философия и социология);

Исторические науки

- Асанканов А.А.** - д.и.н., член-корр. НАН КР, проф. (исторические науки);
- Нурумбетов Б.А.** - д.и.н., проф. (исторические науки);
- Сатыбалдиева Ч.Т.** - к.и.н., доцент КУУ (исторические науки);

Экономические науки

- Купуев П.К.** - д.э.н., проф. (экономические науки);
- Култаев Т.Ч.** - д.э.н., проф. (экономические науки);
- Примов Э.Б.** - д.э.н., проф. КУУ (экономические науки);

Филологические науки

- Абдувалиев И.** - д.ф.н., проф. (кыргызский язык и литература, филология);
- Зулпукаров К.З.** - д.ф.н., проф. (сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание);
- Исаков К.А.** - д.ф.н., проф. (кыргызский язык и литература);

Сарыков С.Т. - к.ф.н., доцент КУУ (кыргызский язык и литература);

Педагогические науки

Бабаев Д.Б. - д.п.н., проф. (педагогические науки);
Джураев М.Дж. - д.п.н., проф. (педагогические науки);
Узакбаев И.С. - к.п.н., доцент КУУ (педагогические науки);

Юридические науки

Кулдышева Ч.К. - д.ю.н., проф. (теория и права государства; история учений о праве и государстве; конституционное право; муниципальное право);
Базарбай уулу Э. - д.ю.н., проф. (административное право, финансовое право, информационное право);
Кокоева А.М. - к.ю.н., доцент КУУ (юридические науки);
Жусупов Б.А. - к.ю.н., доцент (юридические науки);

Медицинские науки

Маманазаров Дж.М. - д.м.н., проф., директор НИЦ КУУ (медицинские науки).
Мамасаидов А.Т. - д.м.н., проф. (медицинские науки);
Жеенбаев Ж. - д.м.н., проф. (анатомия человека);
Шатманов С.Т. - д.м.н., проф. (медицинские науки);
Джумаев Р.М. - к.м.н., доцент КУУ (медицинские науки);

Географические науки

Низамиев А.Г. - д.г.н., проф. (географические науки);
Камилова Л.И. - к.г.н., доцент КУУ (географические науки);
Обдунов Э.А. - к.г.н., доцент (географические науки);

Учредитель:

Кыргызско-Узбекский университет
Журнал зарегистрирован
Министерством юстиции
Кыргызской Республики
Рег. свидетельство № 387 от 23.06.1999 г.

Адрес редакции:

723503, Кыргызстан, г. Ош, ул. Исанова, 79
Тел./Факс: (03222) 4-20-79, 4-20-92, 5-53-45
E-mail: nurkyz.alisherovna78@bk.ru,
ismanov1970@mail.ru
Web сайт: www.not.kg;
Подписной индекс: 77361

Журнал включен в систему российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Договор о размещении журнала «НОТ» в научной электронной библиотеке (НЭБ РИНЦ, elibrary.ru) № 717-11/2015 от 12.11.2015 г.

Журнал входит в перечень научных и научно-технических периодических изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики для опубликования научных результатов диссертационных работ.

Статьи, принятые к публикации, размещаются в полнотекстовом формате на сайте научной электронной библиотеки elibrary.ru, not.kg и vak.kg.

Зарегистрирован в Национальной книжной палате Кыргызской Республики.

ISSN 1694-5220

© Кырг.-Узб. унив., 2018

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Журнал «Наука. Образование. Техника» издаётся Кыргызско-Узбекским университетом 4 раза в год. В нем публикуются результаты научных исследований по всем направлениям наук.

Статья может быть представлена на русском, английском и кыргызском языках.

Решение о публикации принимается редакционным советом журнала после рецензирования, учитывая научную новизну, значимость и актуальность представленных материалов.

Порядок оформления статей в журнале «Наука. Образование. Техника»:

1. Статья, поступающая для публикации, должна сопровождаться, как правило, с рецензией ведущих учёных;
2. К статье прилагается аннотация и ключевые слова на кыргызском, русском и английском языках с указанием названия и автора статьи;
3. Особое внимание следует обратить на ясность и лаконичность стиля, точность и последовательность в изложении материала. Статья структурно должна иметь вводную часть, основное содержание и завершаться выводом или заключением, библиографией использованной литературы;
4. Статья подписывается автором(ами). Статья представляется в электронном варианте с распечаткой текста шрифтом Times New Roman № 14, через 1,5 интервал, в одном экземпляре на формате А4. Текст должен быть записан в формате *.doc или *.docx. Поля: верхнее – 20 мм, нижнее – 20 мм, правое – 15 мм, левое – 30 мм. Иногородние авторы могут направить статьи по электронной почте;
5. Все иллюстрации должны быть представлены в формате *.jpeg с разрешениями 300 dpi и выше для штриховых рисунков и 600 dpi для фотографий. Все формулы должны быть набраны редактором математических формул Equation;
6. Общий объем рукописи, включая литературу, таблицы и иллюстрации, не должен превышать 15 страниц;
7. Необходимо дать сведения об авторах (фамилия, имя, отчество; год рождения; учёная степень и звание; область исследований; номер телефона, E-mail) и желательна фотография для создания банка данных.

СТРУКТУРА РУКОПИСИ

Текст оформляется в следующей последовательности:

1. УДК (индекс по таблицам Универсальной десятичной классификации) располагается слева сверху;
2. Инициалы и фамилия (фамилии) автора (авторов) располагаются справа сверху;
3. Название статьи (на кыргызском, русском и англ. языках) на следующей строке;
4. Аннотация (на кыргызском, русском и англ. языках, на следующих строках, 50-80 слов);
5. Ключевые слова (8-12 слов, не более двух строк);
6. Основной текст. Все таблицы, иллюстрации (графики, рисунки, фото), сноски и др. должны быть приведены полностью, в соответствующем месте статьи. Рисунки должны иметь подрисовочные надписи, которые могут располагаться также на отдельных листах, в тексте должны быть сделаны ссылки на рисунки. Текст завершается выводом (заключением) и библиографией (литературой);
7. Условные обозначения единиц измерений и общепринятые сокращения терминов должны быть согласно ГОСТу и правилам орфографии;
8. Список литературы нумеруется в порядке ссылок по тексту. Ссылки помещаются в прямые скобки, например, [3], [1-3]. Библиографическое описание каждого источника должно быть оформлено по ГОСТ 7.1-2003;
9. Текст статьи может быть сокращен в результате редподготовки. Отношение редакции к спорным вопросам может быть отражено в предисловии или комментарии к статье.

Журнал распространяется по подписке через каталоги государственного предприятия «Кыргыз почтасы» (индекс – 77361), а также путем прямой редакционной подписки.

Материалы следует направлять по адресу:

723503, г. Ош, ул. Исанова 79, Кыргызско-Узбекский университет, 2-й учебный корпус.

Редакция научного журнала «Наука. Образование. Техника.».

Тел./факс: (03222) 4-20-79, 4-20-92, 5-53-45.

E-mail: nurkyz.alisherovna78@bk.ru, ismanov1970@mail.ru

Web сайт: www.not.kg

I. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 392.51.(575.2) (043.3)

Ташалиева М. М.

ст. преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет

МУРГАБ КЫРГЫЗДАРЫНЫН КЫЗ КӨЧҮРҮҮ САЛТЫ

Макалада Тажикстан Республикасынын Мургаб аймагындагы кыргыздардын кыз көчүрүү салты изилдөөгө алынган. Алыскы Мургаб аймагында тиричилик өткөрүп келген этникалык кыргыздардын байыртадан колдонуп келген кыз көчүрүү салты учурда рухий мурастын казынасы. Азыркы ааламдашуу доорунда унуткарылып бараткан мурасты эл ичинде тааныштырып, жагдайы келсе жандандырсак ашыкча болбос. Өзгөчө, кызга акыл-насаатты кошок аркылуу билдирүү сөз баккан кыргыз эли үчүн айтып бүткүс баалуу мурас. Анан да, ар кандай салттар бир жагынан улуттук маданиятыбыздын оригиналдуулугун белгилесе, экинчи жагынан аны башка элдер арасында тан калыштуу жана мезгилге баш ийбеген көөнөргүстүгүн көрсөтүп турат.

Ачык сөздөр: кыз көчүрүү, чач өрүү, чачпак, сеп, «аркан тосуу», «капкүр карматуу», үрп адат.

ТРАДИЦИЯ, ПРОВОДЫ НЕВЕСТЫ МУРГАБСКИХ КЫРГЫЗОВ

В статье рассматривается о традиции и о обряде новоселья девушки кыргызов местности Мургаб, Таджикистана. Это традиция передается из древне из поколения в поколение, где сохранились особенности национального колорита, что является одной из сокровищ национальной культуры кыргызов. Затрагивается проблема возрождения и сохранения национальных культурных традиций и обрядов у этнических кыргызов которые живут в Таджикистане, в регионе Мургаб.

Ключевые слова: новоселье, асаление девушки, плести косу, приданное, встреча невесты передать шумовку в руки невесты, обряды.

THE TRADITION OF SEEING THE BRIDE MURGHAB KYRGYZ

This article deals with the actual theme about the tradition and ritual of house-warming Kyrgyz girls' in Murgab areas. This tradition is transmitted from ancient times from generation to generation, where preserved features of national color, which is one of the treasures of national culture. The problem of the uplifting and preservation of national cultural traditions and rites of ethnic Kyrgyz who lives in Tajikistan, particular in Murgab.

Keywords : housewarming, settlement of girls, to weave the braid, given, meeting of the bride to convey the skimmer into the hands of the bride, ceremonies.

Үйлөнүү үрп-адаттарын изилдөө кыргыздардын салттык турмуш тиричиликтик маданиятындагы, үй-бүлөлүк-никелик мамилелердин эволюциясын изилдөөдө баалуу тарыхый булак экендигинде. Үйлөнүү үрп - адаттуулугу татаал түзүлүштөргө ээ болуп, ал түрдүү

мезгилдик, түрдүү мүнөздүк, бирок логикалык жактан өз ара байланышкан ар түрдүү элементтердин көптөгөн санынан турат жана өзүнүн генетикалык, функционалдык жана башка мыйзам ченемдүүлүктөрү бар.

Тажикистан Республикасынын Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусунун аймагына тиешелүү болгон Мургаб району, Тажикистандын Чыгыш жагында жайгашкан бийик тоолуу климаттык шарты өтө татаал, деңиз дегээлинен 4,7 миң метр бийиктикте орун алган, Сарыкол деп аталган өрөөндө жүздөгөн жылдар бою жашап келген этностук кыргыздардын үйлөнүү тойдогу (XIX-XXкылымдар) үрп-адаттары жана салт-санааларын изилдөө.

Төмөндө үйлөнүү салтынын бир баскычы болгон кыз көчүрүү салты баяндалмакчы. Кыз көчүрүү кызды турмушка чыккан үйүнө жөнөтүп, уясына кондуруу жөрөлгөсү болуп саналат. Кызды көчүрүүдөн мурун кыздын чачын өрдүрүү жөрөлгөсү башталат. Жергиликтүү салтка ылайык, атанын үйүндө кыздын кийимдерин жана чач жасалгасын аялдардыкына өткөрүү каадасы менен башталган. Ага көп балалуу жана никеден бактылуу туугандар гана катышышкан. Колуктуну атасынын үйүндөгү сыйлуу төргө олтургузушкан жана көшөгө менен тосулган абалда керектүү үрп-адаттарды ар кандай кыймыл-аракеттердин коштоосунда жасашкан: чачты өрүшкөн, андан кийин колуктуга күйөөлүү аялдын кийимин кийгизишкен. Кыздын чачын өрүүдө аялдар чогулган үйгө шырдак, төшөк салып ортого кызды отургузуп, кыздын беш көкүл чачын жандырууга аялдар аракет кылышкан. Кыз чачын бербестен ыйлаган. Колуктунун баш жагында төрт аял ак жоолукту төрт бурчунан тарта кармап турушкан. Мунун баары никеден бактылуу болууга каалоо айтканды билдирген ырлар менен коштолгон [9].

Кызга элечек(каляк) ороп, ак жоолук салганда айтылуучу каалоолор.

Ак жоолук бетине жарашсын,
Алганың койнуңа жарашсын.
Барган жериңден бак айтсын,
Баркыраган балдарды берсин кудайым,
Ак чыны болсун жууганың,
Апаңдын айткан акылын,
Акылга бекем кармагын.
Акылдуу келин экен деп,
Айылың бөтөн мактасын.
Көк чыны болсун жууганың,
Кайненең айткан акылын,
Көңүлдө бекем кармагын.

Күймөкү келин экен деп,

Кайын журтуң мактасын (АТД-3)

- деп чачты тең ортосунан экиге бөлүп түз тарашкан. Тең экиге бөлүү аялдык үлүштү билдирген. Эми келин болдуң деп, күмүш шакектер менен кошо чачын өрүп, чачпакты кийгизишкен. Чачпактар ар түрдүү эшме, эки буттуу, үч буттуу, төрт буттуу болгон. Чачпакты жибектен өрүп аялдар жасашкан, усталар күмүштөн найча, гупка жасап өткөргөн. Байлары төрт буттуу чачпак тагышкан. Ар ким дареметине жараша тагышкан. Кыздын энеси же чоң энеси өз жоолугунан бирди салышат да, жоолуктан кийин элечек (каляк) орошкон. Каляк тогуз кабат кездемеден жасалып, башы бүтүн, бактаган, шактаган байбичеге оротушкон. Биринчи кызга чачына кошуп чачбакты өрүп, ак жоолук салып, анын үстүнө чач кепти кийгизген, андан соң 20-30 метр болгон ак сурп оролот. Сурптун үстүнөн колдо кештеленген кыргак байланат, чүмбөт менен бети жабылат. Чүмбөт ак материалдын жибин көз кылып сууруп, атайын тор кылып, четтерин кештелеп тигип боо жасап даярдалат. Эң үстүнө дүрия жоолук салган. Дүрия жоолукту сурпка басма тигишип, четине тор чачыны ар түрдүү кылып шуру салып, кызыл жибек жиптен жасашкан. Папигин да ар түрдүү кылышкан. Күмүштөн гупка коюп, анан найча, андан сон папиктеген. Кызга чапан кийгизишкен. Чапан бахмалдан, тай баркуттан, паашайыдан, бейкасамдан, кымкаптан, нооту жана башка материалдан тигилген. Жаңы көйнөктөрдү кийгизишкен [9].

Андан сырткары, кызга сеп катары уздар колдоруна келишинче суусар, кундуздардын терисинен көрпө коюшуп, баш кийимин кооздоп кийгизишкен. Ошентип, бул жышааналуу кийинки аракет колуктунун бир үй-бүлөдөн экинчисине өтүүсүн билдирген кадам болгон. Бактылуу, бардар жашоо каалашып, колуктуну шириндиктер жана сары май менен оозантышкан. Демек, каралып өткөн үрп-адат никеге кирген колуктунун мындан ары «келин» деп аталган күйөөлүү жаш аялдардын келиндин жаш колуктунун деңгээлине өткөндүгүн билдирет.

Кээ бир аймактарда, колукту-келинди ата-эненин үйүнөн узатаарда «өпкө чабуу» ырымы өткөрүлгөн же болбосо муну «садага чабуу» деп коюшкан. Ал үчүн колукту менен күйөө баланы бири-бирине далысын тийгизип отургузушуп, үстүлөрүн жоолук же халат менен жаап, ушул максатта атайын союлган улактын өпкөсү менен акырын чапкылашкан. Жаш үй-бүлөнүн урук-тукумдуулугун камсыздоого тийиш болгон жалпы эчкиге сыйынуучулукка байланышкан бул ырымды колуктунун аял туугандары, көбүнчө энеси жасаган. Кыздын энеси эки тоочтун ортосуна май салып кыздын койнуна катат. Мунун мааниси кыз барган жеринде ток жүрсүн дегендикти билдирет. Андан соң кыз отурган көшөгөсүн жыйнап алып, анын арасына төш этти ороп, кыздын жеңесине беришет, ал көшөгөгө оролгон төштү кайненесине берет, ал көшөгөнү

үйгө жакындаганда кыз бетине тосуп барышат.

Колуктуну жолго даярдоо аяктангандан кийин, жеңелери анын атасын боз үйгө чакырышкан. Кыздын атасы, кызы чыккан үйдүн каалгасынын эки жагына май сүйкөп коёт. Андан сон кызынын белин кур же жоолук менен бек байлап, “оң кайрыл” (кыз оңго кайрылат), “сол кайрыл” (кыз солго кайрылат) деп колунан өпкөндө, кыз кайтарып, атасынын колунан өөп анан улоого түшкөн. Кызды көчүрүү учурунда кыздын бутун жер бастырбай төшөк, шырдак, кийиз салып анын үстү менен басып барып, анан тепшиге (дас) чыгарып улоого мингизишкен. Ошол учурда кыздын энеси, же болсо чоң энеси кошок айтып коштошот:

Беш көкүл өргөм чачынды,
Акылдуу кызым болсун деп,
Тандап бир койгом атынды.
Көкүлүн сылап кызымдын,
Тоюну берип элиме,
Кызымды,
Күйөөгө узатып турган убагым.
Барган жериң бак берсин,
Узун өмүр жаш берсин.
Көз тумар сатып алаарсың,
Карындап май алаарсың.
Капка курут салаарсын,
Барган жериңе бактылуу болуп калаарсы [8].

Сарыкол кыргыздарынды күйөөгө чыгып жаткан кызды көчүргөндө, эркек адам ат үстүндө туруп кызды сооротуу үчүн ыр айткан.Өз үйүнөн турмушка чыккан жарынын үйүнө бара жаткан кыздын башына эки жеңеси көшөгөсүн тартып жаап турган, ал эми ыр насаат айткан адам ошол көшөгөнүн үстүнө чачыла чачып минтип насаат айткан:

Ыйлаба кыз, ыйлаба той сеники,
Кош арыктан аттаган кой сеники,
Тоюн болду өлөндү мен айтайын,
Өлөң айтуу жакшы салт бул элдики.
Жибек менен чырмалган чий сеники,
Бахмал менен капталган үй сеники
Алган жарың түбөлүк ушул жигит,

Турмушуңа дайыма кой сеники.
Ыйлаба кыз, ыйлаба той сеники,
Мында келсең өз энең чачың сылаар,
Анда барсаң кайнатаң орун басаар,
Мында келсең өз атаң чачын сылаар.

– деп өлөң айтып ырдаган. Эгерде кыздын көзүнөн бул учурда жаш чыкпаса катышып олтургандар сөз кылышып, ээн учураган, сөзсүз ыйлаганга аракет кылган.

Мурдараак белгиленгендей, «кыз оюнунда» сүйүү жана тамашалуу ырлар көбүрөөк ырдалса, эми колуктуну узатуу ыйлоо жана «кошок айтуу» менен коштолгон. Адат боюнча, күйөөгө узатылган кыз атасынын үйүн биротоло жоготту деп эсептелет жана анын туугандары: «чыккан кыз чийден тышкары», «кыз бөлөк элдин кишиси» деп айтышкан. Колуктунун туугандары кезек менен кучакташып, «кошок кошушкан»:

Учугун бообу жибектен,
Учурдум кызым түнөктөн,
Жапсарың боосу жибектен,
Жөнөттүм кызым түнөктөн.
Кара сакал көрүнсө,
Кайнагаң болот жаксай жүр.
Кайненең катуу сүйлөсө,
Кайрылып бери качпай жүр (АДТ-3)

Сарыколдук кыргыздарда уруунун ар бир эле мүчөсүнүн кетүүсү бүткүл уруулаштары тарабынан орду толгус жоготуу катары кабыл алынган. Ал эми мындай эки гана учурда жүз берген: кимдир-бирөө каза болгондо же кызды күйөөгө бергенде. Жоготуунун дал ушундай мүнөздөгү орду толгустугу үй-бүлөлүк-үрп-адаттык ый-кошок ырларынын коомдук манилүүлүгүн аныктаган. С.М.Абрамзон «кошокту» жаңы патриорхалдык абалды колуктунун туугандары кабыл албоого карата жасаган өзүнчө бир аракет деп санаган. Колуктунун жакын туугандары жоготууга моюн сунган абалда, эмоционалдуу жоктоолордун жардамы аркылуу, акыл айтуу формасында кызга өз каалоо-тилектерин билдиришкен. Эмоционалдуу акыл-насааттык кеңештер анын болочок жубайына жана жубайынын ата-энесине карата да айтылган. Кошоктор колуктуну узатууга келишкендерге жараша көп санда кошулган. Алардын ар бири: эне, чоң эне, жеңелер, эже-синдилер жана башкалар өз жөндөмдөрүнө ылайык кошок айтышкан.

Колукту менен биринчи болуп чоң энеси, анан апасы, андан ары атасы жана апасы жагынан жеңелери коштошкон. Эже – синдилери жана курбу кыздар коштошууну соңуна

чыгарышкан. Колуктунун чачына колун жеңил тийгизүү менен, алар төмөнкүдө кошок кошушкан:

Коктуга коендун жүнү чачылсын,
Козголбой бактың ачылсын.
Жылгага жыландын жүнү чачылсын,
Жылбастан бактың ачылсын.

Бул кошоктор Сары-кол кошулгандан кийин XIX кылымдын аягында пайда болгон.Себеби, волостук, уездик башкаруу системасы XIX кылымдын аягында пайда болгон. Колуктунун чоң энесинин кошогуна жаңы баш кошуп жаткандарга каалоо айтуу менен бирге, никенин моралдык нормаларын бекем сактоо, улууга урмат, кичүүгө ызаат көрсөтүп жүрүү жөнүндө айтылган.

Өзүнүн каалоолорун адеп-ахлактык насааттары менен коштогон эне өз кызына күйөөсүн сыйлоону жана анын бардык тууган-уруктары менен өз ара мамилелерде жылуу-жумшак жана адептүү болууну насааттайт.

Кызым,
Жүк үстүндө айнек бол,
Сүт үстүндө каймак бол.
Эшикти каттуу жаппай жүр,
Эр сыйлаган эшикте калбайт кызым,
Эриңе жаман айтпай жүр.
Кайын ата кирсе эшиктен,
Жакандоз салгын астына,
Жаздыкты койгун башына,
Дасторкон жайып жайнатып,
Чай сунуп тургун кашында.
Кайын эне келсе эшиктен,
Келиң деп тургун ийилип.
Келиним жакшы чыкты деп,
Кайын энең жүрсүн сүйүнүп.
Турумтай деген тургун куш,
Тумшугудан сылагын,
Уул тууган кайненени,
Адавиң тутуп сыйлагын (АДТ-2)

Өзүнүн түзүлүшү боюнча кошоктор негизинен эки бөлүктөн турган: биринчиси кайрылуу, экинчиси –каалоо айтуу. Мындай кошоктор көбүнчө жаштарга бата берүүгө мүнөздүү.

Башыңар ак жүрсүн,
Денеңер сак жүрсүн,
Отунар ойносун,
Казаныңарга май кайнасын.
Бак таалай орноп экөөңө,
Башыңарга бакыт кут консун.
Бата алып барган жериңде,
Көшөгөнөр өссүн көгөрсүн,
Келерки ушул убакта,
Эр азамат төрөлсүн.

Өз кошогунда эне чоңоюп бойго жеткенден кийин кыз баладан эч кандай пайда жок экендигин, ал башка айыл же урукка кетээрин белгилеген.Андан кийин жеңелер коштошкон:

Биз,
Жакалай көчкөн көч элек,
Жанагы кыз экөөбүз өч элек,
Өч да болсок ыйлайбыз,
Кайын эне көөнүн сыйлайбыз [6].
Кызылды киймек кымбат иш,
Кызды эле бермек урмат иш,

Андан соң колуктунун курбулары коштошкон:

Кыз өзү аттанарда камчысы менен чүмбөтүн ачып туруп теңтуштары менен коштошкон:

Тегерек шибер текши тал,
Теңтушум кыздар жакшы кал,
Майдан шибер майда тал,
Бачам кыздар жакшы кал.

Сарыкол өрөөнүнүн кээ бир аймактарында коштошуу бүткөндөн кийин, жаңы баш кошкондор жөнөп кетээр алдында күйөө баланын бай туугандары кудалардын катышуусу астында колуктунун себин карап чыгышкан. арды септин саны жана сапаты канааттандырган болсо, анда куда тарапка ыраазычылык катары кой тартуулашкан. Ага жооп кылып колуктунун атасы аларга «сарпай» берген.

Андан соң септи ат-көөлүккө жүктөөрдүн алдында «жүк бузмай» деп аталган жөрөлгө

жасалган: күйөө бала тараптан келген жалаң гана эркек кудалар – күйөө баланын ага-инилери жана абалары септи атка жүктөөгө тийиш болуп, бирок салтка жараша ага символикалык төлөм төлөө аркылуу «сатып алууга» милдеттүү болушкан. Колукту тараптын аялдары септеги буюм-тайымдарды көргөзүшүп, мактоо сөздөрдү айтышуу менен аларга «акы» сурашкан. Бул ырым-жырымдык оюн « септи кудалар баалап алуу» деп аталган. Септи «соодалоо» жөрөлгөсү өткөрүлгөндөн кийин эки тараптын аялдары аны күйөө баланын айылына жөнөтүүгө киришкен.

Бул үрп-адат колуктунун себинин практикалык маанисин баса белгилөө максатын көздөгөн. «Септи кудалар баалап алуу» ырым-жырымдык оюну аркылуу сеп жаңы үй-бүлөгө өткөрүлүп берилип, бул комплект болочоктогу үй ээсинин үй тиричилигине зарыл болгон буюмдарды өзүнө камтыган жана анын милдеттерин да белгилеген.

Андан ары күйөө бала тараптан колуктуну «сатып алуунун» ырым-жырымдык оюну өткөрүлгөн. Өздөрүнүн жигити үчүн ушундай кызды сактап чоңойткондугу үчүн алар колуктунун аял туугандарына жоолук, көйнөктүк кездемелер жана башка буюм-тайымдардан турган белектерди беришкен. «Сатып алынган» колуктуну жеңелери көшөгөдөн көрүнбөгөн калыбында боз үйдөн алып чыгышып, той жасалгасындагы атка мингизишкен, анткени турмуш-тиричиликте байыркы көчмөн мал чарбачылык салттар али бекем сакталган. Кыргызда салт боюнча колукту таптаза деп эсептелгендиктен, ал тиешелүү жерге жеткенге дейре башкалар жүзүн көрбөөсү үчүн «көшөгө» тартуу жөрөлгөсү жасалган.

Колукту күйөө баланын үйүнө чейин башкалардын коштоосунда барууга тийиш болгон. Аны коштоп баруучулар, тактап айтканда «кыз жеткирерлер алдын ала дайындалышып, алардын ичинде колуктунун энеси да болгон. Ошондой эле, «кыздын жеңелери» да алдын белгиленген. Алардын арасынан тартип жана салтка жоопкер болуп эсептелген жаш жеңелердин бири өзүнчө бөлүнүп турган.

Колукту күйөө баланын үйүнө жеткирилгенге чейинки бардык жолдо тамашалуу үрп-адат «жол тосуулар» жасалганын белгилеп кетүү керек. Айылга жакындаган сайын жолду кандайдыр бир белек-тартуу алуу аркылуу ачуу ырымы көбөйгөн. Бул ырымга айылдын жаштарынын жана күйөө баланын орто жаштагы тууган-уруктары да катышкан. Биринчи аркан тоскондорго бир жилик эт менен бет аарчуу беришкен, экинчисине кур жана допу беришкен, ал эми үчүнчү тоскондорго мал же башка буюм берүү менен арканды үзүшкөн [10].

Ошол мезгилде жигиттин энеси келиним «көп сүйлөбөсүн деп оозуна боорсок салып, келиним көп баспасын» деп калың салынган төшөктө бир топ убакытка чейин отуруп алуу ырымын аткарган. Күйөө баланын жакын эже, жеңелеринен башы бүтүнү келип, келин келердин алдында даярдалган жалчиман менен үч жолу келинди оозандырган. Андан кийин келин салам

айтып жүгүнөт, элечектин үстүндөгү атайын коюлган жоолукту, кичине кайнилеринин бири алып качат. Үйгө кирерде келиндин алдына атайын шырдак, төшөк салып киргизет. Бул жөрөлгө «отко кирүү» деп аталган. Отко кирген келин ата баба салты боюнча май оозанып, майдан кичине алып отко салып, анан төргө өтүү менен дагы бир жолу жүгүнүп салам берген.

Андан кийин «чөмүч көөлөр» жөрөлгөсү өткөрүлгөн. Бул жөрөлгөнү өткөрүү чоң казанга шөөла деп аталган тамакты алдын ала даярдашат да, анан келиндин оң колун жеңеси кармап, пахта оролгон кепкир менен оң жакка үч жолу, сол жакка үч жолу аралаштырат. Кыздын атасы берген унаа табагына адегенде өзү салып, дасторконго өзү койбостон туруп көшөгөгө жеңелери менен кирип, үч жолу өзү ооз тийип, анан дасторконго койгон да кийин курбу кыздары, жеңелери менен чогуу жешкен. Ошол кезде көпкө сүйлөбөй, баспай отурган кайненеси келиндин койнундагы тоочторду алат. Андан кийин келиндин себин жеңелери көшөгөгө илишет. Чогулуп келген тууган урукка, кошуналарына «келин кешик» деп, келин ала келген эттен, боорсоктон, жана башка азык түлүктөн, сандыктагы септен берилген.

«Кыз тою» аяктап, коноктор жөнөй баштаганда аларга жооп катары тартуулар (кездемелер, кийимдер), боорсок-каттама, эт жана башка той татымдары салынып, дасторконго оролгон себеттер берилген. Конокторго жооп катары тартууланган белектер дээрлик бардык убакта алар алып келген белектердин баасына тең болгон.

Жыйынтыктар:

1. Үйлөнүү үрп-адаттарын изилдөө кыргыздардын салттык турмуш тиричиликтик маданиятындагы, үй-бүлөлүк-никелик мамилелердин эволюциясын изилдөөдө баалуу тарыхый булак;
2. Үйлөнүү салтынын бир баскычы болгон кыз көчүрүү салты памир кыргыздарында салттуу түрдө сакталган;
3. Андагы ырым-жырымдар азыркы кыргыз коомчулугунда жоголуп бараткандыгы факт, ошондуктан ал салттарды рухий мурас катары сактап калуубуз абзел.

Колдонулган адабияттар:

1. **Асанканов, А.** “Жунго Шиңшаң кыргыздары” [Текст] / А.Асанканов.-Бишкек, 2013.
2. Ата - бабалр табериги :Кыргыздардын адеп ахлак, салт-санаа,үрп- адат,ырым жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы. -Бишкек, 2011.
3. **Акматалиев, А.** Сейтаалы уулу “Кыргыздардын көөнөрбөс дөөлөттөрү” [Текст] / А. Акматалиев.- Бишкек, 2000.

4. **Аттокуров, С.** Кыргыз этнографиясы [Текст] / С.Аттокуров.-Бишкек,1997.
5. Кыргыздардын үрп-адаттары жана каада салттары.-Бишкек,2009.
6. **Акматалиев, А.** Балдарга арналган ырым- жырымдар үйлөнүү үлпөт салты жана ыры. [Текст] / А.Акматалиев.- Бишкек, 2000.
7. Кыргыздардын улуттук маданияты.-Бишкек, 2012.
8. Мургаб элинин мурастары.-Бишкек, 2009.
9. Уйлөнүү салт ырлары. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки.- Фрунзе,1973.
10. **Осмонова, С.К.** Договор о браке малолетних детей (бел куда, бешик куда) кыргызов юго запада Ферганы (XIX-XXвв) Актуальные проблемы истории Кыргызстана: Материалы респ. науч. конф. посвящ. 80-летию профессора С.А.Аттокурова,12 апрель 2012год [Текст] / С.К.Осмонова.-Бишкек, 2013.
11. Автордун өздүк талаа дептери-(АДТ-2).
12. Автордун өздүк талаа дептери-(АДТ-3).
13. **Жээнбекова, Ж.А.** Национальная одежда-часть материальной культуры кыргызского народа [Текст] / Ж.А.Жээнбекова, Садыкжан кызы У.-Ош,КУУ.2016-№3,4-52с.

УДК 392.51(575.2)(043.3)

Ташалиева М. М.

ст.преподаватель, Кыргызско-Узбекский Университет

ҮЙЛӨНҮҮ ТОЮНАН КИЙИН ӨТКӨРҮЛГӨН ҮРП-АДАТТАР (МУРГАП АЙМАГЫНЫН МИСАЛЫНДА, XIX-XX-КЫЛЫМДАР)

Макалада Мургаб аймагындагы кыргыздардын материалдык эмес маданиятынын бир бөлүгүн түзгөн үй-бүлөлүк салттуу үрп-адаттуулук олуттуу туруктуулугу жана мурастуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Кылымдардан бери жашап келе жаткан үрп-адат жана салт санааларды андан ары изилдөө жана сактоо, айрым унутулган элементтердин жоктон кайра жаралуусуна, аларды терендетип түшүнүүгө, кыргыз элинин материалдык эмес маданият мурастарынын негизги бир компоненти катары коомдук турмушта аң сезимдүү бекитүүгө жагымдуу жагдай жаратат. Көптөгөн этнографиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, үй-бүлөлүк салттуу үрп-адаттар жаатында көптөгөн өзгөчөлүктөр бар.Коңшу жашаган элдердин да бири-бирине таасир этүүсү мыйзам ченемдүү. Ошондуктан, үйлөнүү тойдогу үрп-адаттарды изилдеп үйрөнүү абдан маанилүү болуп, үй-бүлөлүк никелик мамилелерди изилдөөдө баалуу тарыхый булак болуп берет.

Ачкыч сөздөр: *Сеп, сандык ачты, кап ачты, мончок, жүк жыйды, кепкир, чөмүч, кыз төркүлөө, көрпө, бахмал.*

ТРАДИЦИИ ПОСЛЕ ПРОВОДОВ НЕВЕСТЫ НА ПРИМЕРЕ МУРГАБСКИХ КЫРГЫЗОВ

В статье рассматриваются послесвадебные традиции и обряды, кыргызов проживающий на территории Республики Таджикистана. Эти обряды имеют свои местные особенности где отражаются отпечатки перешедшие из других традиций соседних населений. Древние национальные обряды занимают важное значение в сохранении культуры народа, как источник национальных традиций.

Ключевые слова: приданое, кап ачты, сандык ачты- национальная традиция, шумовка, бусы, тюфяк, баркут.

POST –WEDDING CEREMONIES

This article deals with the actual topic of traditions and rituals which exist in the territory of the Republic of Tajikistan. These rites have their local features and reflected where the prints passed from other traditions of neighboring populations. Ancient national rituals are important preserving the culture of the people, as a source of national traditions.

Key words: dowry, kap achty, Sandyk achty - national tradition, skimmer, necklaces, mattress, eagle, material.

Үйлөнүү тойдогу жана тойдон кийинки үрп-адаттарын изилдөө кыргыздардын салттык турмуш тиричиликтик маданиятындагы, үй-бүлөлүк-никелик мамилелерди изилдөөдө баалуу тарыхый булак экендигинде. Үйлөнүү үрп-адаттуулугу татаал түзүлүштөргө ээ болуп, ал түрдүү мезгилдик, түрдүү мүнөздүк, бирок логикалык жактан өз ара байланышкан ар түрдүү элементтердин көптөгөн санынан турат жана өзүнүн генетикалык, функционалдык жана башка мыйзам ченемдүүлүктөрү бар.

Тажикистан Республикасынын Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусунун аймагына тиешелүү болгон Мургаб району, Тажикистандын Чыгыш жагында жайгашкан бийик тоолуу климаттык шарты өтө татаал, деңиз деңгээлинен 4,7 миң метр бийиктикте орун алган, Сарыкол деп аталган өрөөндө жүздөгөн жылдар бою жашап келген этностук кыргыздардын үйлөнүү тойдон кийинки (XIX к. аягы-XXк. башы) үрп-адаттарын изилдөө.

Үйлөнүү тоюнан кийин күйөө баланын айылында туугандары жана айылдаштары «келин көрүүгө» чогулушкан. Ага аялдар менен балдар гана келип, эркектерге жол коюлган эмес. Салт боюнча, аялдар келинге белектерин берип, келин жооп катары аларга «жүгүнгөндө», аялдар «кудай жалгасын», «тийгениң менен кошо кары» деген алкоолор менен бата тилешкен. «Көшөгөдөгү» келинге балдар баш багып калса, келин аларга себиндеги атайын балдарга

арналып саймаланган кол жоолуктардан берген. «Көшөгө» артына күйөөсүнүн карындашы (келин үчүн – «кайын сиңди») кирсе, ага шакек же билериктерден белек кылган. Мындай үрп-адат

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

«жүздүктөрүн чечип алуу» деп аталып, анын мааниси колукту «жеңе» катары күйөөсүнүн мындан ары өзүнө жардамчы болууга тийиш жакын кыз туугандарына өз жасалгаларынан белек берүүсү шарт болгондугуна барып такалган. Алсак, эгерде келин өзүнүн күйөөсүнө же күйөөсүнүн туугандарына кандайдыр-бир үй буюмун бергиси же кандайдыр-бир сөздү айткысы келсе, анда бул иштерде кайын сиңдилердин жардамы керек болгон.

Андан ары келиндин себинин курамына кирген «сандык ачты», «кап ачты» үрп-адаттары жасалган. Бул максатка кызмат кылууга тийиш болгон сандык колуктунун ата-энеси тарабынан бышырылган койдун эти, нан боорсок, таттуулар жана жакын туугандар менен айылдаштарга таркатып берүү үчүн атайын майда-чүйдөлөр менен жык толтурулат. Атайын майда-чүйдөлөрдүн курамында саймаланган кол жоолуктар, мончоктор, кездеме кесиндилери жана башка предметтер болгон. Бул үрп-адатты өткөрүү үчүн күйөө баланын уругунан ага чоң эне же жакын аял туугандарынан болуп кеткен улгайыңкы ардактуу аял чакырылган. (АДТ-2) Салт боюнча, ага сандыкты ачкандыгы үчүн берилүүгө тийиш болгон атайын төшөк келиндин себинен берилген. Жаш жубайларга бакыт-таалай каалаган улуулары эт жана таттуулар менен сыйланып, балдар өзүлөрүнө тиешелүү белектерин алышкан. Ошол себептен, сандык мүмкүн болушунча жык жана байгерчилик менен толтурулган. Эгерде, сандык ар түрдүү белектерге бай болсо, анда келинди «кол аяктуу жерден экен» деп айтышкан [10].

Белгилүү бир убакыт өткөндөн кийин «жүк жыйды» салты өткөрүлгөн. Келиндин себи күйөө баланын үйүнө жеткирилгенден соң, андагы көрпө-төшөктөр күйөө баланын жеңелери тарабынан тегизделип жыйылган. Жыйылгандан кийин алар бир же эки төшөктү алышкан. Бул жөрөлгө колукту үчүн тарбиялык мүнөздө өткөрүлгөн. Анын маңызы ошол төшөктү алган жеңелер да өз кыздарын күйөөгө ийгиликтүү чыгарууну тилек кылууда жатат.

Бардык жөрөлгөлөр аткарылып бүткөндөн эки-үч күн өткөн соң, колуктуга анын жеңелери келишкен жана алар тарабынан жасалган салттык ырым-жырым «чөмүч көөлөр» же «кепкир карматты» деп аталган. Колукту өз жеңелеринен ашканага расмий чакыруу алган, күйөө баланын үйүндөгү жеңелер ага тамак жасоодо жардам беришкен. Ушуну менен кошо анын колуна чөмүч же кепкир карматышкан. Бул мындан ары жаш келин ашканага чыгып, үй иштери менен алек болууга, жүгүрүп кызмат кылууга тийиш дегенди билдирген.

Кийинки үрп-адат «күйөө баланы жүгүнтүү» деп аталган. Күйөө бала колуктусуна тарбия-таалим бергендиктери үчүн баарына ыраазычылык билдирүү максаты менен жүгүнүү каадасын

жасаган. Андан соң «жеңе» күйөө баланын атасына жана энесине «кайнатасы жамынсын», «кайненеси жамынсын» деген сөздөр менен келиндин себинен бирден көрпө тартуулаган. Аталган салт колукту тараптан күйөө баланын ата-энесине сый-урматты көрсөтүлүүсүн

билдирген [10].

Белгилүү бир убакыттан кийин колуктунун ата-энелери жаш жубайларды конокко чакырышкан. Бир жылдан кийин «кыз төркүлөтүү» салты өткөрүлгөн. Жаңы келген келин кайын журту менен бир жылдай өткөн соң келиндин кайындары аны сарпай, союш камдап алып төркүнө, башкача айтканда төркүлөтүп барышат. Бул салт азыркыга чейин сакталган. Аталган үрп-адаттын негизги максаты куда-сөөктүк байланыштарды бекемдөө жана күйөө баланы күйөө макамына киргизүү болгон. Бул жаңыдан баш кошкондордун үйлөнүү тойдон кийин колуктунун ата-энесине жасаган эң алгачкы төркүлөтүүсү. Күйөө бала тараптан сакталууга тийиш болгон тыюу салуулар ушундан кийин токтотулган. Жаш жубайлар менен кошо күйөө баланын ата-энеси, улуу агаларынын аялдары жана достору чакырылган (АДТ-3).

Коноктор келгенден кийин алар үйдөгү мейкиндиктин этикеттик-маанилик бөлүштүрүлүнө жараша, башкача айтканда эркектер бир бөлмөдө, аялдар экинчисинде жайгаштырылган. Колукту жана күйөө бала үчүнчү бөлмөгө, колуктунун жаш туугандары менен кошо олтургузулган. Бирге тамактануудан кийин белектерди алмаштыруу жүргүзүлгөн. Күйөө бала жана анын досторуна көйнөк, калпак, кудаларга сарпай берилген. Күйөө бала тараптан кудалар колуктунун атасына намаз окуганга жайнамаз, энесине көйнөк, туугандарына калпактар, көйнөктүк кездемелер, жоолуктар жана башкаларды тартуулашкан.

Наристенин төрөлүшү менен жаңыдан баш кошкондордун жаш жубайлык макамы аяктап, андан ары алар бой жеткен жыныс курактык категориянын толук укуктуу мүчөлөрү болуп калышат. Тун наристе төрөлгөндөн бир өткөн соң анын атасынын туугандары жаш үй-бүлөнү колуктунун туугандарына көрсөтүп келүүгө жана колуктуну бул сапарда коштоп барууга «төркүлөтүүгө» милдетүү. «Төркүлөө» бул колуктунун ата-энесинин үйүнө конок катары биринчи жолу баруусу болуп, адатта өз ара белек алмашуулар менен коштолгон. Ушундан кийин жаш үй-бүлө колуктунун ата-энесинин да, башка туугандарынын да үйлөрүнө каалаган маалда каттап турууга мүмкүнчүлүк алган.

«Сүт акысы» үрп-адатын өткөрүүдө күйөө бала тараптан кудалар колуктунун апасына топоз алып келишкен. Көпчүлүк учурларда «сүт акысын» «келин тойдо» беришкен. Кээде кызын татыктуу тарбиялап өстүргөнү үчүн колуктунун атасына толук жабдуусу менен ат тартуулашкан. Колуктунун ата-энесине аларга карата сый-урматтын белгиси катары» сарпай» беришкен. Үй

ээлери коноктору сыйлап, алар кетээринде жаңыдан баш кошуп жаткандарга ар түрдүү малдан «энчи», ал эми жаңы төрөлгөн наристеге кулун же козу белек кылышкан [2].

Үйлөнүү той үрп-адаттарынан кийин күйөө бала менен колуктунун ата-энелеринин ортосундагы кайрылуулардын олуттуу эрежеси орнотулган. Алардын ата-энелери бири-бирин

«куда» жана «кудагый» деп атап калышкан.

Жаш үй-бүлөнүн жашоосундагы алгачкы бир жыл сыноо мөөнөтү катары саналып, анын жүрүшүндө жаңы үйлөнгөндөр күйөө баланын ата-энеси жана туугандарынын жардамы жана катышуусу турмуштук мааниге ээ болгон өткөөл мезгилде турушкан. Бул убакытта жасалган ырым-жырымдык жөрөлгөлөр үйлөнүү тойго байланышкан үрп-адаттардын логикалык жактан уландысы жана бүтүшү болуп эсептелет.

«Отко киргизүү»,- күйөө баланын жана анын туугандарынын очогуна кошулуу үрп-адаты жөрөлгөлүү мааниге ээ. Колукту күйөө баланын айылына келгенден кийин ал үй очогуна жүгүндүрүлгөн. Бул үрп-адат от менен тазалануунун коргоочу магиясынан көрүнгөн [1]. Маалыматчылардын айткандарына караганда, иликтенген аймакта отко сыйынуунун көптөгөн жайларынын жана ага байланышкан үрп-адаттардын калдыктары жакшы сакталып калган. Аларга отко курмандык чалуу, курмандык тамак-аштарын даярдоо, үй-бүлө-никелик жөрөлгөлөрдө, бабалардын рухтарына ибадат кылуу жана ошондой эле сөөк коюу жана эскерүү учурларында үрп-адаттык отту пайдалануу кирет. Бул маалыматтар А. Асанканов жана К. Малтаевдин жарыяланган эмгектеринде да тастыкталат. «Келинди отко киргизүү үрп-адаты аткарылып жатканда күйөө баланын ата энеси, көбүнчө энеси колуктунун оозуна «сары май» салганда, колукту чыпалагы менен андан бир азыраак алып, отко таштайт, башкача айтканда ушундай кезде отко курмандык чалат. Ошол маалда күйөө баланын атасы колуктуга «Малың майлуу-сүттүү болсун!» деп бата берет [1].

Маалымат чыларыбыздын айтымында, иликтенген аймакта күйөө баланын үйүнө жөнөтөөрдүн алдында колуктунун эки колун тең сары май менен майлоо өтө кеңири тараган жөрөлгө болуп эсептелет. Колукту өз үйүнөн чыгаар алдында алакадарын эшиктин кесекилерине сүртүп кеткен. Бул ырым-жырым колукту ата-энесинин үйүндөгү ооматты күйөө баланын үйүнө алып кете албайт дегенди билдирген.

Кээ бир алыскы айылдарында колуктунун колун ал күйөөсүнүн үйүндө биринчи жолу жөрөлгөлүү тамак жасап жатканда сары май менен майлашкан.

Мына ошентип, «Келинди отко киргизүү» үрп-адаты күбөлөндүрүп тургандай, от үй-бүлөнүн эң башкы сактоочусу болуп эсептелген.

Кыргыздарда жана казактарда курмандык чалуунун отко сыйынуучулук үрп-адатын жаш колукту күйөөсүнүн ата-энесинин үйүндөгү очок жанында жасаган. Бүл үрп-адатты аткаруунун ырым-жырымдык элементтери кыргыз менен казакта бирдей болуп, бул эки түрк элдеринин этникалык жактан бир туугандыгы жана маданий жактан жакындыгы менен түшүндүрүлөт.

I. Исторические науки

«Келин той» үйлөнүү тоюнан кийин бир аз убакыт өткөн соң күйөө баланын туугандары жаңыдан баш кошкондорду кезек менен үйлөрүнө чакырышып, «келинди отко киргизүү салтын жасашкан. Кабыл алынган салт боюнча, колукту чакырылган үйгө себинен эсебинен сөзсүз көрпө көтөрүп барган. Күйөөсүнүн тууганынын үйүндөгү кире беришке келинге ак жибектен «паяндөс» салынган. Ал аркылуу өткөндө келин ийилип «жүгүнүү» аркылуу күйөө баланын туугандарына салам берген. Сый тамактан кийин колуктуга ак жоолук - «паран оромол» же «ак оромол», күйөө балага «ак калпак» белекке берилген. Ак түс тазалыкты, бакытка карай шыдыр жолду символдоштурган.

Нике кыюу учурунда өкүл ата жана өкүл эне дайындалган, өкүл атаны көбүнчө өзүлөрүнүн жакын жана сыйлуу туугандарынын арасынан тандаган. Жергиликтүү жашоочулардын ишеними боюнча, ал жаштарга экинчи ата, ал эми анын аялы- өкүл эне деп эсептелген. Өкүл ата-энелер менен жаштардын ортосунда акыр-соңу жакын туугандык мамиле мүнөздөгү тыгыз карым-катнаш сакталып калган. Өкүл ата-энелер нике кыюунун мусулмандык үрп-адатын жасоого милдеттүү катышкан. Өкүл ата-эненин милдетине жаштарга алардын үй-бүлөлүк турмушунда кеңеш берип туруу, татаал турмуштук маселелерди чечип берүү, балдарды тарбиялоо жана чарбалык иштерди жүргүзүү кирген. Коңшу тажик элинде өкүл атаны(подархон) өтө сыйлуу болгон. Өмүр бою өкүл атаны сыйлап өткүн деп батаа беришкен [8]. Салт боюнча, «келин той» өткөндөн кийин алар милдеттүү тартипте жаңы үйлөнгөн жаштарды «отко чакыруу» үрп-адатын жасашкан. Жаңы үйлөнгөндөр белекке «төшөк», «оромол», «калпак» алып келишкен. Сый тамактан соң жаңыдан баш кошкондорго белектер тартууланган жана аларга милдеттүү түрдө «энчи» бөлүнгөн. Энчинин курамына майда мүйүздүү мал кирген.

Мына ушинтип, Сарыколдук кыргыздардын салтык үйлөнүү үрп-адаттуулугунда ар түрдүү формалар сакталып калган.

Кыргыздардын диний көз караштары мурда синкреттик мүнөзгө ээ болгон. Анда түрдүү диний ишенимдер бириктирилген. Ислам менен бирге кыргыздарда исламга чейинки, тамыры эң байыркы дүйнөгө барып такалган ишенимдердин кээ бир калдыктары кеңири жашаган. Иликтенген аймакта көп учурларда алардын күндөлүк турмушка жана аң-сезимге тийгизген таасири чоң болгон. Үйлөнүү тоюнан кийинки эң акыркы салтык үрп-адат болуп «ата көрдү» үрп-

адаты саналат. Анда колуктунун жакын туугандары-ата-энеси, бир тууган ага-инилери, эже-синдилери, жеңелери жаңы үйлөнгөндөрдүн ата-энесинин үйүнө келишкен. Бул үрп-адаттын маңызы жаңы үйлөнгөндөрдүн ден-солугунан, экономикалык жана социалдык абалдарынан кабардар болуудан турат. Мында да эки тараптуу белек-бечкектерди алмашуулар өкүм сүрөт [3].

Мына ошентип, үйлөнүүнүн жыйынтыктоочу үрп-адаттары түздөн-түз жаңыдан баш кошкондордун жыргалдуу турмушун камсыздоого багытталган диний ишенимдер жана түрдүү магиялык иш-аракеттер менен байланышкан. Бул аракеттер конкреттүү учурларда бири-биринен айырмаланган.

Сарыколдук кыргыздардын үйлөнүү тойдон кийинки үрп-адаттарынын өзгөчөлүктөрү:

- «Сандык ачты», «кап ачты» үрп адаттары;
- «Жүк жыйды» үрп-адатынын өткөрүлүшү;
- «Чөмүч карматты», «кепир карматты» үрп-адаты:
- «Кыз көрүү жөрөлгөсү»:
- «Кыз төркүлөтүү»:
- «Күйөө баланы жүгүнтүү» салты;
- «Күйөө чакырды» жөрөлгөсү
- «Ата көрдү» (АДТ-2).

Үйлөнүү тойдон кийин аткарылуучу жогорудагы үрп-адаттардын негизги функциялары үй-бүлөнү, сөзгө ишенимдүүлүктү бекемдөөгө багытталган. Бул аймакта жашаган кыргыздардын үйлөнүү тойдон кийинки айрым үрп-адаттары борбордук азияда жашаган айрым элдериники менен параллелдүүлүккө ээ болгон.

Иликтөөдө келтирилген материалдар жана Борбордук Азиянын башка элдериндеги окшоштук аналогдор кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттарынын башаты байыркы тамырларга барып такалат деп айтууга толук негиздеме берет. Ал өзүнүн узак, көп кылымдык өнүгүүсүндө социалдык, дүйнөтаанымдык, тарыхый жана философиялык мүнөздөгү көптөгөн факторлордун таасири астында түрүн өзгөрткөн.

Жыйынтыктар:

1. Сарыкол кыргыздардын үйлөнүү алдындагы өзгөчөлүк циклине аларда патриархалдык чоң үй-бүлөлүк жамаатчылыктар жыйырманчы кылымдын биринчи жарымына дейре жашап тургандыгын да киргизүүгө болот;
2. Кыргыз элинин үйлөнүү үрп-адаттарындагы кээ бир өзгөчөлүктөргө карабастан, өзүнүн негизи боюнча кантсе да бирдей мүнөздө болгон. Кудалашуудан баштап жуучу түшүү,

калың төлөө, сеп берүүдө Борбордук Азиянын башка элдеринин үйлөнүү үрп-адаттуулугунда көптөгөн жалпылыктар бар;

3. Үрп-адаттык аракеттерде бир канча ирет кайталанган ата-энелер жана туугандардын акыл-насааттары, бата берүүлөр жаңыдан баш кошкондорго көп бала, арбын мал жана

20

I. Исторические науки

жаңы үй-бүлөгө байгерчилик каалоолор менен айкалышкан;

1. Сарыкол өрөөнүндө жашаган кыргыздардын үйлөнүү үрп-адаттары өзгөчө көп түрдүүлүгү жана ачык-айрымдуулугу менен негизинде жеке эле үй-бүлөлүк-туугандык эмес, коомдук багыттагы мүнөздү да ала жүргөн.

Колдонулган адабияттар:

1. **Асанканов, А.** “Жунго Шиңшаң кыргыздары” [Текст] / А. Асанканов.-Бишкек, 2013.
2. Ата - бабалар табериги: Кыргыздардын адеп ахлак, салт-санаа, үрп- адат, ырым жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы.-Бишкек, 2011.
3. **Акматалиев, А.** Сейтаалы уулу “Кыргыздардын көөнөрбөс дөөлөттөрү” [Текст] / А. Акматалиев.- Бишкек, 2000.
4. **Аттокуров, С.** Кыргыз этнографиясы [Текст] / С. Аттокуров.-Бишкек, 1997.
5. Кыргыздардын үрп-адаттары жана каада салттары.-Бишкек, 2009.
6. **Акматалиев, А.** Балдарга арналган ырым- жырымдар үйлөнүү үлпөт салты жана ыры [Текст] / А. Акматалиев.-Бишкек, 2000.
7. Кыргыздардын улуттук маданияты.-Бишкек, 2012.
8. Мургаб мурастары.-Бишкек, 2009.
9. Үйлөнүү салт ырлары. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки.- Фрунзе,1973
10. **Осмонова, С.К.** Договор о браке малолетных детей (бел куда, бешик куда) кыргызов юго запада Ферганы (XIX-XX вв) // Актуальные проблемы истории Кыргызстана: Материалы респ. Науч. Конф. Посвящ. 80-летию профессора [Текст] / С.А. Аттокурова.- Бишкек, 2013.
11. **Жээнбекова, Ж.А.** Национальная одежда-часть материальной культуры кыргызского народа [Текст] / Ж.А.Жээнбекова, Садыкжан кызы У.-Ош,КУУ.2016-№3,4-52с.
12. Автордун өздүк талаа дептери-(АДТ-2).
13. Автордун өздүк талаа дептери-(АДТ-3).

II. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 328.185

Насыров А.Т.

кандидат экономических наук, доцент

ЭКОНОМИКАДАГЫ КОРРУПЦИЯГА КАРШЫ ИШМЕРДҮҮЛҮККӨ МАМЛЕКЕТТИК КӨЗӨМӨЛ МЕХАНИЗМИН КИРГИЗҮҮ БОЮНЧА СУНУШТАР

Макалада изилдөөнүн предмети болуп экономикадагы коррупцияга каршы ишмердүүлүккө мамлекеттик көзөмөл механизми эсептелет. Изилдөөдө маалыматтарды жана булактарды талдоо усулу колдонулган. Жыйынтыгында билим берүү, саламаттыкты сактоо жана Ички иштер министрлиги системаларындагы коррупцияга каршы күрөштүн иш аракеттеринин кээ бир системалары, ошондой эле сот системасынын натыйжалуулугун камсыздоо боюнча сунуштар берилген.

***Негизги сөздөр:** коррупцияга каршы күрөш, көзөмөл механизми, сот системасы, иш-аракеттер, билим берүү, саламаттыкты сактоо, ички иштер министрлиги.*

ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО ВНЕДРЕНИЮ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЭКОНОМИКЕ

В данной работе предметом исследования является механизм государственного регулирования антикоррупционной деятельности в экономике. В исследованиях использованы методы анализа информации и литературы. Даны рекомендации по противодействию коррупции в системе образования, здравоохранения и Министерства внутренних дел, а также предложения по обеспечению эффективной деятельности судебной системы.

***Ключевые слова:** антикоррупционная деятельность, механизм регулирования, судебная система, меры противодействия, образование, здравоохранение, министерство внутренних дел.*

PROPOSALS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE MECHANISM OF PUBLIC REGULATION OF ANTI-CORRUPTION ACTIVITIES IN THE ECONOMY

In this paper, the subject of research is the mechanism of state registration of anti-corruption activities in the economy. The studies used methods of analysis of information and literature. Recommendations on combating corruption in the system of education, health care and the Ministry of Internal Affairs, as well as proposals for ensuring effective work of the judicial system are given.

***Key words:** anti-corruption activities, regulatory mechanism, judicial system, countermeasures, education, health care, Ministry of Internal Affairs.*

В условиях современного развития нашей экономики все сильнее и значимее становится влияние коррупции на развитие экономики республики, что приводит к ущемлению прав и законных интересов малого и среднего бизнеса, снижению

эффективности системы публичного управления, развитию монополизации в экономике, и, как следствие, серьезный урон наносится всей экономике республики. При этом закономерность, характеризующее сущность коррупции, ее возникновение и развитие, обуславливается необходимостью применения специализированных механизмов ее предотвращения. В первую очередь они должны быть связаны с разработкой эффективных антикоррупционных механизмов, включающих в себя единые административно-экономические меры, направленные на пресечение и предупреждение коррупции в системе отраслей и секторов экономики, так как коррупция в подавляющем большинстве случаев связана именно с экономикой.

Реализуемые государством антикоррупционные механизмы должны включать эффективные инструменты противодействия коррупции. В то же время специфика и сложность действенного противодействия коррупции обосновывают соответствующую антикоррупционную стратегию, которая должна представлять собой единый комплекс мер, а не быть набором «точечных ударов». При этом целесообразна ориентация на формирование такой модели, которая будет включать параллельное осуществление мер профилактического, превентивно-воспитательного и карательно-принудительного воздействия, основанных на принципах законности и прозрачности.

В судебной системе. Необходимость обеспечения эффективности судебной системы и борьбы с коррупцией в органах, призванных стоять на страже законности, обуславливается тем, что коррупция в системе правосудия становится мощным средством перераспределения собственности и капиталов, препятствуя развитию предпринимательства и экономики в целом.

В целях противодействия коррумпированности судебной системы необходимо принять ряд следующих мер законодательного характера:

Обеспечить прозрачность правосудия для общества при сохранении гарантий невмешательства в процесс правосудия. Следует сократить число оснований для объявления процесса закрытым и повысить роль общественности в отправлении правосудия.

Предусмотреть в УК КР уголовную ответственность судьи за вынесение заведомо неправосудного решения, наносящего существенный материальный вред законным

интересам граждан, организаций, государства. К уголовной ответственности судьи привлекаются за вынесение заведомо неправосудных приговора, решения или иного судебного акта, где одним из видов коррупционных преступлений является денежное или

материальное вознаграждение (взятка).

В рамках реформы в целях очищения рядов судейского корпуса от коррумпированных судей предлагается ввести тестирование судей с помощью полиграфа. Для исключения возможности лоббирования преступным сообществом назначения своих судей следует разработать механизм, обеспечивающий превентивный прокурорский надзор за исполнением законов.

Необходимо активизировать пропаганду хода и результатов борьбы с коррупцией через СМИ в целях воспитания у граждан чувства нетерпимости к этому негативному явлению. Поскольку этому вопросу в государстве не уделяется должного внимания, фактически происходит замалчивание реальной угрозы этого социального зла.

Полагаем, что наиболее эффективной мерой по противодействию коррупции в сфере уголовного и гражданского судопроизводства в сторону укрепления законности, соблюдения демократических принципов правосудия, равенства всех перед законом и судом будет обеспечение прозрачности правосудия, профессионального и общественного контроля за соблюдением судьями принципа объективности и беспристрастности при рассмотрении гражданских дел. Чем эффективнее и крепче институты профессионального и общественного контроля, тем меньше шансов для злоупотребления должностными полномочиями со стороны судей.

Различные виды профилактической деятельности по противодействию коррупции в судах станут вектором, определяющим движение по пути модернизации судебной системы и недопущения преступлений коррупционной направленности в судах. В сфере правосудия противодействие коррупции имманентно связано с дальнейшим укреплением независимости судей, повышением доверия общества к правосудию, подконтрольности гражданскому обществу. Искоренить коррупцию в судах полностью невозможно, однако минимизировать ее, направив усилия государства и общества на уменьшение латентности, а также на создание условий по преодолению и недопущению преступлений коррупционной направленности, представляется вполне решаемой задачей.

В сфере образования. Необходимым элементом политики противодействия коррупции в образовании является создание эффективного управления в образовательной системе.

Механизмом обеспечения соответствия вузовской подготовки нормативно установленным требованиям является интенсивная контрольно-надзорная деятельность за соблюдением лицензионных нормативов и уровня реализации образовательных программ

установленным требованиям является интенсивная контрольно-надзорная деятельность за соблюдением лицензионных нормативов и уровня реализации образовательных программ со стороны Министерства образования и науки КР.

Одним из факторов, создающих условия для коррупционных проявлений в сфере дошкольного и школьного образования, является дефицит мест в школьных учреждениях и детских садах.

Проблема доступности услуг школьного и дошкольного образования обуславливает необходимость поиска основных направлений ее преодоления, прежде всего с помощью анализа, существующего на сегодняшний день обширного опыта.

Возможные модели повышения доступности услуг школьного и дошкольного образования и содержания можно объединить в три основные группы:

- наращивание мощности сети государственных и муниципальных учреждений;
- развитие частного сектора в системе услуг школьного и дошкольного образования;
- развитие альтернативных форм школьного и дошкольного образования.

В силу ограниченности бюджетных средств решение проблемы доступности школьного и дошкольного образования за счет строительства новых учреждений государству не под силу.

В связи с этим актуальным направлением в решении вопроса дефицита мест в государственных и муниципальных учреждениях, реализующих школьные и дошкольные образовательные программы, является развитие негосударственной системы услуг по воспитанию и содержанию детей подросткового и дошкольного возраста. В качестве способов привлечения частных поставщиков к оказанию услуг школьного и дошкольного образования за бюджетные средства могут быть рассмотрены такие организационно-экономические механизмы как муниципальный заказ, целевые потребительские субсидии и предоставление мер поддержки частным школам и детским садам.

Антикоррупционным условием в сфере образования является четкое определение объема и содержания бесплатных образовательных услуг, гарантируемых государством. Иными словами, гражданин должен ясно себе представлять, какое образование обеспечивается за счет бюджетных средств, а какие образовательные услуги могут оказываться по желанию детей и их родителей за плату.

Действенным механизмом, призванным снизить уровень коррупции в системе образования, должно стать ужесточение административной ответственности за нарушение законодательства об образовании.

Отсутствие специальных санкций за нарушение и невыполнение требований законодательства об образовании затрудняет предотвращение и ликвидацию нарушений законодательства об образовании, препятствует эффективному осуществлению государственных функций по контролю и надзору в сфере образования, без которых нельзя говорить о реальном обеспечении конституционного права на образование.

Противодействие коррупции должно осуществляться при непосредственном участии граждан и представителей общественности. Выработка «антикоррупционного иммунитета» даст возможность развитию институтов общественного участия в образовательной деятельности и повышение открытости государственного управления сферы образования.

Система мер профилактики коррупции в высшей школе существенно отличается от профилактики в других сферах государственного управления, это связано с особенностями субъектов и характером коррупционного взаимодействия (студент - преподаватель).

Изучив и проанализировав систему коррупции в системе высшего образования, нами предлагаются некоторые системы мер противодействия коррупции в системе высшего образования:

-мониторинг взяточничества в каждом вузе (на каждом факультете) путем анонимного опроса студентов или магистрантов два раза в год (после каждой экзаменационной сессии), а также абитуриентов после их зачисления;

-для проведения мониторинга необходимо разработать соответствующего краткого опросника (анкеты);

-организация «горячей линии» в вузе (на факультете) для приема электронных анонимных заявлений студентов о фактах взяточничества;

-проведение не реже одного раза в год совместных заседаний руководства ректората, деканов факультетов и заведующих кафедрами со студенческим активом (студенческий совет, старосты групп, курсов, студенческих кружков) по вопросу объединения антикоррупционных усилий;

-создание атмосферы нетерпимости к любым проявлениям коррупции в вузе. Проведение заседаний ученых советов факультетов и кафедр по проблеме коррупции в учебном заведении. Предупреждение учебно-вспомогательного процесса и профессорско-

преподавательского состава о немедленном увольнении из вуза в случае выявленного факта взяточничества с передачей материалов в правоохранительные органы;

для большинства профессорско-преподавательского состава еще существуют понятия чести, «доброго имени», незапятнанной репутации. Этим необходимо воспользоваться, осуществляя индивидуальную работу на кафедрах и факультетах вуза;

необходимо использовать и общепрофилактическую антикоррупционную пропаганду через вузовские средства информации (журналы, газеты, радио и др.).

Конечно, ни какая-либо изолированная антикоррупционная мера, ни их совокупность не гарантируют «ликвидацию» коррупции в высшей школе (как и в любой другой сфере жизнедеятельности). Но применение продуманной системы мер поможет минимизировать это социальное зло.

Одним из принципов государственной политики в области образования должен стать государственно-общественный характер управления образованием, через создание Государственно-общественного управления в сфере образования, в постоянной ответственности и взаимодействии в управлении системой образования. С одной стороны, различных субъектов, выражающих и представляющих интересы, политику, гарантии и компетенцию государства в области образования (органы государственной власти, органы управления образованием, руководство образовательных учреждений), с другой стороны, различных субъектов, выражающих интересы в области образования гражданского общества, педагогического сообщества, обучающихся, родительской общественности, населения в целом.

В целях повышения антикоррупционной безопасности образования целесообразно расширение участия общества в выработке, принятии и реализации правовых и управленческих решений в образовании. Этот процесс должен обеспечиваться как соответствующей нормативно-правовой базой, так и реальными механизмами действенного общественного участия в развитии образования.

В системе здравоохранения. В целом анализ наиболее очевидных проявлений коррупции в здравоохранении свидетельствует о необходимости реализации комплекса мер политико-правового характера по наведению должного порядка в этой сфере, поскольку именно ненадлежащее исполнение должностных обязанностей, как сотрудниками медицинских учреждений, так и чиновниками системы здравоохранения формирует коррупционную среду в этой области. С этой целью, очевидно, целесообразно дальнейшее

развитие законодательства по ужесточению ответственности за преступления коррупционного характера. При этом подлежать данной ответственности должны представители не только так называемой «низовой» коррупции, но и должностные лица, в

II. Экономические науки

том числе органов государственной власти, способствующие ее проявлениям. Немаловажным фактором по противодействию коррупции в медицине могут стать также меры по повышению жизненного уровня работников здравоохранения, их социального статуса и престижа профессии.

Антикоррупционные меры должны разрабатываться исходя из особенностей системы здравоохранения, существующей в республике, как и в случае с любой другой сферой деятельности, коррупционные явления наименее вероятны в обществах, где царит верховенство закона, прозрачность и доверие, где государственный сектор регулируется эффективными кодексами гражданской службы и где существуют жесткие механизмы контроля, где средства массовой информации независимы, а гражданское общество сильно. Меры, направленные на предотвращение коррупции, а именно: правила государственных закупок; кодексы поведения для субъектов сферы здравоохранения, как институциональные, так и индивидуальные; а также, процедуры мониторинга и обеспечения прозрачности, не входят в число установленных законом норм честного поведения, однако являются эффективными механизмами противостояния коррупции в здравоохранении.

Необходимо, чтобы органы государственного управления и руководящие органы сферы здравоохранения регулярно публиковали в интернете текущую информацию о бюджетах сферы здравоохранения и эффективности работы на уровне всей страны, местном уровне, и уровне медицинских учреждений. Государственные ведомства, больницы, организации медицинского страхования и иные учреждения, работающие со средствами, направляемыми в сферу здравоохранения, должны стать объектами независимых аудиторских проверок.

Международные финансовые организации, оказывающие донорскую финансовую помощь должны представлять исчерпывающую информацию о том, какие именно средства, когда и кому они предоставили, а также оценивать свои программы на основе их результатов, а не объемах и сроках освоения средств. Организации, предоставившие донорскую финансовую помощь, также несут обязанность по координации той поддержки, которую они оказывают сектору здравоохранения с использованием тех же механизмов

бухгалтерской отчетности и аудита в целях сокращения транзакционных издержек, повышения эффективности, и снижения коррупционных рисков.

Руководящие органы в сфере здравоохранения должны создавать возможности для общественного надзора за своей деятельностью, что будет способствовать их большей

подотчетности и прозрачности. В первую очередь эти меры должны коснуться области государственных закупок и выбора лекарственных средств на уровне учреждений, предоставляющих услуги в области здравоохранения, а также области оказания медицинских услуг на уровне местных здравоохранительных учреждений и руководства ими со стороны органов местного самоуправления.

Правительству следует ввести меры по защите лиц, работающих в органах, отвечающих за государственные закупки, органах системы здравоохранения, организациях, предоставляющих медицинские услуги, а также компаниях, поставляющих лекарственные средства и медицинское оборудование, которые берут на себя смелость сообщать о фактах коррупции.

Фармацевтические компании также должны ввести механизмы, предоставляющие возможности для сообщений о фактах коррупции и защищающие лиц, представляющих такую информацию.

Необходимо, чтобы органы прокуратуры дали еще более ясно понять, что коррупционное поведение влечет за собой ответственность посредством жесткого и неуклонного, определенного законом преследования за коррупционные действия. Производители поддельных лекарственных средств и вступающие с ними в сговор государственные чиновники должны подвергаться судебному преследованию и должному наказанию.

Специальные подразделения по борьбе с коррупцией и мошенничеством в целях выявления фактов коррупции и проведения соответствующих превентивных мер в сфере здравоохранения должны быть укомплектованы высококвалифицированными кадрами, получать необходимые ресурсы и быть полностью независимыми в плане исполнения своих функций. Работа таких органов должна опираться на дееспособную и независимую судебную систему.

В системе МВД. Причины противоправного поведения сотрудников милиции продолжают изучаться и дополняться, что позволяет вырабатывать и совершенствовать формы и методы противодействия.

Прежде всего, это создание условий, при которых сотрудник милиции будет заинтересован в выполнении правоохранительных функций в четком соответствии с требованиями закона. Мы говорим о должном материальном стимулировании труда государственных служащих. Разработка действенной системы материального

стимулирования труда является сложным, но вполне решаемым делом. Здесь следует ориентироваться на поиск внутренних резервов.

Необходимо создать такую систему денежного довольствия и социальных льгот, которая представляла бы для сотрудников органов внутренних дел существенную ценность, и ее потеря оказывала ощутимое снижение жизненного уровня. Наличие такой системы, безусловно, оказало бы положительное воздействие на состояние преступности среди сотрудников органов внутренних дел. Считаем, что при этом будет нелишним учесть имеющийся по данному направлению международный опыт.

Так, во многих зарубежных странах полицейским установлена зарплата, превышающая в 3-4 раза зарплату в среднем по стране.

Такое положение представляется весьма разумным. Заработная плата должна предупреждать соблазн искать материальную поддержку «на стороне», нарушая закон, и ее существенное повышение будет выступать в качестве мощного антикоррупционного фактора.

Кроме этого в системе правоохранительных органах необходимо ввести систему социальных пакетов, где можно отметить следующие:

медицинская страховка, бесплатное обучение детей сотрудников МВД в любых дошкольных, школьных и высших заведениях, беспроцентные кредиты для получения жилья.

Целесообразно разработать эффективную систему обеспечения жильем семей сотрудников органов внутренних дел. При Министерстве внутренних дел необходимо создать специальный жилищный фонд, который бы занимался вопросами строительства и выделения служебного жилья для сотрудников милиции.

При поступлении на службу сотрудник органов внутренних дел заключал бы контракт о том, что он обязуется честно и добросовестно нести службу, а государство, со своей стороны, наряду с вышесказанными социальными льготами, обязуется предоставить ему в течение 2-3 лет работы социальное жилье.

Одним из наиболее важных аспектов предупреждения коррупционных проявлений в милиции является профессиональный подбор кадров, сегодня эта одна из важнейших проблем в системе МВД. В связи с этим, по нашему мнению, необходимо разработать новый механизм отбора кандидатов на службу в органы внутренних дел.

30

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

Существенную помощь здесь может оказать использование системного подхода. В ходе реализации данного метода происходит комплексное изучение личности кандидатов, которое может состоять из нескольких этапов: предварительной беседы, наведения справок, собеседования.

Также имеет смысл внести и закрепить в ведомственных нормативных документах институт поручительства. В качестве поручителей должны выступать не менее двух сотрудников милиции, знающих кандидата и рекомендующих его на службу и впоследствии несущих ответственность за поручительство. Если в течение определенного времени кандидат был уличен в коррупционных схемах, то освобождается от работы не только кандидат, а также те два поручителя которые за него поручились.

Одним из важнейших факторов, регулирующих противодействие коррупции в правоохранительной сфере, является принцип гласности и прозрачности ее деятельности. По нашему мнению, открытость органов внутренних дел и контроль за их работой со стороны гражданского общества повысят доверие к милицееским подразделениям и затруднят внутриведомственную коррупцию и злоупотребление служебным положением.

Для достижения этой цели необходимо планомерно привлекать средства массовой информации, институты гражданского общества для активного содействия осознанию гражданами опасности должностной преступности для общества, для формирования атмосферы нетерпимости к ее проявлениям и вовлечения населения в борьбу с ней.

С учетом распространения интерактивной составляющей современной действительности, создание эффективной обратной связи с населением — залог оперативности реагирования сотрудников милиции, как на преступления, так и на факты коррупционных проявлений со стороны самих представителей правозащитных органов.

Поэтому наличие различных интернет-ресурсов (сайтов, web-сайтов), создаваемых территориальными органами внутренних дел, представляется необходимым условием, как соблюдения «открытости» милицееских структур, так и своеобразным гарантом защиты прав самих граждан от любых форм нарушения их прав и законных интересов.

Выводы:

1. Проведены исследования механизма государственного регулирования антикоррупционной деятельности в экономике КР;
2. Даны рекомендации по противодействию коррупции в системе образования, здравоохранения и Министерство внутренних дел, а также предложения по обеспечению

31

II. Экономические науки

эффективной деятельности судебной системы.

Список литературы:

1. Антикоррупционные документы и инструменты: международный и национальный опыт борьбы с коррупцией. – М.: 2004. – 302с.
2. **Васильев, Д. В.** Борьба с коррупцией в посткоммунистических государствах: уроки практики / Программа Развития ООН. – Братислава, 2002. Объективные факторы коррупции, складывающиеся при осуществлении регулятивных и контрольно-надзорных полномочий Центральным банком Российской Федерации [Текст] / Д.В. Васильев.- Право и безопасность. – 2002. - № 2-3.-78с.
3. **Гилевская, М.** Передовые антикоррупционные стратегии: опыт Сеула // Современные проблемы государства и права: Мат. конф. молодых ученых, аспирантов и студентов [Текст] / М.Гилевская.- Владивосток, 2003.
4. **Долгова, А.И.** Определение коррупции и законодательство о борьбе с ней // Коррупция и борьба с ней [Текст] / А.И. Долгова.– М.: 2000.-18с.
5. **Сулайманов, К.А.** Должность, полномочия и правовой статус сотрудников органов внутренних дел КР [Текст] / К.А.Сулайманов // Наука. Образования. Техника. - Ош: КУУ, 2014. - №3 - С.171-173.
6. **Жусупов, Б.А.** Кыргыз Республикасындагы билим берүү ишмердүүлүгүндө жоопкерчилик институтунун жолго салуунун кээ бир көйгөйлөрү [Текст] / Б.А. Жусупов, Б.К.Сулайманова // Наука. Образования. Техника.- Ош: КУУ, 2015.-№2-С.160-163.
7. **Жусупов, Б.А.** Билим берүү чөйрөсүн ченемдик жөнгө салуунун актуалдуу маселелери [Текст] / Б.А.Жунусов, Д.С.Эркинбаева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2015. - №2 - С.163-166.

УДК 328.185 (575.2)

Насыров А. Т.
кандидат экономических наук, доцент

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КОРРУПЦИЯГА КАРШЫ КҮРӨШТӨГҮ НЕГИЗГИ КӨЙГӨЙЛӨР

Макалада изилдөөнүн предмети болуп саламаттыкты сактоо, билим берүү жана салык системасындагы коррупциялык элементтер эсептелинет. Изилдөөдө статистикалык маалыматтарды жана булактарды талдоо усулдары колдонулган.

32

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

Коррупциянын саламаттыкты сактоо, билим берүү системаларындагы институционалдык көйгөйлөрү, ар түрдүү себептери аныкталган, салык системасындагы процесстер жана коррупциянын коркунучтары көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: коррупция, экономикалык көрсөткүчтөр, коррупцияга каршы күрөштөгү башкаруу, коррупциялануунун деңгээли.

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В данной работе предметом исследования является коррупционные элементы в системах здравоохранения, образования и налоговой службы. Используются методы анализа статистических данных и литературы. Определены институциональные проблемы и различные причины коррупции в системе здравоохранения, образования, раскрыты процессы и коррупционные риски в налоговой системе.

Ключевые слова: коррупция, экономические показатели, антикоррупционное управление, уровень коррумпированности.

THE MAIN PROBLEMS OF THE FIGHT AGAINST CORRUPTION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

In this paper, the subject of research is the corruption elements in the systems of health care, education and the tax service. Used methods of analysis of statistical data and literature. Institutional problems and various causes of corruption in the system of public health, education are identified, processes and risks of corruption in the tax system are disclosed.

Key words: corruption, economic indicators, anti-corruption management, level of corruption.

Как показывает опыт, в различных по экономическому развитию странах влияние коррупции на макроэкономические показатели разное. В первую очередь коррупция негативно влияет на рост экономики. После обретения независимости, в странах с переходной экономикой произошли существенные перемены, экономически они стали слабее, но впоследствии смогли добиться позитивного экономического роста. Несмотря на это, средняя арифметическая величина различных показателей за десять лет оказалась отрицательной. Немного лучше ситуация в странах Восточной Европы (0,39 %), в экономиках государствах бывшего Советского Союза средняя величина – 5,88 %, в Кыргызстане – 4,10%. (см. табл. 1).

Таблица 1- Влияние коррупции на некоторые экономические показатели

	Средний годовой рост ВВП 2005-2015	Годовой рост внутренних инвестиций	Отношение прямых иностраных инвестиции к ВВП 2005-2015	Уровень влияния коррупции на производительность 4 – тах препятствие
--	---	---	---	--

		2005-2015		1 - нет препятствия
Страны с переходной экономикой	-2,62	0,79	2,74	2,44
Страны восточной Европы	0,39	5,60	3,12	2,35
Страны СНГ	-5,88	-9,09	1,92	2,54
Кыргызстан	-4,10	-5,00	1,58	3,34

Источник: Отчет Всемирного банка за 2015 г.

II. Экономические науки

Коррупция оказала негативное воздействие также и на инвестиционную среду в странах с переходной экономикой. Если в странах Восточной Европы средний рост инвестиций составил 5,6 %, то в СНГ инвестиции уменьшились на 9 %. В Кыргызской Республике эта величина составляет минус 5 %. Уровень коррупции, таким образом, негативно повлиял не только на внутренние, но и на прямые иностранные инвестиции. С 2005 по 2015 гг. соотношение прямых иностранных инвестиций к ВВП в странах с переходной экономикой составило 2,74 %. Если по СНГ (1,92 %) эта величина почти в 2 раза меньше, чем в странах Восточной Европы (3,12 %), то в Кыргызстане (1,58 %) она наименьшая среди стран СНГ.

Конечно, нельзя спад экономики жестко и однозначно связывать только с коррупцией. Спад экономики был в первую очередь связан с мировым экономическим кризисом, политическим фактором (2 революции). Инвестиции уменьшились не в результате роста коррупции, а потому что экономика не работает. Другое дело, что на этой волне расцвела коррупция.

Коррупция негативно влияет не только на макроэкономические показатели, но как видно из таблицы 1, на производительность тоже. По оценкам специалистов Всемирного банка и Европейского банка развития и реконструкции, проводивших анкетирование среди владельцев компаний и крупных государственных чиновников, коррупция также негативно отражается на производительности и росте предпринимательства малого и среднего бизнеса.

В Кыргызстане коррупция занимает седьмое место по уровню препятствия росту предпринимательства, после высоких налогов, государственного регулирования, макроэкономической стабильности, финансирования, политической стабильности и безопасности жизни человека. То, что проблема коррупции в Кыргызстане, по результатам анкетирования, находится на седьмом месте, показывает или на большую актуальность других проблем или же Кыргызстан неплохо ведет борьбу с ней.

В статье мы попытаемся рассмотреть институциональные проблемы, и какие препятствия существуют в борьбе с коррупцией в экономике Кыргызской Республики.

Проблемы в МВД. Начальным элементом реорганизации антикоррупционного управления должно стать антикоррупционное реформирование органов внутренних дел.

Система правоохранительных органов в настоящее время не может поставить надежный заслон коррупции, что существенно снижает ее авторитет.

В настоящее время в КР функции организации борьбы с экономическими и

коррупционными преступлениями возложена на Государственную службу по борьбе с экономическими преступлениями (ГСБЭП) и на пятое управление (борьба с коррупцией) МВД КР. Однако организационно-структурное построение этого подразделения напоминает перевернутую пирамиду. Чем выше уровень системы ее управления, тем больше и разнообразнее имеется в ней соответствующих оперативных подразделений. Зато на районном уровне территориальных органов внутренних дел функция борьбы с коррупцией вообще выпадает, либо возложена на небольшую группу сотрудников.

Изучение научной литературы показывает, что основными причинами коррупции в органах внутренних дел являются: низкий уровень заработной платы, отсутствие должного контроля со стороны органов, надзирающих за деятельностью милиции и органов собственной безопасности, отсутствие должного уровня правового сознания у значительной части граждан, низкий уровень материально-технического обеспечения органов внутренних дел, влияние преступной среды, представители которой постоянно пытаются перетянуть на свою сторону сотрудников с целью получения от них упреждающей информации и др.

Рассматривая проблему пресечения коррупции в органах внутренних дел, необходимо отметить, что она имеет различные специфические формы проявления, в связи с чем, ее опасность в органах внутренних дел проявляется в различных аспектах: социально-экономическом, политическом и организационно-правовом.

При пристальном анализе проблем существующих в правоохранительных органах было выявлено несколько уровней причин, влияющих на состояние коррумпированности:

Первый уровень причин (локальный)

Система отбора и подготовки кадров в правоохранительные органы осуществляется через коррупционные механизмы, заблаговременно определяющее коррупционное будущее, когда кандидаты обязаны дать лицу принимающее решение незаконное денежное вознаграждение.

Следовательно, это является своего рода инвестирование в свое будущее с тем умыслом, что при зачислении в ряды правоохранительных органов кандидат должен вернуть свои вложенные финансовые средства.

Кроме того, при отборе кадров производят негласную идентификацию кандидата по принципу «свой-чужой» на уровне восприятия либо родственных связей (непотизм), либо землячества или преданности, что в последствии приводит к сговору по любым противоправным действиям со стороны сотрудников правоохранительной системы и

порождает чувство безнаказанности и вседозволенности.

Вследствие вышеуказанного, данный подход отражается на формировании кадрового состава правоохранительных органов, что в последующем влияет на эффективность деятельности правоохранительной системы. Необходимо отметить, что эффективная деятельность любой государственной системы прямо отражается на ее коррупционной составляющей, т.е. слабая эффективность позволяет существовать коррупционным возможностям в системе.

Отсутствие полноценной материальной и моральной мотивации у сотрудников. При мониторинге статистики задержания и наказания нарушителей, прослеживается тенденция задержания за совершение мелких преступлений, тогда как задержания за совершение более крупных преступлений происходят значительно реже. Это связано, с тем, что сотрудник, получающий заработную плату со всеми пайковыми и большой выслугой лет около 25-30 тысяч сомов в месяц, не в состоянии даже психологически устоять от соблазна в получении единовременной взятки, в размере в два или три раза превышающий его заработную плату.

Второй уровень - системный

Обращая внимание на подход, и методологию работы правоохранительных органов невольно просматривается отсутствие у системы в целом превентивных мер и функций. Другими словами, правоохранительная система аккумулировала на себе в основном только карательные меры, тем самым предопределяя судьбу нарушителя. Нарушитель имеет два выхода: либо отдать незаконное денежное вознаграждение сотруднику правоохранительных органов, либо отвечать в соответствии с законом, что является более проблематичным.

На сегодняшний день, у правоохранительных органов, существующих в государстве, практически отсутствуют четкие зоны ответственности каждого органа. Нет, четких задач, функций и поля деятельности. Все размыто. В результате чего

правоохранительные органы, обладая широкими полномочиями и обязанностями по охране и защите интересов государства и граждан, в процессе своей деятельности создали неформальный «институт», регулирующий и влияющий на деятельность бизнеса в виде протекционизма, лоббирования интересов различных группировок. Извлечение незаконной выгоды посредством использования процессуальных норм стало «естественной и нормальной функцией», в силу возможности расследовать одни и те же виды

правонарушений в сфере бизнеса. Иными словами, правоохранительные органы фактически являются одним звеном (эффективным условием) коррупционной деятельности.

Проблемы в здравоохранении. Изучение практики выявления и документирования взяточничества в сфере здравоохранения показало, что по-прежнему в основной своей массе выявляются малозначительные преступления, не имеющие большой общественной опасности, такие, например, как взятка за оформление и выдачу фиктивного листка временной нетрудоспособности.

Спектр взяточничества, как показало проведенное нами исследование, несмотря на традиционное представление о том, что взятка в сфере здравоохранения возможна лишь за оформление и выдачу подложного листка временной нетрудоспособности, фальсификацию результатов военно-врачебной, либо медико-санитарной экспертной комиссии (МСЭК), достаточно широк и включает в себя взятку:

- за оформление и выдачу подложного листка временной нетрудоспособности;
- оформление и выдачу подложной справки о временной нетрудоспособности студента, учащегося колледжа, училища о болезни, карантине и прочих причинах отсутствия ребенка, посещающего школу, детское дошкольное учреждение;
- оформление и выдачу подложного медицинского заключения и акта исследования состояния здоровья призывника;
- оформление и выдачу направлений для прохождения МСЭК, а также подложного заключения МСЭК;
- оформление и выдачу санаторно-курортной карты и санаторно-курортной путевки;
- оформление и выдачу подложного акта медицинского освидетельствования на состояние алкогольного, наркотического или токсического опьянения;
- оформление и выдачу подложного акта судебно-медицинского освидетельствования;

- оформление и выдачу медицинских допусков представителям декретированных профессий (работники торговли, предприятий общественного питания, детских дошкольных учреждений) без прохождения медицинского обследования;

- оформление и выдачу подложных заключений судебно-медицинской экспертизы;

- оформление и выдачу подложных заключений судебно-психиатрической экспертизы;

- оформление и выдачу подложных заключений патологоанатомической экспертизы;

- содействие при поступлении в образовательные учреждения сферы здравоохранения, а также за сдачу зачетов и экзаменов;

- оформление и выдачу санитарно-эпидемиологических заключений без проведения соответствующих мероприятий;

- подписание пакета документов для заключения договора аренды различных помещений учреждений здравоохранения (например, пищеблока, аптеки и т.д.).

Каждый из вышеуказанных видов взяточничества предполагает определенный перечень лиц, которые могут владеть информацией, позволяющей существенно помочь в борьбе с взяточничеством. Представляется целесообразным классифицировать этих лиц на две основные группы.

Первая – работники сферы здравоохранения. Данная группа является общей для всех видов взяточничества в сфере здравоохранения, поскольку любая взятка неизбежно связана с тем или иным учреждением здравоохранения.

Вторая – лица, которым в силу различных причин стало известно о взяточничестве в сфере здравоохранения.

В число работников сферы здравоохранения, наиболее осведомленных о взяточничестве, как показало проведенное нами исследование, входят:

- руководители учреждений здравоохранения (главные врачи и их заместители по клинико-экспертной деятельности, заведующие структурными подразделениями (отделением)) и др. Предлогом, препятствующим, на наш взгляд, инициативному содействию указанной категории органам внутренних дел в выявлении взяточников, является стремление решать подобные «проблемы» собственными силами, «не вынося мусор из избы» и не привлекая внимания со стороны вышестоящего руководства к деятельности учреждения здравоохранения;

- врачи-специалисты (врачи общей практики (семейные врачи), врачи-психиатры, терапевты, травматологи-ортопеды, хирурги, врачи – специалисты, являющиеся членами медико-социальных экспертных комиссий, военно-врачебных комиссий). В большинстве случаев, как минимум, узкий круг коллег рассматриваемой категории взяточников, в который в первую очередь входят врачи однородных с ними специальностей (например работающие со взяточником в одном структурном подразделении (отделении, комиссии)), как правило, знающие об их преступной деятельности.

- средний медицинский персонал (медицинские регистраторы, участковые медицинские сестры, медицинские сестры врачей общей практики (семейных врачей)) и др. Медицинские регистраторы, исходя из результатов проведенного нами исследования, – одна из наиболее осведомленных о взяточничестве категорий лиц. Причиной тому в первую очередь является прохождение через регистратуру большей части документооборота, связанного с взяточничеством (амбулаторные карты, листки временной нетрудоспособности и т.д.). Следует учитывать, что названная категория не только располагает оперативно значимой информацией, но зачастую и сама участвует во взяточничестве, выступая в роли посредника.

Перечень лиц, которым в силу различных причин стало известно о взяточничестве в сфере здравоохранения, в отличие от первой группы лиц, носит индивидуальный характер и взаимозависим от конкретного вида взяточничества в сфере здравоохранения.

Проблемы в образовании. Проблемы высшего образования уже давно актуальны среди экономических исследователей. Регулярно изучается динамика ценностных и мотивационных установок студенчества, стратегий учебы и поступления, жизненных и профессиональных установок преподавателей и т.д. Отдельно хотелось бы упомянуть мониторинговые исследования, предоставляющие ценные сведения о субъектах образования, о разных аспектах жизни кыргызских вузов. Тем не менее, нам не встречались работы, в которых предпринималась бы попытка отразить взаимодействия или взаимоотношения участников образовательного процесса.

Институциональными проблемами и причинами коррупции в сфере образования выступают следующие:

1. Низкий уровень оплаты труда педагогов, вынуждающий их зачастую заниматься преподавательской деятельностью в нескольких учебных заведениях в ущерб повышения собственной квалификации.

Представляется, что абсолютно необходимо изыскивать финансовые средства для материального стимулирования труда преподавателей. Тем более что сегодня, они работают в непростых условиях, поскольку им приходится обучать таких студентов, которые по уровню своего интеллектуального развития абсолютно не соответствуют уровню университетского обучения. К тому же интересы таких студентов, не редко, лоббируются другими лицами. Это вызывает у педагогов чувство разочарования и неудовлетворенности результатами своего труда и, безусловно, сказывается на качестве обучения.

2. Снижение статуса педагога в гражданском обществе.

Труд педагога и его социальный статус давно уже не имеют должного уважения в обществе. Более того, существует мнение, что преподавателями становятся те, кому «не нашлось места» в коммерческих структурах или в сфере государственного управления.

3. Низкая заинтересованность гражданского общества в качественном образовании.

Во многих слоях общества существует фундаментальное непонимание важности и действенности образованности, глубоких и разносторонних знаний. Это, в частности, выражается в формальности требований учреждений, организаций и даже частных фирм к уровню образования своих служащих и работников.

4. Усиление экономического давления на вузы.

С каждым годом государство сокращает финансовую поддержку высшей школы. Даже самые престижные университеты заняты увеличением экономической эффективности своей деятельности. Коммерческие соображения становятся приоритетными в вузах. И, поскольку, лишь немногим вузам удастся обеспечить адекватный доход в новых условиях, большинство оказывается в сетях коррупции.

5. Снижение квалификации профессорско-педагогического состава вузов.

Невысокая заработная плата педагогов, низкий социальный статус, привело к тому, что в вузы приходят слабо квалифицированные кадры. Такие сотрудники не способны адаптироваться к базовым ценностям традиционного университетского образования. С другой стороны, невнимание к профессорско-преподавательским кадрам, низкий уровень жизни профессоров, доцентов и молодых ученых, ведет к оттоку талантливых людей из высшего образования.

Проблемы в налоговой системе. Налоги и сборы в современном государстве имеют важное значение, поскольку являются основой большей части государственного бюджета. Именно полученные налоговые отчисления дают возможность государству осуществлять

свои функции в достаточной мере: оплачивать содержание армии, выплачивать пособия и пенсии, поддерживать социальную сферу, развивать инфраструктуру страны и ее регионов. Одна из ведущих причин скрытия и неуплаты налогов состоит в недоверии малого, среднего предпринимательства и граждан к государству, предполагающих нерациональное использование им налоговых отчислений. Растет число людей, которые не удовлетворены теми благами, которые производятся в государственном секторе экономики: состоянием автодорог, медицинского обслуживания, уровнем образования, размером пенсионных выплат и многими другими.

В этом случае налоговая система является структурой, где коррупция заметнее всего.

В целом можно выделить три ключевых бизнес-процесса в современной налоговой системе: обслуживание налогоплательщиков и поощрение их добровольной законопослушности; налоговый контроль; выявление и взыскание недоимок по налогам.

В таблице 2 более подробно описаны эти процессы, указаны их уязвимые для коррупции места.

Таблица 2 - Процессы и коррупционные риски в налоговой системе

Процессы и под процессы	Коррупционные риски
<i>1. Обслуживание налогоплательщиков</i>	
1.1 Регистрация налогоплательщиков	Ускорение обработки документов за взятку
1.2 Согласование финансовых документов (счетов)	Фальсификация налоговых счетов за взятку
1.3 Регистрация операций налогоплательщиков	Ускорение регистраций операций налогоплательщиков за взятку
1.4 Подача налоговых деклараций	Оказание содействия в занижении налоговой деклараций за взятку
1.5 Уплата налогов	Оказание в содействий в осуществлений налоговых платежей за взятку
<i>2. Налоговый контроль</i>	
2.1 Контроль регистраций за налогоплательщиками	Фальсификация документов за взятку
2.2 Контроль за операциями налогоплательщиков	Занижение налогооблагаемого дохода и оборота за взятку
2.3 Контроль за подачей налоговой декларации	Прием налоговой деклараций после установленного срока за взятку
2.4 Контроль соответствия налоговых платежей налоговым декларациями	Игнорирование занижения оборота и завышения расходов за взятку
2.5 Контроль за применением налоговых санкций	Неприменение налоговых санкций за взятку

Источник: составлено автором

Из таблицы 2 следует, что для противодействия коррупции в сфере обслуживания налогоплательщиков и поощрения их добровольной законопослушности необходимы организационно-регулятивные меры, от оптимизации процедур до упрощения под процессов путем автоматизации. Эти меры направлены на устранение возможностей для коррупции. В сфере налогового контроля рекомендуется повышать эффективность контрольных мероприятий, проводить автоматизированные выборочные проверки, стимулировать результативность, налагать санкции за коррупционное поведение, создавать

II. Экономические науки

условия для карьерного роста и обеспечивать конкурентоспособную заработную плату, уклоняться от них и перекладывать налоговое бремя на плечи более честным компаниям.

Выводы:

1. Определены, что в переходный период в Кыргызстане новые экономические и социальные реформы, политическая незрелость руководителей, недостаточная развитость правовой и судебной системы создали благоприятные условия для роста коррупции;
2. Выявлено, что завершенная приватизация, сокращение государственного вмешательства в экономику страны и либерализация всей экономики, по сути, уменьшили вероятность коррумпированности;
3. Определены институциональные проблемы и различные причины коррупции в системе здравоохранения, образования, раскрыты процессы и коррупционные риски в налоговой системе.

Список литературы:

1. Актуальные проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики. - М.: 1995.-11с.
2. **Алексеев, А.В.** Сербина И.А., Тюнис И.О. Проблемы повышения эффективности выявления взяточничества // Реагирование на преступность: концепции, закон, практика [Текст] / А.В. Алексеев, И.А. Сербина, И.О. Тюнис. – М.: 2002.- 42с.
3. **Бокун, Н.** Проблемы статистической оценки теневой экономики [Текст] / Н. Бокун, И. Кулибаба. – Вопросы статистики. 1997. – №7. – С.11 – 19.
4. **Гончаренко, Г.С.** Коррупция и проблемы, порождающие ее [Текст] / Г.С. Гончаренко. - Философия права. - 2008. - № 2. - С. 12-18.
5. **Сулайманов, К.А.** Должность, полномочия и правовой статус сотрудников органов внутренних дел КР [Текст] / К.А.Сулайманов // Наука.Образования.Техника.- Ош:КУУ,2014.-№3-С.171-173.

6. **Жусупов, Б.А.** Кыргыз Республикасындагы билим берүү ишмердүүлүгүндө жоопкерчилик институтунун жолго салуунун кээ бир көйгөйлөрү [Текст] / Б.А. Жусупов, Б.К.Сулайманова //Наука.Образования.Техника.-Ош:КУУ,2015.-№-2-С.160-163.
7. **Жунусов, Б.А.** Билим берүү чөйрөсүн ченемдик жөнгө салуунун актуалдуу маселелери [Текст]/ Б.А.Жунусов, Д.С.Эркинбаева // Наука.Образование.Техника.-Ош:КУУ,2015.-№2-С. 163-166.

III. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 547.88(0808)14.

Тилекова Н.Д.

кандидат педагогических наук, Кыргызско-Узбекский университет

ЛИТЕРАТУРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

В статье рассматриваются вопросы литературного образования в системе высших учебных заведений и среднего профессионального образования в соответствии учебных планов программ как фактор формирования профессиональной культуры студентов. Анализ научной литературы свидетельствует о том, что кыргызское общество осознало необходимость подготовки выпускников педагогических специальностей с высоким уровнем развития профессиональной культуры и духовно-богатым миром и в этом процессе основным двигателем выступает литература. Автором предлагается педагогический алгоритм структурных компонентов профессиональной культуры студента в процессе усвоения таких предметов как литература, культурология, эстетика и социология, а также педагогические этапы формирования профессиональной культуры студентов. Профессиональная культура будущего специалиста как интегративный показатель литературного, а значит, творческого начала поведения и профессиональной деятельности складывается в единстве и взаимодействии всех составляющих, это литература и культурология, эстетика и социология и естественно искусство.

***Ключевые слова:** Литературное образование, культура общения, компоненты, факторы, учебный процесс, социокультура, гуманизм.*

АДАБИЙ БИЛИМ БЕРҮҮ СТУДЕНТТЕРДИН КЕСИПТИК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУЧУ ФАКТОР КАТАРЫ

Макалада студенттердин кесиптик маданиятын калыптандыруу фактору катары окуу пландарына, программаларына ылайыкташтырылган жогорку жана орто кесиптик билим берүү системасындагы адабий билим берүү маселелери каралган. Илимий адабияттардын анализдеринде кыргыз коомчулугу педагогикалык адистиктердин бүтүрүүчүлөрүнүн кесиптик маданиятын жогорку деңгээлде өнүктүрүп, руханий

дүйнөсүн байытып даярдоо абзелдигин түшүнүп жеткенин, бул процесстин негизги кыймылдаткычы адабият экендигин далилдейт. Автор тарабынан студенттердин кесиптик маданиятынын структуралык компоненттеринин педагогикалык алгоритмин үйрөнүү процессинде адабият, маданият таануу, эстетика жана социология сыяктуу предметтери, ошондой эле студенттердин кесиптик маданиятын калыптандыруунун педагогикалык этаптары сунушталат. Болочок адистин кесиптик маданияты, анын жүрүм-турумунун, кесиптик ишмердүүлүгүнүн, демек, адабий интегративдик көрсөткүчү катары түзүлөт.

Ачкыч сөздөр: Адабий билим берүү, сүйлөшүү маданияты, компоненттер, факторлор, окуу процесси, социомаданият, гумандуулук.

LITERATURE EDUCATION AS A FACTOR OF FORMING THE PROFESSIONAL CULTURE OF STUDENTS

The article deals with the issues of literary education in the system of higher educational institutions as a factor in the formation of the students professional culture. Analysis of scientific literature approves that Kyrgyz society understood necessity of pedagogical specialties graduates preparation with high level of professional culture development and spiritually-rich world and in this process the basic movement is a literature. The author proposes a pedagogical algorithm of the structural components of a student's professional culture, also the pedagogical stages of the student's professional culture formation. Professional culture of future specialist as a literal integrative index but it means creative beginning of behaviour and professional activity forming in unity and interaction all components, they are literature and culture study, esthetics and sociology and of course art.

Keywords: *Literary education, communication culture, components, factors, educational process, socioculture, humanism.*

Профессиональная культура студента, пока он учится в высшем учебном заведении, определяется базовыми знаниями и умениями, ценностными ориентациями, мотивами его учебной деятельности, пониманием им себя в мире и мира вокруг себя, стилем взаимоотношений с людьми, с которыми он учится, его внутренней культурой, способностью к развитию своего творческого потенциала и т.д. В профессии педагога к этому списку можно добавить и владение методикой преподавания своего предмета, в данном случае, литературу, способность понимать и воздействовать на духовный мир другого человека, уважение к ним, наличие профессионально значимых личностных качеств. Недостаточность хотя бы одного из составляющих разрушает всю систему, уменьшает эффективность профессиональной деятельности студента, в целом, будущего педагога.

Подготовка будущего педагога должна быть направлена в целом на развитие профессионально значимых знаний и умений его личности, систему ценностных

ориентации, мотивов действий, представление о себе как специалисте, формирование способностей к самоанализу и самосовершенствованию. Всё это эффективно реализуется на занятиях по литературе в ВУЗе.

Следовательно, способность практического применения знаний и умений, способность создавать новые формы, типы и уровни знаний на целый порядок значимее для учебной деятельности, чем сам по себе объём знаний.

III. Филологические науки

Учёба или получение знания — это основной вид профессиональной деятельности студентов, она играет важнейшую роль в формировании культуры будущего специалиста. Учебной деятельности отводится главное место и в становлении личности будущего педагога, его мышления, кругозора, характера, стиля работоспособности.

В социокультурной ситуации в обществе на ведущее место выдвигается гуманитаризация образования, но не в смысле увеличения роли гуманитарных предметов. Изменяются акценты в подготовке будущего специалиста. Он должен быть высококвалифицированным специалистом по избранному предмету и человеком культуры [1, 233 с.]. Говоря о задачах формирования профессиональной культуры студента в высшей школе и повышения её уровня важно совершенствовать содержание самостоятельной работы студентов. Оно должно реализоваться в творческом сотрудничестве, сотворчестве преподавателей и студентов. Также высшая школа должна учить культуре социально ответственного решения и поступка, говоря иными словами, активной педагогической деятельности, в которой выделяются три крупных блока. Это способность к общению с культурой и в культуре; воспроизводству культуры и самовоспроизводству в культуре.

Способность к общению с культурой и в культуре в широком смысле раскрывается через многообразие отношений личности студента, сферы его поликультурных проявлений, воспроизводства исторических, культурных, национальных, семейных традиций. В педагогическом плане эта способность формируется в учебно-воспитательном процессе, построенном в виде диалога культур через литературное образование.

Мы полагаем, что сознание будущего педагога должно противостоять установившимся стереотипам, его мышлению могут и должны быть присущи достижения различных культур и эпох. Причём каждые научные определения, теории и концепции рассматриваются как диалог различных исторически существующих логик, культур, способов понимания. Поэтому одна из важнейших целей учебно-воспитательного процесса в вузе – научить студентов находить точки соприкосновения культур различных этносов и

этнических групп (кыргызов, узбеков, русских, украинцев, корейцев, турков и др.), извлечь полезные уроки из исторического опыта, ощутив себя частью международной культуры.

Способность к воспроизводству в сфере общей культуры – это коррекция собственной профессиональной деятельности (действий, поступков, отношений) в соответствии с изменяющимся содержанием культурного процесса; своего рода неприятие догматизма, консерватизма и застоя в общественном бытии. Это способность, направленная на осознание и целеустремлённое преобразование действительности, когда

жизнь индивида осознаётся и реализуется им как процесс социокультурного творчества. В определённой степени ситуация идеализируется, ибо это скорее социальное проектирование личности. Применительно к профессионально-педагогической деятельности способность воспроизводства в культуре раскрывается во всей полноте реализации личностных качеств будущего педагога. Иначе говоря, в этической плоскости пересекаются сферы постоянного самосовершенствования педагога и наполненного этическим смыслом каждого педагогического поступка в общем процессе его деятельности.

Система литературного (педагогического) образования должна быть нацелена на воспроизводство у студентов целостной диалектической картины культурного процесса, обуславливающего специфику их сознания и профессиональной деятельности, основным критерием же эффективности образовательности будущего педагога можно считать общую и профессиональной культуры будущего педагога. И здесь мы видим следующую динамику. Рассматривая профессионально-педагогическую культуру как систему принятых в ней ценностей, воспитательных отношений, способов профессиональной деятельности, в её структуре мы выделяем такие составляющие, как ценностная ориентация, способы профессиональной деятельности, характер взаимоотношений участников образовательного процесса.

Если преобладает знаниевый подход, то весь учебно-воспитательный процесс направлен на получение студентами необходимых знаний. В таком случае формируется профессиональная культура императивно-образовательного типа со всеми сопутствующими признаками: авторитарные методы воздействия, субъект – объектные отношения, закрытость образовательной системы, строгая регламентация профессиональной деятельности. Ориентация на личностные смыслы студентов, развитие их творческих способностей, направленность на психолого-педагогическую терапию и социальную адаптацию являются отличительными признаками социогуманного типа. Главной ценностью являются здесь не знания как продукт профессиональной деятельности,

а студент как целостная личность с развитой способностью к получению знаний. Сопутствующими признаками профессиональной культуры такого типа выступают: постоянная рефлексия педагогического опыта; поиск новых, более совершенных образцов педагогического сотрудничества и взаимодействия с другими студентами, родителями, окружающим социумом, субъект–субъектные отношения; открытость образовательных систем, вдохновляющий стиль управления.

46

III. Филологические науки

Особенности культурно–образовательной ситуации актуализируют проблему развития способности педагога к общению как главного педагогического качества. В таком случае на передний план выдвигаются доброта педагога, умение понять, оказать поддержку и помощь. Студенты тянутся к людям, которые понимают их внутренний мир, чувства, прислушиваются к их мнению, сопереживают. Стремление к взаимодействию с обучаемыми наполняет учебно - воспитательный процесс развития личности самого педагога новым содержанием, является важным фактором развития его общей и профессиональной культуры. Только в условиях тесного контакта со студентами активизируются механизмы профессионального и личностного роста.

Профессиональная культура социогуманитарного типа даёт будущему педагогу неопределимые преимущества, с большей полнотой проявляя его личностные качества в трудовой деятельности. Именно в творчестве заключена привлекательная сторона избранной профессии. Практика творчески работающих педагогов показывает, что по мере усиления творческой составляющей возрастает интерес будущего педагога к избранной профессии, процесс становления педагога обретает личностный смысл и набирает оптимальный темп.

Сегодняшний этап развития учебно-воспитательного процесса характеризуется возрастанием приоритета человеческого фактора, усилением внимания к личности. В связи с этим литературная и культурологическая направленность учебного процесса ВУЗа предполагает создания комплекса эффективных педагогических условий, призванных обеспечить формирование профессиональной культуры будущих педагогов.

Анализ научной литературы свидетельствует о том, что кыргызское общество осознало необходимость подготовки выпускников педагогических специальностей с высоким уровнем развития профессиональной культуры и духовно – богатым миром. При этом необходимо обращать внимание на изучение внешней (по отношению к студенту) системы отношений, и внутренней (собственное сознание индивида). От уровня

взаимодействия этих систем зависит понимание личностью усваиваемых ею ценностей, перенос их на избранный предмет, развитие профессиональной, волевой, эмоциональной и нравственно – эстетической сферы. Соизмерение «внешних» и «внутренних» ценностей придаёт смысл существованию человека, ставит его в позицию личной ответственности за свои дела и поступки.

Следовательно, духовное и культурное становление личности будущего педагога следует рассматривать как процесс усвоения педагогических знаний, умений,

общественных ценностей, социальных норм и правил, отношений с другими людьми, т.е. всего того, что позволяет ориентироваться в окружающем мире и способствует реализации себя в нём.

На основании анализа работ философов, психологов, педагогов, мы выделили составляющие структуры профессиональной культуры будущего педагога и изложили их в виде таблицы 1.

Таблицы 1 – Составляющие (компоненты) структуры профессиональной культуры будущего педагога

№	Составляющие (компоненты)	Содержание компонентов профессиональной культуры
1	Когнитивный (система знаний личности)	Это кругозор, эрудиция; развивается в процессе познавательной деятельности. Показатель данного компонента – активно действующий понятийный багаж слов или тезаурус личности.
2	Аксиологический (система ценностных ориентации личности)	Мировоззренческий уровень культуры личности, формирующийся на базе обостренных чувств, жизненных предпочтений, ценностных ориентации в процессе: деятельности; рефлексии; формирования самосознания. Показатель данного компонента – позиция личности.
3	Рефлексивный (система умений и развитых на их основе способностей)	Уровень практической деятельности; Формируется на базе социальных потребностей и установок в процессе накопления и реализации опыта; Показатель данного компонента – продуктивность деятельности студента.
4	Умение общаться (система индивидуальных норм и освоенных методов профессиональной деятельности)	Уровень регуляции социального поведения личности, формируется на основе культурных образцов и принципов поведения через общения и самовоспитания. Показатель – поведение личности и ее творческая активность.
5	Социокультурный (система	Уровень эмоциональной культуры личности и аффективная сфера; формируется на основе переживаний процессов профессиональной деятельности и поведения личности.

	социальных чувств)	Показатель – эмоциональная активность личности.
--	--------------------	---

«Профессиональная культура будущего специалиста как интегративный показатель творческого начала поведения и профессиональной деятельности складывается в единстве и взаимодействии всех составляющих. Так, тезаурус и кругозор личности характеризуют ее познавательную емкость, интеллектуальный потенциал. Широта и глубина интересов обеспечивает уровень духовных потребностей. Мироззрение обуславливает социальную

III. Филологические науки

направленность личностной культуры. Умения и способности задают широту предметно–практического и теоретического опыта личности. Принятые личностью нормы и освоенные личностью методы профессиональной деятельности регулируют поступки и действия. Культура чувств личности определяет эмоциональную насыщенность ее поведения и профессиональной деятельности» [2, 116с.]. Возникает закономерный вопрос: что можно считать показателем профессиональной культуры будущего специалиста?

Степень, уровень развитости каждого из перечисленных составляющих, что дают общий показатель развитости культуры личности – меру разносторонней творческой активности. Следовательно, профессиональная культура представляет собой единый процесс накопления знаний, опыта и качественной реализации их в работе и поведении. Это есть и состояние, и результат усвоения социальных ценностей и их создание. Она предполагает развитость и гармонию всех составляющих, и их целостное формирование в профессиональной деятельности.

Таблица 2 – Этапы формирования профессиональной культуры студентов

№	Этапы	Содержание этапов формирования профессиональной культуры
1	Репродуктивный	Применяются методы: опрос, объяснение, повторение и т.д. Студент выступает объектом педагогического воздействия, воспринимая и воспроизводя знания, умения и навыки, способствующие успешности решения задач, положительная мотивация к учебе и избранному предмету.
2	Нормативный	Ведущее место занимают методы и приемы, направленные на развитие творческих способностей путем использования методов: рассуждения, доказательства, дискуссии и др.
3	Творческий	Учебно-воспитательный процесс строится так, чтобы студенты могли приобрести собственный творческий опыт при изучении предметов по литературе. Задача педагога – побудить студентов к активной самостоятельной работе на аудиторных и внеаудиторных занятиях. Используются разнообразные методы: проблемные, инверсионные, интерактивные и др.

Итак, формирование профессиональной культуры будущих педагогов – процесс двусторонний, и потому он требует совместной деятельности как со стороны педагога, так и со стороны студентов. Исходя из вышесказанного, нами выделены три этапа формирования профессиональной культуры студента (таблица 2).

Выводы:

1. Рассмотрены вопросы литературного образования в системе высших учебных заведений и среднего профессионального образования в соответствии с их учебными

49

Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

2. планов программ как один из основных факторов формирования профессиональной культуры студентов;
3. Выявлено, необходимость подготовки выпускников педагогических специальностей с высоким уровнем развития профессиональной культуры и духовно-богатый миром и в этом процессе основным двигателем выступают произведения литературы и искусства;
4. Предложен педагогический алгоритм структурных компонентов профессиональной культуры студента в процессе усвоения таких предметов как литература, история искусства, культурология, эстетика и социология, а так же педагогические этапы формирования профессиональной культуры студентов;
5. Профессиональная культура будущего специалиста складывается в единстве и взаимодействии всех составляющих, это литература и культурология, эстетика и социология и естественно теория и история искусства;
6. Определено, что профессиональная культура представляет собой единый процесс накопления знаний, опыта и качественной реализации их в работе и поведении. Она предполагает развитость и гармонию всех составляющих компонентов и их целостное формирование в профессиональной деятельности студента.

Список литературы:

1. **Бережнова, Е. В.** Формирование методологической культуры учителя [Текст] / Е. В. Бережнова. – М.: Педагогика, 1996. – С. 14–18.
2. **Малиновская, В. Н.** Введение в педагогическую профессию[Текст] /В.Н. Малиновская. – Сургут, 1999 – 116с.
3. **Лопатина, Г. С.** Творческая атмосфера – условие гуманизации учебного процесса [Текст] / Г.С. Лопатина // Современная педагогика: – М.: 1991 – С. 70–72.

4. Лузина, Л.М. Формирование творческой индивидуальности педагога в педагогическом вузе [Текст] / Л. М. Лузина. – Ташкент: ФАН, 1986.– 95с.
5. Бенин, В. Л. Педагогическая культура: философско–социологический анализ [Текст] / В.Л. Бенин – Уфа: Башк. гос. пед. инс., 1997 – 131с.

УДК 881(575.2) (043.3)

Алиева Р.В.
кандидит филологических наук, Кыргызско-Узбекский университет
Пинназарова Э.Н.
магистр, преподаватель Кыргызско-Узбекский университет

ТРАДИЦИИ КЛАССИКИ В СТАНОВЛЕНИИ ФЕНОМЕНА ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

В статье рассматривается проблема традиций классики в становлении феномена Ч.Т. Айтматова, как всемирно известного писателя. Цель исследования выявление роли классических традиций (формирование художественного таланта, феномена писательской целеустремленности в целях преодоления вторичности кыргызской литературы 50-х годов и формирования современного художественного мышления; переосмысление национальных мотивов, образов в русле поэтики романтизма, реализма, экзистенциализма и мирового опыта др.) в поступательном развитии национальной литературы, приобщения ее к мировой культуре. Предмет исследования тексты писателя в их соотношении с опытом предшественников и современников. Используются методы сравнения, сопоставления, анализа. Полученные результаты могут быть использованы в учебном процессе, в воспитательной работе вуза и школе.

Ключевые слова: *классика, традиции, новаторство, феномен, становление, талант, романтизм, реализм, кыргызская, русская, мировая литература, современное художественное мышление.*

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ФЕНОМЕН КАТАРЫ КАЛЫПТАНУУСУНДАГЫ КЛАССИКАНЫН САЛТТАРЫ

Макалада Ч. Айтматовдун дүйнөгө таанымал жазуучу катары феномен болушундагы классиканын салттарынын көйгөйлөрү каралды. Изилдөөнүн максаты классикалык салттардын улуттук адабияттын алдыга карай өнүгүүсүндөгү жана дүйнөлүк маданиятка жетүүдөгү ролу аныктоо көркөм таланттын калыптанышы, жазуучулук максаткөйлүктүн феномени – 50 – жылдардагы кыргыз адабияты экинчи орунда деген ойдон арылыш максатында жана учурдагы көркөм ой жүгүртүүнү калыптанышы, улуттук мотивдерди кайра ойлонуп түшүнүү, романтизм поэтикасынын агымындагы образдар, реализм, экзистенциализм жана дүйнөлүк тажрыйба. Изилдөөнүн

предмети жазуучунун тексттерин мурдагылардын жана азыркылардын тажрыйбасы менен салыштыруу. Салыштыруу, теңдештирүү методдору, анализи колдонулган. Алынган натыйжалар окуу процессинде, ЖОЖдо жана мектепте тарбиялык иштерди алып барууда колдонушу мүмкүн.

Ачкыч сөздөр: классика, салттар, жаңылык, феномен, жаралуу, талант, романтизм, реализм, кыргыз, орус, дүйнөлүк адабият, учурдагы көркөм ойлоо.

TRADITIONS OF CLASSICS IN THE FORMATION OF THE PHENOMENON OF CHINGIZ AITMATOV

In the article the problem of the traditions of the classics in the formation of the phenomenon of CH. T. Aitmatov, as a world-famous writer. The purpose of the study is to identify

51

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

the role of classical traditions (the formation of artistic talent, the phenomenon of writer's commitment in order to overcome the secondary nature of the Kyrgyz literature of the 50s and the formation of modern artistic thinking; rethinking of national motives, images in line with the poetics of romanticism, realism, existentialism and world experience, etc.) in the progressive development of national literature, its introduction to world culture. Subject of research texts of the writer in their relation to the experience of predecessors and contemporaries. Methods of comparison, comparison and analysis were used. The results can be used in the educational process, in the educational work of the University and school.

Keywords: classic, traditions, innovation, phenomenon, formation, talent, romanticism, realism, kyrgyz, russian, world literature, modern artistic thinking.

Изучение творческого феномена Чингиза Айтматова в русле восприятия традиций классики – это актуальная задача науки. Получение 35 - летним Айтматовым самого высокого звания для советского писателя – лауреата Ленинской премии (1963, сборник «Повести гор и степей») стало залогом его всемирной известности. Миллионы читателей помнили о высокой оценке таланта кыргызского писателя М. Ауэзовым, Л. Арагоном. Они указывали, что феномен Айтматова вырос на почве бережного отношения своей национальной традиции и традиции мировой (особенно русской) культуры [1]. Ученые республики (К.Асаналиев, К. Бобулов, А. Садыков, А. Акматалиев, Е. Озмитель, О. Ибраимов и др) затронули какие-то грани данного вопроса. В данной статье нами будет рассмотрен вопрос роли традиций русской классики в становлении феномена Айтматова, так как этот аспект пока освещен недостаточно.

Напомним, что автор «Лицом к лицу» и «Джамили» пришел в большую литературу в 50-60-е годы, когда особенно остро встала проблема традиций и новаторства. Десятилетия советской «бесконфликтной» литературы обернулись серостью, схематизмом, бедностью многих книг в русской и кыргызской литературе. Сам молодой автор напряженно стремился к выработке *современного художественного мышления*, ориентированного на тесное переплетение различных национальных культур. Его выступления «Взаимосвязь

традиций», «Человек между двумя языками», «Собор всемирной литературы», «Кто полюбит Пушкина, тот полюбит и русский язык», «О Пушкине», «Сын России», «С беспощадным реализмом», «Духовная опора» говорят о глубоком изучении опыта мировой и русской классики. Он писал: «Русская литературная традиция сегодня служит не только русским писателям, но и всем нам, писателям содружества» [1].

Феномен Ч.Т. Айтматова, как автора «Первого учителя», «Джамили», «Материнского поля», «Прощай, Гульсары!», повести «Белый пароход», «Ранние журавли», под влиянием новаторского восприятия опыта классиков формировался на

III. Филологические науки

стыке творческого решения синтеза национальных и общечеловеческих традиций. Как национальный писатель небольшой горной республики, своими творениями о человеке труда, о войне и мире, о семье, любви он уверенно входил в мировой литературный процесс.

Новые произведения Ч. Айтматова («Пегий пес, бегущий краем моря» /1979/, романы «И дольше века длится день» /1980/, «Плаха» /1986/, «Тавро Кассандры» /1994/, особенно «Когда падают горы или Вечная невеста» /2006) убедительно доказывали миллионам читателей, что их автор является художником, для которого единство мировой литературы от античности до современности вовсе не метафора. Творчество автора «Буранный полустанок» - это постоянные переключки с эпохами, очень отдаленными. Своими книгами в кыргызской национальной литературе он заявил о себе как поборника нового культурного самосознания, синкретизма, являющегося важнейшей приметой культуры XX века. Вот почему в Айтматове видели продолжателя традиций Тургенева, Толстого, Достоевского, Чехова, современника А.И. Солженицына, В.П. Распутина, У. Фолкнера, А. Камю, Ж.П. Сартра.

Кыргызский писатель формировал свой дар на стыке традиций: он органически сплавил в своем творчестве опыт родного национального фольклора и опыт развитых литератур мира. Г. Д. Гачев назвал Ч.Айтматова - "писателем Евразии"[5]. Читатели видели: автор романов «Буранный полустанок», «Тавро Кассандры» в такой же степени европейский писатель, в какой - азиатский. Ему, как художнику, равно интересны все проявления человеческого духа, он их не разделяет и не разграничивает и именно такой подход являет собой чрезвычайно интересный пример сочетания, слияния самых различных культур.

Еще в повести «Лицом к лицу» Айтматов изначально показал себя проводником общечеловеческих ценностей и их приоритета над классовыми и неточно понятыми национальными интересами. Вообще же развитие каждой национальной литературы

предполагает ее возможность стать на тот уровень решения художественных задач, который уже достигнут литературой других народов. Напомним такой эпизод: юный студент КСХИ Айтматов перевел на родной язык роман М.Бубенова «Белая береза», где была затронута тема дезертирства и предательства, но кыргызский писатель эту «щекотливую» тему решил смело и новаторски, решил «по-своему». Айтматовский Исмаил вызывает в душе читателя гамму различных чувств, эмоций. Его поступок бегства и желания выжить любой ценой вызывает негодование, презрение, нравственные страдания в дни смерти его матери (он не может явиться на похороны как сын) рождает в нас

53

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

сочувствие, понимание, что человек сам себя загнал в тупик.

С каждым новым произведением этот писатель отчетливо демонстрировал обновление традиционного единично-особенного и общезначимого художественного опыта. Вот почему автора «Джамили» называют создателем "нового порядка" в сопряжении "традиционного" и "нетрадиционного" как национального и общечеловеческого, мирового. Феномен Айтматов трудно понять во всей сложности без учета влияния великого представителя русской литературы XIX века - Ф.М.Достоевского. Именно в русле опыта автора «Идиота» и «Преступления и наказания» Айтматов смело, новаторски работал в русле поэтики "символического реализма". Айтматовские философемы: «как человеку человеком быть?», «я верю в человека», «возвышение личности», «дефицит человечности», «долги души человеческой», «и выше века – человек», «человек выше всего» и другие зримо говорят о страстном стремлении кыргызского писателя в духе гуманистических идей классика разгадать «тайну человека». Если Достоевский любил повторять: «я не психолог, а реалист», то феномен Айтматова вбирает в себя обе эти ипостаси. Отсюда и многообразие стиливых форм, используемых кыргызским писателем: он не чуждается элементов реализма, фантастики, символа, мифа, легенды.

В романе «Плаха» Айтматов эти идеи выразил особенно масштабно, ярко. Айтматов сумел соотнести все явления бытия и истории, прошлого, настоящего и будущего [5].

В одном из своих интервью на вопрос: "Но вы все-таки не случайно выбрали на роль главного героя христианина, а не мусульманина, скажем", - писатель ответил: "Разумеется, не случайно. Христианская религия дает очень сильный посыл фигурой Иисуса Христа. Исламская религия, в которую я включен своим происхождением подобной фигуры не имеет. Мухаммед - не мученик. Случались у него тяжкие, мучительные дни, но чтобы за идею распяли, чтобы он это простил людям навсегда - такого нет. Иисус Христос дает мне

повод сказать современному человеку нечто сокровенное" (Полное собрание сочинений, том 10).

Ч.Айтматов в романах «Плаха», «Тавро Кассандры» в духе идей классика пытается переосмыслить смысл человеческого существования. Кыргызского писателя весьма волновала проблема создания полнокровного образа прекрасного человека - это было главной задачей художника на протяжении почти всего его зрелого творчества. Только благодаря феномену Айтматова могла родиться целая галерея героев и героинь, обогативших наш духовный опыт (Дюйшен, Алтынай, Джамия, Сейде, Асель, Сеит, Толгонай, Суванкул, Алиман, Танабай Бакасов, Едигей Буранный, Казангап, Авдий

III. Филологические науки

Калистратов, Бостон Уркунчиев и многие другие. Айтматову блестяще удалось через образ Авдия Калистратова показать героя, достойного сравнения с Иисусом, Дон Кихотом, они готовы взойти на плаху во имя своих светлых идеалов. Так же, как и князь Мышкин из романа "Идиот" Достоевского, Авдий весьма сложный, много аспектный образ. Разные критики (А. Адамович, А. Акматалиев, К. Асаналиев, А. Бочаров, Г. Гачев, И. Золотусский, Н. Иванова, В. Лакшин, В. Новиков, Е. Озмитель, Ч. Джолдошева, И. Лайлиева, Ч. Мамытбекова, В. Сабирова, Р. Шамурзина и другие) в своих длительных спорах пытаются его распознать, понять и дать ему оценку. Б. Койчуев, К. Мамбеталиев считают, что в разработке и развитии классических традиций решения библейской темы автор «Плахи» сделал новый шаг вперед. Социально-философская проблематика и полифоническая структура романа явственно говорят о поступательном развитии феномена Айтматова. Мотив Апокалипсиса, Судного дня, Страшного конца мира, автор «Плахи» решает через призму национального видения жизни на земле, наши акыны-классики это обозначили как: «Зарзаман», «Тар заман», «Акырзаман» [5].

В айтматовской "Плахе" Авдий - ученик Христа и Гришан - ученик Сатаны продолжают свой вечный спор. И вновь угадываются две вечных силы, в своем единоборстве за человеческие души. Бога каждый может добыть сам, став лучше, - утверждает Авдий. Нечего и пытаться переделать природу человека, - вслед за Великим Инквизитором утверждает Гришан, - человек слаб, ничтожен и подл, и ему надо лишь быстрее помочь соскользнуть в яму, где он будет чувствовать себя в безопасности рядом с такими же, как он сам. Надо как можно быстрее забыть, как, положим, Ставрогин "различие добра и зла".

Ч. Айтматов в своем романе использует образы, канонизированные литературой, а не религией, давая им свою довольно вольную интерпретацию, что в свое время вызывало

негодование у блюстителей догм и канонов [7]. Некоторые критики и литературоведы спорили о правомочности писателя братья за такие сложные темы, указывая ему одну ипостась: «человек и животное», как это было в его повестях и романах – Мальчик и Маралиха, Султанмурат и журавли, Танабай и Гульсары, Едигей и Каранар, Авдий, Бостон и волки Ташчайнар и Акбара, и т.д. Вспомним, в "Мастере и Маргарите" Булгакова идея божественного предопределения, действующая в Новом Завете, заменена абсолютно земной идеей власти социальных сил. Роман Мастера в романе Булгакова - это роман о Пилате, о вине и расплате. У Айтматова же главным героем библейских эпизодов является Иисус, а не Пилат.

55

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

Еще раз подчеркнем мысль о том, что и роман М. А. Булгакова, и творчество Ч. Т. Айтматова находятся в постоянном "магнитном поле" Ф. М. Достоевского. Взгляд на их творчество сквозь призму творчества русского писателя-классика, обнаруживает постоянные темы, творчески связанные, обусловленные друг другом: это - безграничность власти кесаря, т.е. земной власти, тема совести, как наличия или отсутствия бога в душе, тема тотального зла в условиях вседозволенности, душастого творчество и личность художника, мастера, которые в силу тех или иных причин не могут ему противостоять.

Способность человека жизнью подтвердить свою преданность идеалу бесконечно привлекательна для писателей. Иешуа Га-Ноцри и Иисус Назарянин, верящие в свое предназначение и предназначение, становятся вечным и недостижимым образцом самопожертвования для последующих поколений людей.

Категория совести, ее соотношения с общепринятой моралью, добром и злом, ее уязвимость и растяжимость - постоянный предмет размышлений двух писателей. Понтий Пилат, давший свое добро на казнь Иешуа, не знает покоя. Авдий, пытающийся силами одной своей одинокой и неприкаянной души очистить от скверны окружающий его мир - это все те же "проклятые" вопросы Достоевского и его героев, их вечные "про" и "контра".

Конечно, романы Булгакова и Айтматова сделаны не по рецепту "Братьев Карамазовых". Ясно одно: идеи и образы Достоевского - это тот ключ, которым открываются двери обеих крепостей. В решении вопросов вечных и злободневных у М. Булгакова и Ч. Айтматова не было более авторитетного духовного руководителя, чем Ф. М. Достоевский.

Выводы:

1. Традиции классики имели весомое значение для формирования феномена Ч.Т. Айтматова;

2. При решении проблемы человек и мир Айтматов, как и русские писатели XX века, творчески развивал опыт классиков, обогащая новыми идеями и формами;
3. Творческие поиски Ч.Айтматов, как и его современников помогают современному читателю самому находить ответы на «проклятые» вопросы рубежа XX-XXI веков.

Список литературы:

1. **Айтматов, Ч.Т.** В соавторстве с землей и водой. Очерки, статьи, беседы, интервью. [Текст] / Ч.Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 406 с.
2. **Акматалиев, А.** О значении опыта русской классической литературы для творчества Ч. Айтматова [Текст] / А. О. Акматалиев. –РЯЛКШ, 1984, С. 3-5, С. 58-59.

56

III. Филологические науки

3. **Акматалиев, А.** Значение творческой активности Айтматова в процессе взаимообогащения национальных литератур [Текст] / А. О. Акматалиев. - Бишкек: Илим,1994.
4. **Аскарлов, Т.** Восхождение к зрелости [Текст] / Т. Аскарлов. –Фрунзе: Кыргызстан, 1976. -152 с.
5. **Гачев, Г.** Чингиз Айтматов и мировая литература [Текст] / Г. Гачев – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.- 284 с.
6. **Ибраимов, О.** История кыргызской литературы XX века: учебник. Т. 1 [Текст] / О. Ибраимов. - Бишкек: Бийиктик, 2012.-480 с.
7. **Ибраимов, О.** История кыргызской литературы XX века: учебник. Т. 2. [Текст] / О. Ибраимов. –Бишкек: Бийиктик, 2013.- 512 с.
8. **Койчубев, Б.Т.** Философская проблематика романа XX века Спецкурсы и спецсеминары [Текст] / Б.Т. Койчубев. –КИИТЛ КРСУ. –Бишкек, 2002.- С. 115- 133.
9. **Османова, З. Г.** Кыргызская литература в контексте мировой классики [Текст] / З. Г. Османова. –Советская тюркология, 1990. - №2, 250 с.
10. **Рахманова, Ж.Р.** Воспитание молодого поколения через произведения Ч.Айтматова [Текст] / Ж.Р.Рахманова/ Наука.Образование.Техника/-Ош,КУУ.2014.-№3. 150-153с.
11. **Акматова, У.Ж.** Связь между народной педагогики и воспитания в произведениях Ч.Айтматова [Текст] / У.Ж.Акматова.-Ош,КУУ-2018,№-1.-81с.

УДК 373.1.02

Мамрасулова А.Б.
преподаватель, Ошский государственный университет

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ КЕП МАДАНИЯТЫНЫН ФЕНОМЕНИ

Изилдөөнүн предмети англис тилиндеги адабий тилдик нормалар, принциптер болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты - болочок адистин коммуникативдик компетенциясын калыптандыруу жолдорун аныктоо. Изилдөө учурунда төмөндөгүдөй усулдар колдонулду: талдоо, байкоо, сурамжылоо иштери. Иштин практикалык маанилүүлүгү болочок адистин пикир алышууда кеп маданиятын жогорулатуунун жолдорун көрсөткөндүгүндө жатат.

***Ачкыч сөздөр:** кеп, маданият, лингвистика, коммуникативдик маданият, норматив, этика, стилистика, тилдик норма, адабий тил, пикир алышуу.*

ФЕНОМЕН КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Предметом исследования является литературные и разговорные нормы и принципы английского языка. Целью исследования является определение пути формирования коммуникативной компетенции будущего педагога. В ходе изучения проблемы применялись следующие методы: анализ, наблюдение и анкетирование. Практическая значимость исследований является раскрытия пути повышения культуры речи при общении будущего педагога.

57

Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

***Ключевые слова:** речь, культура, лингвистика, коммуникативная культура, норматив, этика, стилистика, языковая норма, литературный язык, общение.*

THE PHENOMENON OF THE CULTURE OF SPEECH IN TEACHING ENGLISH

The subject of the study is literary language standard and principles of English language. The aim of the article is defining the ways of formation communicative competencies of future educator. Methods of research: analysis, observation, monitoring. Practical significance of research is pointing out the ways of increasing culture of speech of future educator in communication.

***Key words:** speech, culture, linguistics, communicative culture, standard, ethics, stylistics, language standard, literary language, communication.*

Кеп маданияты түшүнүгү – кыргыз лингвистикасында оозеки жана жазуу кебиндеги тилдик норма катары жана “пикир алышуунун ар кандай шартында тилдик көркөм каражаттарды пайдалана билүү мүмкүнчүлүгү катары” ХХ кылымда пайда болгон. Мына ушул түшүнүк аркылуу кептик жүрүм-турумдун маданий чегин белгилеген нормативдик иштелмелердин колдонмосу, тилдик нормалардын пропагандасы, көркөм тилдик каражаттары чечмеленет.

Кеп маданияты же стилистика нормативи адабий кептин жана адабий системанын нормасынын канонуна кирбеген кептик чөйрөнү жана кубулушту, башкача айтканда, күндөлүк оозеки жана жазуу түрүндөгү пикир алышууну, же ар кандай жаргондорду, пикир алышуунун жөнөкөй түрүн жөнгө салууга багытталган.

Кеп маданияты түшүнүгү советтик окумуштуулар тарабынан теориялык түшүнүк катары эле чечмеленбей, белгилүү деңгээлде тилдик саясат, тилдик нормалардын пропагандасы катары белгилешип, ал аркылуу чечүүчү ролдо лингвисттер эле болбостон, педагогдор да, жазуучулар да,” коомдун кеңири чөйрөсү” бирге боло тургандыгын

айтышкан. Ошондон улам кеп маданияты жогорку окуу жайлардын баардык адистигинде билим алып жаткан студенттер үчүн гуманитардык сабактардын составдык бөлүгүнүн цикли катары окутулат [1].

Кеп маданиятын окутуунун предмети болуп адабий тилдин нормасы, пикир алышуунун түрлөрү, алардын принциптери жана эрежелери, пикир алышуунун эстетикалык нормалары, кептин функционалдык стили, кептин искусстволук негизи, ошондой эле кептик нормалардын пайдаланылышындагы татаалдыктар жана коомдун учурдагы кеп маданиятынын абалы эсептелет. Англис тилиндеги кеп маданиятын окутуунун негизги максаты:

58

III. Филологические науки

-англис тилиндеги адабий тилдик нормаларына ээ болуу ыкмаларын жүзөгө ашыруу жана бышыктоо:

-болочок адистин коммуникативдик компетенциясын калыптандыруу;

-тандап алган кесибинин чөйрөсүндөгү адистер менен ээн-эркин пикир алышууга жетиштирүү;

-маалымат издөө жана аны баалоо мүмкүнчүлүгүн өнүктүрүү;

-кесиптик пикир алышууда туш болгон татаал жайгайлар үчүн сөз чеберчилигин өркүндөтүү;

-пикир алышуудагы кеп маданиятын жогорулатуу, жеке мамиледе тилдик каражаттарды туура пайдалана билүүгө тарбиялоо болуп саналат.

Англис тилинде кеп маданиятын окутуунун негизги максаты кеби башкаларга жагымдуулугу жана көркөмдүк жагынан айырмаланып турган жогорку билимдүү адистин тилдик бөтөнчөлүгүн калыптандырууга багытталган. Англис тилинде кеп маданиятын окутуу – болочок адистин кесиптик пикир алышуусунда англис тилиндеги коммуникативдик компетенциясын калыптандырып, социалдык-маданий, кесиптик карым-катышка чыккан учурда өзүнүн билимин, жөндөм-шыгын көрсөтүп, өз ишмердигинин чөйрөсүндө инсандык демилгесин алып чыга турган деңгээлге өстүрүүнү максат кылат. Мындай бийик максатка жетүү үчүн берилген адабияттарды тыкыр окуп чыгуу менен чектелбей, андан нары ушул курста таанышкан методдор менен өз алдынча билимин өркүндөтүү талабы коюлат.

Кеп маданияты нормативдик, коммуникативдик жана этикалык аспектилерди кучагына алат [2].

Кеп маданиятынын нормативдик аспектиси – маанилүү аспекти болуп эсептелет. Бул инсандын адабий норма боюча билиминин чегин жана аны өз кебинде пайдалана билүү жөндөмүн белгилейт. Бирок карым-катыштын эффективдүүлүгү ар дайым эле кептин көркөм каражаттарынын туура пайдаланылышына жетише бербейт. Андай бийиктикке жетиш үчүн пикир алышуудагы текст кимге багытталгандыгын, ал тараптын кызыкчылыгы жана сөзгө болгон мамилеси эске алынышы керек. Себеби, кандай адамга болбосун иштин маани - маңызын айкын түшүндүрүп берүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн тилдик бай каражаттын арсеналы бар. Тилдик ал каражаттардан карым-катыштын максатына ылайык коюлган маселенин эффективдүү чечилишине негиз боло тургандарынын тандалышы жөндүү. Тилдин мындай каражаттарынын тандап алуу жөндөмүн кеп маданиятынын коммуникативдик аспектиси аткарат [3].

59

Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

Жүрүм-турум нормаларынын сакталышы, карым-катышка катышып жаткан адамга сый мамиле, кең пейилдүүлүк, тактык, кичи пейилдик пикир алышуунун этикалык тарабынан түзүлөт.

Этикалык норма кеп маданиятынын зарыл бөлүгүн түзөт. Ал эми кеп маданияты, өз кезегинде, адамдын жалпы маданиятынын өзгөчө маанилүү бөлүгү болуп эсептелет.

Кеп маданияты түшүнүгүнө белгилүү орус лингвисти Е.Н. Ширяев:” Ошентип, кеп маданияты – пикир алышуунун белгилүү бир шартында, учурдагы тилдик норманын жана карым-катыш этикасын сактоо менен мамиленин уюштурулушунда алдыга коюлган коммуникативдик маселенин эффективдүүлүгүн аздыр-көптүр камсыз кылат” – деген аныктама берген [4].

Кеп маданияты – бул пикир алышуу максатында тилдик каражаттарды максатына жараша тоскоолдуксуз пайдаланышын камсыз кылган адам билиминин жана шык-жөндөмүнүн жыйындысы. Башкача айтканда, кеп маданияты – пикир алышуунун белгилүү бир шартында, учурдагы тилдик норманын жана карым-катыш этикасын сактоо менен мамиленин уюштурулушунда алдыга коюлган коммуникативдик маселеге жетишүүдө аздыр-көптүр анын эффективдүүлүгүн камсыз кылат.

Бизге чейин кеп маданиятына изилдөө жүргүзгөн окумуштуулар бул түшүнүктү төмөндөгүдөй эки баскычка бөлүшкөн:

-оозеки жана жазуу түрүндөгү адабий тилдин нормаларына – грамматикасына, сөздөрдүн туура айтылышына, басымдын коюлушуна ээ болушун көрсөткөн базалык баскыч;

-кептин максатына жана мазмунуна ылайык, пикир алышуунун ар кандай шартында көркөм сөз каражаттарын эркин пайдалана билүүгө жетишкенин белгилеген сөз чеберчилигинин жогорку баскычы [5].

Кептин жүрүшүн чынында эле маданияттуу болушун кааласак, анда айтылган сөз каражаттарын туура пайдалануу менен эле чектелбей, пайдаланылган сөз байлыгы кенен болушун камсыз кылышыбыз керек. Мунун өзү адамдын лексикалык билимине көз каранды экендигин айта кеткенибиз жөндүү. Ошондуктан, ар кандай стилдеги жана түрдүү тематикалык багыттагы адабияттарды тынымсыз окуп, сөздүк запасыбызды жаңы сөздөр менен үзгүлтүксүз толуктап турушубуз зарыл.

Кеп маданиятын өнүктүрүү үчүн ар бир адам өзүнө ал же бул тематика боюнча ийгилик жарата турган адаттан сырткары айтымдарды фразеологиялык сөз айкаштарынан турган түйүн сөздөрдү бөлүп алып, эсинде сактап алышы шарт. Ал үчүн айтымдарды жана

III. Филологические науки

өзүндөгү сөз запасын ишенимдүү пайдаланып, оозеки жана жазуу кебин үзгүлтүксүз өнүктүрүп турушу керек болот. Мына ушунун жардамында бара-бара сөздү калыптандыруучу адамдын жеке ой жүгүртүүсү өзгөрөт. Ошондуктан, ар түрдүү адамдар менен тил табышып, алар менен аңгемелешүүгө ар кандай темаларды алдын ала бөлүп алуу зарыл.

Башка адамдар менен карым-катышта болуу үчүн – кичи пейилдикти, сезимталдыкты кучагына алып, карым-катыштагы адам менен кандай багытта болбосун мамиле түзүүгө жол ачкан кеп маданиятына ээ болуу мүмкүнчүлүгү талап кылынат. Ырасында кеп маданияты кандай адам менен болбосун, ортодогу мамиленин эркин жана жеңил жүрүшүнө жол ачат. Ошону менен катар эле эч кимди капа кылбай, таарынтпай туруп, өз оюнду ачык айтууга мүмкүнчүлүк жаратат.

Бул жерден кеп маданияты биздин ата-бабаларыбыз түзүп кеткен сөз байлыгы, айтымдардан турган рухий байлыктан тышкары ар бир элдин тилдик бөтөнчөлүгүнө негизделген калктын каада-салты, ар бир элдин өзүнө гана таандык баалуулуктары жаткандыгын белгилей кеткибиз келет.

Уккулуктуу, сабаттуу сөздөрдөн тандалып алынган кептин күчү - кандай гана күчтүү физикалык күч болсо да, андан ашып түшкөн кубаттуу күчкө ээ. Кептин мындай артыкчылыгы мезгилдердин агымынан сыналып, тастыкталган.

Биздин көз карашыбызда кеп сапаты жөнүндөгү түшүнүк өзгөчө маанилүү болуп эсептелет.

Кеп сапаты – бул сүйлөп жаткан адамдын кеп маданиятынын деңгээлин жана коммуникациясынын эффективдүүлүгүн камсыз кылган кебинин маңызы. Ошондон улам, филологияда: инсандын кеп маданияты жана коомдун кеп маданияты деп бөлүп каралат.

Инсандын кеп маданияты индивидуалдык көрсөткүчкө ээ. Ал коомдун кеп маданияты чөйрөсүнүн эрудициясына көз каранды болуп, ал эрудицияны пайдалануу мүмкүнчүлүгүн өзү менен көрсөтөт. Инсандын кеп маданияты коомдун кеп маданиятына түздөн-түз көз каранды. Ошол эле учурда коомдун кеп маданияты жеке инсандын кеп маданиятынын эсебинен кеңейет. Тилдин туура пайдаланылышынан жеке сезимдин стили, ишенимдүү өнүккөн кеп маданиятынын жолу белгиленет [6].

Коомдун кеп маданияты – бул кеп ишмердигинин мыкты түрлөрүн тандап алуу, чогултуу, сактоо жана адабий классикалардын жаралышы, ошондой эле адабий тилдин нормаларынын калыптанышы болуп эсептелет. Адамдардын ортосундагы пикир

61

Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

алышуунун ийгиликтүү жүргүзүлүшү үчүн аңгемелешүүгө катышып жаткандардан коммуникативдик компетенция талап кылынат.

Жыйынтыктар:

1. Биздин күчүбүз да, мүмкүнчүлүгүбүз да – ар кандай тоскоолдуктарга карабай өнүгүү жана баюу жолун улантып келе жаткан ар бир элдин рухий жана маданий кептик мурастарын туура пайдаланышыбыз зарыл экендиги белгиленди;
2. Коммуникативдик компетенция – бул пикир алышуунун ар кандай шартындагы кабыл алуунун айкындыгы жана адекваттуу жөндөмдүн, мүмкүнчүлүктөрдүн жана билимдин жыйындысы экендиги аныкталды.

Колдонулган адабияттар:

1. **Крысин, Л.П.** Язык в современном обществе [Текст] / Л.П.Крысин - М.:Наука, 1977. -65с.
2. **Прудкиной, Л.К.** Культура речи и эффективность общения [Текст] / Л. К. Прудкиной, Е. Н. Ширяева. - М.: Просвещение, 1996. -135с.
3. **Миловидова, И.** Проверьте свою грамотность [Текст] / И. Миловидова. - М.: Изд-во «Фамилия», 1995.-43с.
4. **Ширяев, Е. Н.** Культура речи как лингвистическая дисциплина // Русский язык и современность: Проблемы и перспективы развития русистики [Текст] / Е.Н. Ширяева.– М.: 1991. 1-Б.-210с.
5. Общая филология [Текст] /- М.: 1996. – 14с.

6. **Котигер, Я.** Педагогическая этика [Текст] / Я. Котигер, В. Чамлер.- Кишинев, 1984.-132с.
7. **Шерматова, А.М.** Специфика урока иностранного языка на начальном этапе обучения [Текст] / А.М. Шерматова, А.А. Джусуева //Наука.Образование.Техника/-Ош,КУУ.2013-№-1,-4-7с.

УДК 81442(575.2)

Шаринова Ч.Р.

аспирант, Кыргызско-Узбекский университет

НЕМИС ТИЛИНДЕГИ КОЛЕРОНИМДЕРДИН ИДИОМАЛАРДА БЕРИЛИШИ

Изилдөөнүн каражаттары болуп, немис жана кыргыз тилдериндеги идиомаларда кездешүүчү өң-түс лексикасы алынды. Макаладагы изилдөөнүн максаты катары, немис тилинде гиколеронимдердин идиомаларда колдонулушу жана аларды кыргыз тилине туура которуудагы өзгөчөлүктөрүн аныктоо каралган. Изилдөөдө негизинен салыштыруу ыкмасы колдонулду. Эки тилдеги идиомаларда кездешүүчү колеронимдер бир тилден

62

III. Филологические науки

экинчи тилге которууда, ар дайым эле бири бирине дал келбей тургандыгы жана аларды которууда лексикалык өзгөчөлүктөрүн эске алыш керек экендиги аныкталды. Изилдөөнүн жыйынтыктары негизинен кыргыз жана немис тилиндеги сөздүктөрдү түзүүдө, ушу эки тилдеги лексикология боюнча теориялык-практикалык курстарды өтүүдө, колдонууга сунушталат.

Ачкыч сөздөр: идиома, колеронимдер, семантика, түстөрдүн белгилениши, негизги түстөр, кошумча түстөр, түс лексикасы, сын атоочтук маани, түстүк спектр, символика.

ПЕРЕДАЧА КОЛЕРОНИМОВ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В ИДИОМАХ

Предметом исследования является лексика со значением цветообозначения в идиомах, немецкого и кыргызского языков. Целью исследования в данной статье является выявление, употреблений и особенностей колеронимов немецкого языка в идиомах, при правильном переводе на кыргызский язык. В исследовании, в основном, использован сравнительный метод. Установлено, что колеронимы в идиомах двух языков не всегда соответствуют по значению при переводе с одного языка на другой и поэтому нужно всегда обратить большое внимание на лексические особенности цветообозначений. Результаты исследования могут быть использованы при составлении словарей на кыргызском и немецком языке.

Ключевые слова: Идиома, колеронимы, семантика, цветообозначение, основные цвета, оттенок, лексика цветообозначения, прилагательное значение, цветовой спектр, символика.

TRANSFERENCE OF COLORONUMS IN GERMAN LANGUAGE IN IDIOMS

The purpose of the research in this article is to identify the uses and peculiarities of German coloronyms in idioms, with proper translation into Kyrgyz language. The subject of the research is the vocabulary with the meaning of color terms in idioms in German and Kyrgyz languages. The study mainly used the comparative method. It has been established that coloronyms in the idioms of two languages do not always correspond in meaning when translating from one language into

another and therefore one should always pay great attention to the lexical features of color meaning. The research results can be used making dictionaries in Kyrgyz and German.

Key words: *idioms, coloronyms, semantics, color meaning, main colors, shade, vocabulary of color terms, adjective meaning, color spectrum, symbolism.*

Немис тилиндеги түстөрдүн берилиши, тагыраак айтканда немис колеронимдерине болгон кызыгуу, азыркы учурда өтө актуалдуу маселелердин бири. Бир тилдеги колероним сөздөрдү, экинчи бир тилге которуудагы, окшоштуктардын, өзгөчөлүктөрдүн, жаңылануулардын болушу, буга түздөн түз далил болуп саналат. Немис - кыргыз түшүндүрмө сөздүктөрүнүн аздыгы да буга далил. Анткени, түстөрдүн белгилүү бир жалпы классификациясы али тактала элек. Немис элинин көрүнүктүү жазуучусу И. В. Гете айткандай, түстөр адамда өтө чоң эмоцияны пайда кыла алат [1]. Демек, түстөрдүн туура колдонулушу, түшүндүрүлүшү, коммуникациянын эффективдүү болушуна түздөн түз шарт

63

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

колдонулушу, түшүндүрүлүшү, коммуникациянын эффективдүү болушуна түздөн түз шарт түзөт. Түстөр боюнча түшүнүктөр, түрдүү маданиятта, түрдүүчө экендиги баарыбызга маалым. Бир өлкөдө демейдегиле көрүнүш болгон нерсе, экинчи бир өлкөдө, таптакыр шартка туура келбеген иш аракет болушу мүмкүн. Мисалы: Көпчүлүк мамлекеттерде ак түс калыстыктын, тазалыктын, аруулуктун белгиси болсо, Япония, Индия жана Кытай мамлекеттери үчүн, ак түс өлүмдүн, кайгы капанын белгиси. Демек, бир тилден экинчи тилге которуп жатканыбызда, биз тилчилер, мына ушуга окшогон өзгөчөлүктөрдү эске алышыбыз керек. Айрыкча түз маанини билдирбеген, фразеологизмдерде, идиомаларда буга чоң көңүл буруу зарыл.

Бул макаланын милдети катары биз, немис тилинин идиомаларындагы колеронимдердин лексика-семантикалык маанилерин анализдөө, алардын жасалуу жолдорун изилдөө, кыргыз тилине которуудагы семантикалык өзгөчөлүктөрүн ачууну алып карадык. Бул милдеттер байкоо, анализ, салыштыруу өңдүү эмпирикалык жана теориялык методдорду колдонуу менен жүргүзүлдү.

Немис тилиндеги негизги түстөр болуп: ак (weiss), кара (schwarz), кызыл (rot), көк (blau), жашыл (gruen), боз (grau), күрөң (braun) түстөрү эсептелинет. Бул түстөрдүн кошумча түстөрү (оттенки) өтө көп болгондуктан, булардын эсебинен немис тилиндеги түстөрдүн берилиши да түрдүүчө [1]. Түстөрдү ачыгыраак же тогураак кылыш үчүн, ошол негизги түстөргө dunkel (ток) же hell (ачык) деген сөздөрдү коюп коюу менен жасасак болот. Мисалы кызыл түстү алып көрсөк: ток кызыл-dunkelrot, ачык кызыл-hellrot,weinrot-

бордо түсү, roetlich-кызгылт, glutrot-багро түсү, rosarot-роза кызыл түсү, blutrot-кан сымал кызыл түс, feuerrot- от кызыл түсү, purpurrot-пурпур түсү knallrot-ачык кызыл ж.б.у.с.[2].

Немис тилиндеги түс лексикасы кээ бир учурларда чоң тамга менен, ал эми кээ бир учурларда кичине тамга менен жазылат, эмне үчүн экендигин карап көрөбүз:

1.Эгерде немис тилиндеги колеронимдер сын атоочтук милдетти аткарып, кандай?- деген суроого жооп берсе,анда алар кичине тамга менен жазылат. Мисалы: ein **schoenes** Kleid-кооз көйнөк, der Himmel ist **blau**-көк асман ж.б.у.с.

2. Ал эми эмне? - деген суроого жооп берип, заттык мааниде колдонулса,алар чоң тамга менен жазылат (баса белгилеп кетчү нерсе, немис тилинде зат атоочтордун баары, сүйлөмдө ээлеген оордуна карабастан, чоң тамга менен жазылат.)

Мындай учурларда түстү билдирүүчү лексиканын алдында предлогдор(auf,bei,in usw.) же энчилүү ат атоочтор (mein, dein,sein usw.) коюлат [3].

Мисалы: Ich gehe bei **Gruen** ueber die Stasse-Мен көчөдөн көк жанганда өтүп бара

64

III. Филологические науки

жатам.Wir lieben **das Blau** seiner Augen-Биз анын көзүнүн көктүгүн жакшы көрөбүз.

Мындан сырткары төмөнкү учурларда да түстөр чоң тамгалар менен жазылат:

1. Колероним энчилүү ат болгон учурда да, мисалы:

Кара деңиз-Schwarzes Meer, Кызыл крест-Rotes Kreuz usw.

Тарыхый белгилүү бир окуяны билдиргенде, мисалы:

Schwarzer Freitag (Кара жума күнү), der Weiser Sonntag(Ак жекшемби) usw.

4. Төмөнкүдөй туруктуу түшүнүктөрдө да чоң тамга менен жазылат: Schwarze Witwe (Кара жесир), Roter Milan(Кызыл Милан) ж.б.у.с. [4].

Немис тилиндеги колеронимдер үчүн салыштырма сын атоочтук мааниде колдонулуу да кеңири мүнөздүү. Мисалы: Diese Wiese ist noch **gruener**-Бул жайыт жашылыраак. Бирок татаал сөз катары жасалган колеронимдерде мындай салыштыруу туура келбейт. Мисалы: dunkelrot, hellblau usw -кочкул кызыл, ачык көк ж.б.у.с.

Немис тилиндеги түстөр кээ бир учурда түз маанисинде колдонулбай, идиома катары колдонулат. Ошол себептүү кыргыз тилине которууда, бул нерселерди эске алышыбыз өтө зарыл. Анда немис тилиндеги түстөрдүн идиомаларда кездешишин карап көрөбүз.

Немис тилиндеги кара түс(schwarz) колдонулган идиомалар:

Schwarzarbeit-« Кара жумуш»,жумуш берүүчүлөр салык төлөбөй, жашыруун жүргүзгөн,мыйзамсыз жумуш.

Schwarz fahren-коомдук транспортто билетти жок,мыйзамсыз жүрүү.

Schwarz sehen-баардык нерсеге пессимистик көз карашта болуу,
sich schwarz aergern-өтө ачуулануу.

Wartenbismanschwarz wird-өтө узак күтүү,
eine schwarze Seele haben-жан дүйнөсү кара, ичи тар адам,
das schwarze Schaf- ак карга, өзгөчөлөнүү,
eine schwarze Tat-кыңыр иш, жамандык кылуу,
Ins Schwarzetreffen-таамай айтылуу.

Немис тилиндеги ак түс (weiss) колдонулган идиомалар:

Halbgoetter in Weiss - «Ак халатчан жарым кудайлар», врачтарга, медиктерге карата айтылган сөз,

eine weisse Maus sehen-«Ак чычканды көрүү», өзгөчө, көнүмсүз нерсени байкоо,
eine weisse Weste haben- эч тагы жок репутацияга ээ болуу,
weisse Kohle-ак көмүр, гидроэнергия,

65

Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

weiss Gold-ак алтын, пахта, шекер,
weisse Wand-экран,

Немис тилиндеги жашыл түс (gruen) колдонулган идиомалар:

Einen gruenen Daumen haben-жакшы багбан болуу,
Gruen vor Neid- көп көрө албастык,
Gruen vor Stolz- көп сыймыктангандык,
noch gruen hinter dem Ohren sein-жашыл болуу, тажрыйбасыз болуу,
Eristmirnichtgansgruen-Мен ага ишенбеймин,
sich gruen machen-өзү жөнүндү көп эске салуу,
Gruenhorn-турмуштук тажрыйбасы жок, бирок баарын билем деп эсептеген адам,

Немис тилиндеги сары түс (gelb) колдонулган идиомалар:

das Gelbe vom Ei-жумуртканын сарысы, эң жакшысы деген мааниде, каймактары,
der Gelbe Neid - көрө албастык

auf keinen gruenen Zweig kommen - жолу болбоо,

Jemandengruen und blauSchlagen - бирөөнү аябай сабап салуу,

Немис тилиндеги көк түс (blau) колдонулган идиомалар:

Blau sein-мас болуу,

Blau machen-эргүү алуу,

blauaeugig-бала сымал өтө ишенчээк,

ein blaues Wunder erleben-жалгандарды угуу,

jemandem das Blaue vom Himmel versprechen - асмандагы айды алып берүүнү убада кылуу,

jemandem blauen Dunst machen-көзүнө чөп салуу, алдоо,

blaues Blut - таза кандуу,

Blauer Montag - дүйшөмбү оор күн,

blaue Jungen - матростор.

Немис тилиндеги кызыл түс (rot) колдонулган идиомалар:

roten Kopf bekommen-уялгандыктан кызарып кетүү,

auf jemanden wie ein rotes Tuch wirken-кимдир бирөөнүн кыжырын кайнатуу, жинине тийүү,

Heute Rot, morgen tot-бүгүн бар да эртең жок [2].

Жогорудагы идиомаларды салыштырып, которуп жатканыбызда, немис тили менен кыргыз тилиндеги колеронимдерди колдонууда өтө чоң айырмачылыктар бар экендигин

III. Филологические науки

байкадык. Жалпысынан семантикалык көз караш менен караганда, түс лексикалары колдонулган идиомалар, көбүнчө төмөнкү маанилерди берери аныкталды.

Жыйынтыктар:

1. Заттык (der gelbe Neid - көрө албастык), процессуалдык (jemanden braun und blau schlagen - кимдир бирөөнү сабап таштоо), адамдын физикалык абалын мүнөздөөчү маанидеги (blau sein - мас болуу), белги –символикалык (die rote Fahne - төңкөрүштүн кызыл туусу), энчилүү ат катары (Rote Liste - кызыл китеп), антропонимдик (schwarze Diamanten - таш көмүр), ар түрдүү терминдер боюнча (медициналык, полиграфиялык) ж.б.у.с. экендиги аныкталды [7];
2. Немис тилиндеги түс лексикасы б.а. колеронимдердин идиомаларда кездешиши сүйлөмдөгү түс сөздөрүнүн жыштык-ыктымалдык, ырааттуулук, дистрибуциялык параметрлери деривациялык мүмкүнчүлүктөрү алардын эйдологиялык сөз каражаттар системасына көз каранды болуп турат;
3. Колеронимдердин компаративдик конструкциялары жана семантикалык моделдери түс континуумунун гармониялуу сегменттерин шайкеш чагылдырган түс көрүмүбүздүн адекваттуу вербалдык туюнтмалары болуу менен, функционалдык стилдеги жыштыгы, аткарган милдеттери жана өндүрүмдүүлүгү өндүү параметрлери боюнча кескин айырмаланат.

Колдонулган адабияттар:

1. Гете, И.В. Учение о цвете теория познания [Текст] / И.В. Гете. – М.:1786.- 2с.
2. Duden, Das Stilwoerterbuch: Grundlegend fuer gutes Deutsch [Текст] / Das Duden.- 2001.
3. Биневиц, Л.Э. Немецко-русский фразеологический словарь [Текст] / Л.Э. Биневиц, Н.Н. Гришин.- 1975.
4. Алимпаева, Р.В. Взаимодействие цвето и светообозначений русского языка при формировании у них оценочных значений. Семантика русского языка в диахронии. Лексика и грамматика: Сб. науч. тр. Калининградского Университет [Текст] / Р.В. Алимпаева. –Калининград,1992. -С.3-10.
5. Алимпаева, Р.В. Семантическая значимость слова и структура лексико-семантической группы (На материале прилагательных — цветообозначений русского языка) [Текст] / Р.В. Алимпаева. - Л: Изд-во ЛГУ, 1986. -182с.
6. Василевич, А.П. К методике сопоставительного исследования: на примере лексики цветообозначений [Текст] / А.П. Василевич, Ю.Н. Скокан.- 1986.-С. 103-110.

67

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

7. Хеллер, Е.А. Учение о цвете [Текст] / Е.А. Хеллер. – М.: 2008.

УДК: 81442(575.2)

Шаринова Ч.Р.

преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет

АТАКТУУ НЕМИС ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ТҮСТӨРДҮН БЕРИЛИШИ

Изилдөөнүн каражаттары болуп, немис жазуучуларынын адабий чыгармаларындагы өң-түс лексикасы алынды. Бул макаладагы изилдөөнүн максаты катары, немис жазуучуларынын адабий чыгармаларындагы түстөрдүн берилиши жана аларды кыргыз тилине туура которуудагы өзгөчөлүктөрүн аныктоо каралган. Изилдөөдө негизинен салыштыруу жана анализ жүргүзүү ыкмалары колдонулду. Немис жазуучуларынын чыгармаларын кыргыз тилине которууда, түстөрдүн берилишинин лексикалык, семантикалык өзгөчөлүктөрүн эске алыш керек экендиги аныкталды. Изилдөөнүн жыйынтыктары негизинен кыргыз жана немис тилиндеги сөздүктөрдү түзүүдө, ушу эки тилдеги лексикология боюнча теориялык-практикалык курстарды өтүүдө, колдонууга сунушталат.

***Ачык сөздөр:** “Түс” концепти, менталдык чөйрө, этникалык маданият, стереотип, семантика, түстөрдүн берилиши, негизги түстөр, түс лексемасы, түстүк универсалийлер, эмоционалдык таасир.*

ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЗНАМЕНИТЫХ НЕМЕЦКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Предметом исследования является лексика со значением цветообозначения в произведениях немецких писателей. Целью исследования в данной статье является

выявление особенностей цветообозначения в художественных произведениях немецких писателей при переводе на кыргызский язык. В исследовании, в основном, использован сравнительный метод и метод анализа. Установлено, что цветообозначения в произведениях немецких писателей имеют специфический характер и поэтому нужно всегда обратить большое внимание на лексические особенности цветообозначений при переводе на кыргызский язык. Результаты исследования могут быть использованы при составлении словарей на кыргызском и немецком языке.

Ключевые слова: Концепт “Цвет”, ментальная среда, этническая культура, стереотип, семантика, цветообозначение, основные цвета, лексема цвета, цветовые универсалии, эмоциональное влияние.

COLOR ASSESSMENT IN THE WORKS OF FAMOUS GERMAN WRITERS

The subject of the research is the vocabulary with the meaning of color terms in the works of German writers. The aim of the research in this article is to identify the features of color terms in German writers works translated into Kyrgyz. The study mainly used the comparative and analysis methods. It has been established that the color terms in the works of German writers have a specific character and therefore one should always pay great attention to the lexical features of the color terms when translating into Kyrgyz. The research results can be used to compile dictionaries in the Kyrgyz and the German.

68

III. Филологические науки

Key words: Concept “Color”, mental environment, ethnic culture, stereotype, semantics, color designation, primary colors, color lexeme, color universals, emotional influence.

Түс маданияттын негизги концептерин түзгөн, мейкиндик, убакыт, кыймыл сыяктуу эле, дүйнөнү таанып билүүнүн бирден бир жолу болуп саналат. Тээ байыртадан эле, түс адам баласынын аалам жөнүндө ой жүгүртүүсүндөгү, маанилүү нерселерди белгилөөдө кызмат кылып келген. «Түс» концепти, тилдин менталдык чөйрөсүндө лексикалык бирдикти вербалдаштырат.

Так ушул түс лексемалары, бул же тигил элдин чындыкты концептуализациялоосунда, маданий, социалдык -тарыхый жактан канчалык деңгээлде, таасир берээрин аныктай алат. Ар бир маданияттын, ар бир тилдин өзүнө гана тийешелүү болгон түстүк көз караштары болот. Кайсы бир түстү декодирештирүү негизинен ошол элдин социалдык стереотиптеринен жана этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрүнөн түздөн түз көз каранды. Мына ушуга окшогон фактылар менен биздин айтайын дегенибиз, түстөрдүн палитрасы көп кырдуу, башкача айтканда, эмотивдик түшүнүктөрдү баса белгилеп, бир эле түстү ар башка эл, ар түрдүү сүрөттөп, ар түрдүү кабыл алышы мүмкүн. Ар бир тил, түс мейкиндигин, бизди курчаган чөйрөнүн элементи катары ар түрдүү сегменттештирет. Этникалык маданияттарда түстөргө карата спецификалык көз караштардын, ассоциативдик мамиленин болушу, адам баласы тарабынан түстүк универсалийлердин пайда кылышына алып келди. Адам баласынын акыл эси, көп

кырдуу түстүк моделдердин ичинен, эң көрүнүктүүлөрүн, түшүнүктөрдүн негизи катары белгилей алды.

Кызыл түс – көпчүлүк маданиятта, эл аралык революциянын символу катары же бир нерсеге протест катары каралган. Кызыл түс адамдын психикасына өтө чоң таасир берип, күчтүү эмоцияны пайда кылат. Башка түстөргө салыштырмалуу, кызыл түс өтө жылуу жана сезимге тез таасир берип, толкунданып, энергияга энергия кошуучу түс. Кызыл түс немистердин түшүнүгүндө сүйүүнүн, мааракенин, эркиндиктин, бир нерсеге берилгендиктин белгиси катары каралат: rote Rosen – кызыл розалар, сүйүүнүн гүлү. Ал эми Rotes Kreuz (Кызыл Крест) жана Roter Halbmond (Кызыл Жарым ай) сыяктуу уюмдар, дүйнө жүзүнө кеңири таанымал.

Сары түс күндүн, жакшы маанайдын түсү катары каралганы менен, адамдын психикасына жана акыл эсине анчалык чоң таасир калтыра албайт. Немистерде

сары түс-gelb кошулган, сын атооч сөздөр, көп учурда негативдик мааниге ээ. Адамдын сырткы келбетин сүрөттөөдө “gelb” кошулса, анда бул учурда, сары түстүн түз мааниси эмес, субъектин ички дүйнөсү жана физикалык абалы сүрөттөлөт. Немис лингвисти Е.Хаймендалдын[3] пикири боюнча, сары түс бул жеңил ойлуулуктун, далили жок нерсенин белгиси. Бекеринен “басма сөз кызматын” “желтая пресса” - “сары пресса” деп коюшпаган чыгаар.

Көк түстү немистер түбөлүктүүлүктүн, чындыктын түсү катары кабыл алышат. А бирок, Германиянын түндүк жээктеринде жайгашкан элдин байыркы уламыштарына караганда, көк түскө бул аймактагылар чочулоо менен мамиле кылышкан. Бул аймактагылар, эгерде көк фартук тагынган аялды кездештирсең, сөзсүз жамандык болот деп ишенишкен. Ал эми көк түстөгү үйлөрдө желмогуз кемпирлер жашайт деп эсептешкен. Бул көз караштарды немис тилиндеги көк түс кездешкен кээ бир фразеологизмдерден да байкаса болот : j-m blauen Dunstvormachen – кимдир бирөөнүн көзүн бойоо; das Blaue vom Himmellügen – жалгансүйлөп, апыртуу; seinblaues Wundererleben – жагымсыз нерсени башынан өткөрүү. Түстүк символдордун саны чектелүү. Көбүнчө “негизги түстөрдү” түзгөн ак, кара, көк, кызыл, сары, жашыл жана фиолет түстөрү колдонулат. Бул тизме түрдүү маданиятта түрдүүчө болушу мүмкүн. Немис тилинде түстөрдүн аталышынын себептери, мотивдери абдан көп. Алардын түрдүүлүгү бизди курчаган чөйрөбүздүн түрдүү областарына байланыштуу (мода, соода-сатык,

реклама, жемиштердин аталыштары: *Tomate– tomatenrot, von gedaempften Orangerot wie reife Tomaten*, буюмдардын аталыштары, жаныбарлар: *Anilin – braun bis tiefschwarz*, топонимдер: *Siena – siena, rotbraun*, энчилүү аттар, суусундуктар: *Tizian – чач боёгу, ein leuchtendes goldenes bis braunes Rot aufweisend* ж. б.у .с.).Адам түстөрдү оңой эстеп кала алат, ошол себептүү, түстү туура белгилеген сөздөрдү айтуу менен биз, алардын ошол нерсени оңой элестетишине шарт түзөбүз.Түстөрдү сөз менен аныктоо өтө чоң тапкычтыкты жана чеберчиликти талап кылат. Мына ушул учурда гана бир түшүнүк болгон сөз, образды түшүндүргөн бир сөзгө айланат,жазуучулар окурмандарга өзүнүн дүйнөсүнүн түрдүү түстөрдө экендигин көрсөтө алат. Авторлордун адабий манерасындагы милдеттүү элемент-бул түстөрдүн берилиши. Түстөрдөн берилиши– бул автордук стилдин негизги элементтеринин бири [1, с. 110].

70

III. Филологические науки

Түстөрдүн жардамы менен элес аркылуу образдарды жаратууну классиктер кеңири колдонушкан. Муну азыркы авторлор да улантууда. Түстөрдү билдирүүчү сөздөрдү атайын тандап алышып, тил каражаттары менен чыныгы элес бергидей кылып, тексттерге жайгаштырышат. Жазуучу колдонгон лексемалар окурманга, ошол автордун көз карашы, стили, таланты жараткан, өзгөчө дүйнөнү элестетип, көрүүгө жардам берет. Түстөрдүн берилишин туура тандоо менен, автор түстөрдүн өзгөчө дүйнөсүн жаратат. Ар бир тандалган түс түшүнүгү текстте өз ордун таап, чыгарманын бүтүндөй, адабий мейкиндигин кабыл алууга жардам берет. Түстөрдү чыгармаларда түрдүүчө берүү, бул чыныгы дүйнөнү чыгармаларда моделдештирүүдөгү автордун жеке көз карашы жана салымы [2, с. 231].

Жазуучулардын өзгөчөлүгү көбүнчө пейзажды сүрөттөөдө, каармандардын портреттерин сүрөттөөдө байкалат. Адабий чыгармаларды которууда түстөр өз маанисин сактап калышат. Түстөрдүн которулушуна байкоо жүргүзүү үчүн немис элинин учурдагы көрүнүктүү жазуучусу Уве Тимманын «Агамды аркалай»,«На примере брата» деген романын алып көрдүк. Чыгармада түс аталыштары көп колдонулган. Эң көп колдонулган түс-боз түс. Боз түс – бул күн менен түндүн, кара менен актын биригиши; бул түс туман менен бүдөмүктүн түсү : «*Er sitzt der Pelznähmaschine und näht die Fehfelle Zusammen, streicht das Haarein, das so zart und dünn ist, das sessich bei einem leisen Luft zug in einer achten Bewegung grau schattiert*»

[5]. Ал тикме машинасынын алдында олтуруп, абага кичине шамал боло калса, боз түтүн каптачудай болгон, тыбыты өтө ичке, назик болгон теринин кесиндилерин сылап, жамап жатты. Боз түс, нейтралдуу түс, адамда эч кандай эмоцияны пайда кылбайт, психикасына эч кандай таасир тийгизбейт. Демейде нейтралдуу болгон нерсенин баары түссүз, бир жактуу болот. Боз түстүн жардамы аркылуу баш каармандын образы берилет: «Da war einmal der Vater, der, kaufte er sich Hemden, gleich sechs von derselben Sorte bestellte, oder der einen Schneider kommen ließ, der, wie auf den ostelbischen Gütern, zwei Monate lang ausschließlich für die Familie schneiderte, Kostüme, Hosen, Jacken, für den Vater Anzüge, die meistens grau waren, hellgrau, mittelgrau, dunkelgrau» [5]. Бир жагынан алып караганда, бул бир сатып алганда алтыдан окшош көйнөк алып, кийим тигүүчү чеберди үйгө чакырганда, бир эки айлап баарыбыз үчүн шым, куртка, пиджак, эң негизгиси көп учурда боз, ачык- боз, маренго, күнгүрт-боз түстөгү эркектердин костюмдарына буюртма

берип тиктирчү, менин атам болчу.

Боз түс шаардын ландшафтын сүрөттөөдө да колдонулат, ал эми *monotoner* деген сыяктуу эпитеттер, түстү күчөтүү үчүн кызмат кылгандыгы байкалат. «Graue Plattenbauten von monotoner Häßlichkeit» [5]. Боз, бирдей түстөгү, серт көрүнүштөгү панел үйлөр.

Чыгармадагы пейзаждарды чагылдырууда жашыл түс колдонулган. Жашыл түс – бул оң эмоцияларды тартулоочу, ойгонуп жаткан жашоонун түсү: «Die Bäume, die Büsche in einem Noch Durchsichtigen Hellgrün, dazwischen die ersten weißblühende Wildkirschen [5]». Дарактар жана бадалдар эми гана жашыл бүчүр байлап, ар-ар жерде жапайы чиенин ак гулдөрү көрүнгөнсүйт. «Vor dem Fenster steht eine Birke, deren hellgrüne Zweige bei Wind über die Scheibe wischen» [5]. Терезенин жанында, шамал болгон сайын, ачык-жашыл жалбыракуу бутакчалары менен терезени назик сылап ак кайың турат. Бул жерде котормо «hellgrün – ачык-жашыл» деген сын атоочко басым жасап, жашыл түстүн маанисин белгилеген.

Жыйынтыктар:

1. Түс маанисиндеги лексика – чыгармалардагы адабий образдарды жаратуудагы эң негизги жана маанилүү каражаттардын бири. Бул лексика, сөз чеберлерине өз чыгармаларын көрүнүктүү кылып берүүдө чоң жардам берет;

2. Котормочу, которуп жаткан чыгарманын текстеринин оригиналдуулугун сактап, түстөрдүн берилишин туура бериши керек;
3. Котормочу окурмандарга оригинал кандай эмоционалдык таасирлерди берсе ошондой таасир берүүгө болгон каражаттарын колдонот.

Колдонулган адабияттар:

1. **Бахилина, И.Б.** История цветообозначений в русском языке [Текст] / И.Б. Бахилина. – М.: Наука, 1975. – 224 с.
2. **Вержбицкая, А.** Язык. Культура. Познание // Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия [Текст] / А. Вержбицкая. – М.: Просвещение, 1996. – 291 с.
3. **Хаймендаль, Е.** Цвет и Свет [Текст] / Е. Хаймендаль. – Берлин, 1961.
4. **Хеллер, Е.А** Как действуют цвета [Текст] / Е.А. Хеллер. – Гамбург, 2008. – 293 с.

72

III. Филологические науки

5. **Timm, Uwe.** Am Beispiel meines Bruders [Текст] / Uwe Timm. – Kiepenheuer & Witsch: Köln, 2005. – 160 s.
6. **Vollmar, Klausbernd** Das große Handbuch der Farben [Текст] / Klausbernd Vollmar. – Kiel: Königsfurt, 2005.–255 s.

УДК 371.3.37

Сакиева С.С.

доктор пед. наук, профессор, Джалалабатский государственный университет

Орозбаева А.Ы.

ст.преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУГА АРНАЛГАН ДИДАКТИКАЛЫК МАТЕРИАЛДАР: ПРАКТИКА ЖАНА ИННОВАЦИЯ

Макаланын мазмуну белгилүү окумуштуу, педагогика илимдеринин кандидаты, профессор, Каратай Сартбаевдин 3-класска арналган дидактикалык материалдарына арналган. Дидактикалык материалды түзүүдө автор окуу программасы, окуу китебиндеги окуу материалдарын жетекчиликке алуу менен түзүлүү системасы боюнча сунуштаган. Методикалык колдонмо алгачкы жолу Каратай Сартбаев тарабынан түзүлгөн, бул кайталанган басылмасы болуп эсептелген. Макаланын мазмуну дидактикалык материалдарды колдонуунун ыкмалары, формалары, методдору каралып, алардын практикалык мазмуну ачылган.

Ачкыч сөздөр: дидактикалык материалдар, текст, текст түзүү, орфографиялык, пунктуациялык, орфоэпиялык, стилистикалык эрежелер.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ И КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ: ПРАКТИКА И ИННОВАЦИЯ

Содержание статьи посвящено дидактическим материалам для 3 класса известного ученого, кандидата педагогических наук, профессора Каратая Сартбаева. При составлении дидактического материала автор, руководствуясь учебной программой, учебными материалами учебника предлагает по налаженной системе. Изначально методическое руководство было составлено Каратаем Сартбаевым, а данное считается повторным изданием. В статье рассматриваются способы, формы, методы использования дидактического материала, раскрыто их практическое содержание.

Ключевые слова: дидактические материалы, текст, составление текста, правила орфографические, пунктуационные, орфоэпические, стилистические.

THE USE OF DIDACTIC MATERIALS IN TEACHING KYRGYZ LANGUAGE IN ELEMENTARY GRADES: PRACTICE AND INNOVATION

The content of the article well-known scientist, the candidate of pedagogical sciences, professor, scholar reshuffles 3-class didactic materials. The creation of didactic material, the

73

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

author book reading program, reading materials, and guided by the formation of the system has to offer. The first revisions of the manual, which is created by the jolts, the repeated publication. The content of the didactic materials, techniques, forms, and methods of the article in question was opened, their practical content.

Keywords. Didactic materials, text, compilation of text, spelling, punctuation, orthoepic, stylistic rules.

Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасы бир кылымга жакын убакыттан бери калыптанды, өнүктү. Бул илимге өзүнүн көп эмгектерин жараткан агаруучулар К. Тыныстанов, Э. Арабаев, С. Наматовдун эмгектери чыйыр салгандыгы менен баалуу.

Башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган бир топ изилдөөлөр окумуштуулар К. Сартбаев, Б. Рысбекова, А. Мураталиева, М. Раимбекова, Б.Чокошева, А. Акуновалар тарабынан бул илимдин түрдүү тармактарын окутулушуна арналган эмгектер жарык көрүп, кыргыз тилин окутууда бир топ эмгектер жарыяланды, мектеп тажрыйбасына сунушталды. Жогорудагы окумуштуулардын ичинен бул илимге Каратай Сартбаевдин кошкон салымы өтө чоң. Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган фундаменталдуу эмгек 1965-жылы алгачкы жолу жарык көргөн. Эмгектин башталгыч мектепте кыргыз тилин окутууга арналган бөлүгү белгилүү окумуштуу, педагогика илимдеринин кандидаты, профессор Каратай Сартбаевге таандык.

Окумуштуунун башталгыч мектепте кыргыз тилин окутууга арналган эмгектеринин топтому 2013-жылы 10 томдук жыйнакка басылып чыкты. Демек, окумуштуунун башталгыч мектепте кыргыз тилин окутууга кошкон салымын, ордун ушул эмгектен байкоого болот. Окумуштуу 50 жылдан ашуун педагогикалык тажрыйбасын башталгыч мектепте кыргыз тилин окутууга арнаган. Окумуштуунун башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуудагы орфографиялык, стилистикалык, пунктуациялык эрежелер, окуучунун кол жазма сулуулугуна арналган колдонмолору окутуунун проблемаларына арналган. Биздин макаланын мазмуну окумуштуунун “3-класстын окуучулары үчүн кыргыз тилинин дидактикалык материалдары” (Бишкек, 2014) деген аталыштагы башталгыч мектептин мугалимдерине арналган методикалык колдонмосу жөнүндө болмокчу.

Эмгек 2014-жылы кайрадан басылган. Эмгек буга чейин колдонулуп келген, кайрадан мугалимдердин өтүнүчү боюнча басылган. Кыргыз башталгыч класстарында дидактикалык материалдар боюнча методикалык колдонмо алгачкы жолу Каратай Сартбаевдин ушул эмгеги басылган. Мугалимдер бул эмгекти инсанга багыттап окутуу

III. Филологические науки

технологиясын ишке ашырууда бул дидактикалык материалдарды түрдүү ыкмада колдонуу менен окуучунун таанып - билүү өз алдынчалыгын өнүктүрүп, интеллектин өстүрө алат. Карточкалардын жардамы менен системалуу түрдө иш жүргүзүү окуучулардын өз алдынча жупта, топто иштөө көндүмдөргө үйрөтөт, билим сапатын арттырып, окутуунун натыйжалуулугун жогорулатат. Мугалим окуучунун таанып-билүүнүн эң жөнөкөй эске тутуу денгээлинен жогорку чыгармачылык денгээлге жеткирүүгө көмөкчү болот.

Эмгектин кириш сөзүндө : ”Дидактикалык материалдар” окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө арналып түзүлөт. Ал белгилүү карточкалардан турат. Дидактикалык материалдар 3-класстын кыргыз тилин окуу китебиндеги көнүгүүлөрдү толуктоо иретинде берилет. Өзгөчө 3-класста кыргыз тилин окутууда окуучулардын орфографиялык жана стилистикалык жактан болгон сабаттуулугун арттырууда дидактикалык материалдарды колдонуунун жана туура пайдалануунун мааниси чон” деп белгилеген автор (3-бет). Демек, бул ойлорго кошулууга болот. Дидактикалык материалдар мугалим үчүн табылгыс байлык. Дидактикалык материал аркылуу баланын логикалык ойлонуусу, өз алдынча иштөөсү, каллиграфиялык, орфографиялык, орфоэпиялык сабаттуулугу артат.

Дидактикалык материалдарда (карточкалар) төмөнкү эрежелер сакталат:

1. Кыргыз тили боюнча түзүлгөн дидактикалык материалдар окуу программасында көрсөтүлгөн жана окуу китебинде берилген окуу материалдарынын тегерегинде түзүлөт.

Окуу китебиндеги окуу материалдары кандай жайгаштырылса, дидактикалык материалдардын түзүлүшүндө ал принциптер сакталат. Дидактикалык материалдар жаны теманы өтүүдө гана колдонулбастан, ал өтүлгөн теманы бышыктоодо, кайталоо сабактарында да пайдаланылат. Дидактикалык материалды колдонууда сөздөрдүн ар түрдүү топтору жана сүйлөмдөр окуучулардын сөз байлыгын арттырып, алардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүүдө чон ролду ойнойт.

2.Дидактикалык материалдар кыргыз тилинин белгилүү темаларына ылайык женилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга ылайык түзүлүүгө тийиш. Демек, дидактикалык карточкалар окуучунун өздөштүрүү жөндөмүнө карата сунушталат.

3.Окуучулардын жеке жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле кыргыз тилинен алган билим денгээлин так баалоо менен сунушталат.

4.Кыргыз тилин окутууда дидактикалык материалдарды колдонуу менен окуучулардын тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу менен алардын логикалык ойлоосун өстүрүүгө мүмкүнчүлүк түзө алат.

3-класстын окуучулары үчүн түзүлгөн дидактикалык материалдарга 1-2-класста

75

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

окутулган фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик материалдарды, зат, сын, сан, ат атоочтор, этиш, тактооч, сүйлөм, сүйлөмдүн мүчөлөрү, жалан, жайылма, бир өнчөй мүчөлүү сүйлөмдөр, жөнөкөй жана татаал сүйлөм, төл жана бөтөн сөз, айтылышы жана жазылышы бирдей болбогон сөздөр жана байланыштуу кеп кирет.

Дидактикалык карточкалардын материалынын тематикасы ар түркүн болуу менен окуучуларга билим да, тарбия да берүүгө татыктуу болууга тийиш. Ошондуктан андагы материалдар негизинен акын-жазуучуларыбыздын чыгармаларынан, элдик оозеки чыгармаларынын мыкты үлгүлөрүнөн (макалдардан,табышмактардан, жомоктордон, тамсилдерден), газета-журналдардан тандалып алыгандыгы автор тарабынан белгиленген (4-бет).

Дидактикалык материалдын түзүлүшүн төмөндөгүдөй классификациялоого болот. Эн алган эмгекте 1-2-класстагы окуу материалдарын кайталоого карата окуу тапшырмалар иштелген. Ырды окуп, анын биринчи сабындагы сөздөр канча тыбыштан турганын аныктагыла.

Шаркырап суум агасын,

Шашып кайда барасын?

Токтолбостон мөлтүлдөп,

Каптайсын накта талаасын.

Мындай тапшырманын тиби окуучу үчүн оозеки аткарышы, алардын тыбыш жөнүндөгү маалыматын байытууга шарт түзөрү белгилүү. Ошондой эле окуучу мындай тапшырмаларды оозеки угушу калыптанат. Алардын угуу сезиминде эске тутулуп, алардын жазылышына көңүл бурат. Ушул эле тыбыш менен тамганы кайталоого карата сөздө канча тыбыш, канча тамга бар экендигин аныктоого карата тапшырмалар берилген.

Ал эми алфавитти үйрөтүүгө карата төмөнкү тапшырмалар менен толукталган. Мисалы, 11-тапшырмада ырдагы сөздөрдү алфавит тартибинде айтып бергиле, иоттошкон тамгалар катышкан сөздөрдү аныктагыла өндүү тапшырмалар кездешет. Мындай тапшырмалардын мазмуну окуучунун алфавиттин түзүлүшүн оозеки үйрөнүүгө шарт түзө алат. Ушундай маанидеги тапшырмалар окуучунун тамга менен тыбыштын айтылышын айырмалоого, алардын жазылышын билүүгө, кол жазма сулуулугун калыптандырууга багыт алат. Ушундай маанидеги тапшырмалар иоттошкон тамгаларга, тыбыш жана тамгага, жоон жана ичке үндүүлөргө, созулма үндүүлөргө, жумшак жана каткалан үнсүздөргө, катар жана бир сөздө окшош үнсүздөрдүн катар жазылышы, сүйлөмдүн ээси жана баяндоочуна карата бир топ тапшырмалардын үлгүсү берилген. Жалпылап айтканда, окуу китебиндеги

III. Филологические науки

окуу материалдары камтылган.

3-класста өтүлүүчү материалдар сөздүн унгусу жана мүчөсүнөн башталган. Эмгектин түүлүшүнүн тапшырмалары эн алгач оозеки, андан кийин сүйлөм түзүү, анан көчүрүп жазуу принциби менен сунушталган. Ошондой ар бир теманын өзгөчөлүгүн эске алуу менен түзүлгөн. Автордун негизги максаты – окуучунун тилдик, орфографиялык, орфоэпиялык, пунктуациялык, стилистикалык сабаттуулугун калыптандыруу багытын көздөгөнү байкалат. Мисалга, төмөндөгү сөздөрдөн унгулаш сөздөрдү таап айтып бергиле, сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө, сөздөрдүн унгу мүчөсүн оозеки ажыраткыла. Сөздөрдүн унгу, мүчөсүн оозеки ажыраткыла ж.б. Жазуу жүзүндө аткарылуучу тапшырмалардын түрү, мисалга, көп чекиттин ордуна суроолорго ылайык сөздөрдү таап, көчүрүп чыккыла, сүйлөмдөрдөн унгулаш сөздөрдү таап көчүргүлө. Көп чекиттин ордуна унгулаш сөздөрдү таап жазгыла ж.б. Ал эми айрым тексттерди таблица түрүндө ажыратуу да сунушталган. Мисалы, 17-тапшырмага берилген көнүгүү.

№17. Табышмакты окугула.

Тону бар кьерге чапаны жок,

Муруту бар ээгинде сакалы жок.

Пайдасы үй ичинде табылган сон,

Талаага барып келер сапары жок.

Табышмактагы топу, чапаны, муруту, ээгинде, сакалы, пайдасы, талаага деген сөздөрдү төмөндөгү схемага салып унгу, мүчөсүн ажыраткыла.

Сөздөр	Сөздүн унгусу	Сөздүн мүчөсү
Тону	Тон	-у
чапаны	_____	_____

Окуу китептерине берилген табышмактар көбүнчө окуучу жаттоо үчүн гана берилип келет. Ал эми мындай тапшырмаларды аткаруу менен окуучунун тилдик жатыгуусу, сөздөрдүн жазылышын туура өздөштүрүүсү, сөздү, унгу, мүчөнү ажыратуусу, алардын салыштыруу аркылуу логикалык ойлоосу, кол жазма жазма сулуулугу, орфографиялык жактан сабаттуулугу өркүндөйт.

Ушундай маанидеги окуучу ойлонуп түзүү менен сөздөрдүн окулушун жана

77

Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

жазылышын үйрөнүүдөгү тапшырмалар да кездешет.

№21. Ар бир саптагы сөздөрдү суроосу менен бирге окугула. Заттардын кыймылын билдирген сөздөргө ылайык заттардын атын билдирген сөздөрдү суроолордун ордуна таап жазгыла. Ал сөздөрдү унгу, мүчөгө ажыраткыла.

Ким окуду, ойноду, иштеди?

Ким бычты, тикти, өлчөдү?

Ким бийледи?

Ким ырдады?

Ким дарылайт, карайт, айыктырат?

Пайдалануучу сөздөр: **тикмечи, окуучу, врач, бийчи, ырчы.**

Суроо аркылуу түзүлгөн тапшырмаларды аткаруу менен окуучу ар бир сөздүн маанисин, жазылышын түшүнүү менен алардын лексикалык маанисин түшүнөт. Сөздөрдүн орфографиялык эрежелерин үйрөнөт, заттардын аттарын салыштырууга машыгат, алардын оозеки жана кепте жазылышын үйрөнөт.

№24. Татаал сөздөрдү ажыраткыла. Күн, бала-бакыра, түн, бүгүн, быйыл, Жалал-Абад, Тянь-Шань, айыл-кыштак, жер-жемиштер, июнь, январь.

Мындай тапшырмаларды өз алдынча аткаруу менен окуучу сүйлөмдүн түзүлүшүн айырмалайт. Сөздөрдүн жазылышын, тактап айтканда, кош сөз менен кошмок сөздүн айырмасын аныктайт. Алардын орфографиялык, орфографиялык, стилистикалык эрежелерин анализдейт, өздөштүрөт.

№26. Бул татаал сөздөрдү катыштырып, “Үй-бүлө” деген темада аңгеме жазгыла.

Ата-эне, ага-ини, эже-синди, кемпир-чал, бала-бакыра.

Тапшырманы аткаруу менен окуучуда сөздүк байлык көндүмү калыптанат. Себеби, бир сөздүн тегерегинде ойлонуу менен ага карата бир канча сүйлөм түзүп, анын негизинде аңгеме түзүүгө калыптанат. Бул тапшырманы аткаруу менен мындагы сөздөрдүн түпкү маанисин, алардын окулушун жана жазылышын, алардын колдонушун, негизи бул

III. Филологические науки

сөздөрдүн орфографиялык эрежесин терең өздөштүрө алат.

№59. Бул кыскартылган сөздөрдүн тушуна анын толук формасын чечмелеп жазгыла.

Кыскартылган сөздөр	Анын толук айтылышы жана жазылышы
ЭлТР
КТР
КР
№5 УКГ

Тапшырманын түзүлүшү окуучуга бир топ жаңы сөздөрдүн маанисин чечмелөө көндүмү пайда болот. Окуучу жаңы сөздөр менен иштөө аркылуу алардын жаңы маанисин өздөштүрөт. Текстте кыскартылган сөздөр да бар экендигин билүү менен, алардын орфографиялык эрежелерине байкоо жүргүзөт.

№63. Төл, бөтөн сөз катышкан сүйлөмдү туура окугула.

– Мен Бишкекте окуймун, – деди Ажар.

- Мен короодо тоок багамын, –деди Үмөт.
- Инженер боломун, –дедим мен.

Мындай тапшырмалар окуучунун төл сөз менен бөтөн сөздүн түзүлүшүн, жазылышын айырмалоо көндүмү пайда болот. Орфографиялык эрежелерин айырмалайт.

№65.Макалдарды окугула. Андагы заттын атын, кыймылын билдирген сөздөрдү ажыраткыла.

Конгуроосу шыңгырайт,

Кулагыңа шыбырайт.

Сөз сүйлөсөн, жооп айтат,

Бул эмне билсең айт? (т,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,)

Макалдарды талдоого берилген материалдар көбүнчө жаттоо үчүн гана пайдаланып келе жатат. Мындай тапшырмалар окуучунун сөз түркүмдөрүнүн маанисин айырмалоого

79

Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника».-№3,2018. ISSN 1694-5220

мүмкүнчүлүк түзөт.

№78. Этиш сөздөргө ылайык зат атооч сөздөрдү таап айтып бергиле.

Ким окуду, ойноду, иштеди?

Ким бычты, тикти, өлчөдү?

Бул тапшырмалар жогорку тапшырмадан аткаруудан кийинки көндүм болуп эсептелет.

Жыйынтыктар:

1. Дидактикалык материалдар менен иштөө, аларды сабакта пайдалануу окутуу процессинде маанилүү маселе катары үйрөтүлүп келе жатат. Кыргыз башталгыч класстарында бул проблемага арналган К. Сартбаевдин, З. Маразыкованын 3-4-класстарга арналган методикалык колдонмосу жарык көргөн. Биз жогоруда сөз кылган дидактикалык колдонмодо 3-класстын окуучуларына арналган;
2. Дидактикалык колдонмо мугалим үчүн окуучу окуу материалын терең өздөштүрүүгө көмөк көрсөтүүчү курал катары бааланууга тийиш. Эмгектин мазмуну окуу

материалдарын толуктоо менен кошумча материалдар сунуш кылынгандыгы менен баалуу;

3. Дидактикалык материалдарды колдонуу менен мугалим окуучунун логикалык ой жүгүртүүсүн, фонетикалык, грамматикалык эрежелерди өздөштүрүүсүнө көмөк көрсөтөт;
4. Дидактикалык материалдардын мазмунун үйрөнүү менен окуучу орфографиялык, пунктуациялык, орфоэпиялык, стилистикалык эрежелерди терең өздөштүрө алат;
5. Дидактикалык материалдардын окуп - үйрөнүү менен окуучунун кол жазма маданияты калыптанат, аны өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк алат.

Колдонулган адабияттар:

1. **Сартбаев, К.** 3-класстын окуучулары үчүн кыргыз тилинин дидактикалык материалдары. Башталгыч мектептин мугалимдери үчүн [Текст] / К. Сартбаев. –Бишкек, 2014.–93б.
2. **Сартбаев, К.** 4-класстын окуучулары үчүн кыргыз тилинин дидактикалык

-
- материалдары [Текст] / К.Сартбаев. – Бишкек, 2014
3. Кыргыз Республикасынын мектептеринде билим берүүнүн мамлекеттик стандарты.– Бишкек, 2006.-Б.7-15
 4. Башталгыч класстардын программасы. Кыргыз тили, адабий окуу жана класстан тышкары окуу. Математика. Мекен таануу (1-4-кл.) [Текст] / –Бишкек, 2018.
 5. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз тили. 3-класс [Текст] / С.К. Рысбаев, Ч. Исакова. –Бишкек, 2009.–166 б.
 6. **Шаелдаева, С.** Кыргыз тили. Кыргыз орто мектептеринин 4-класс үчүн окуу китеби [Текст] / С. Шаелдаева. –Бишкек, 2007.
 7. **Айтназарова, А.М.** Орто окуу жайларында предмет аралык байланышты иш жүзүнө ашыруунун дидактикалы негиздери[Текст]/А.М.Айтназарова // Наука. Образование. Техника/-Ош,КУУ-2016.-№1-84с.
 8. **Ысмаилова, А.М.** Кыргыз тилинин көйгөйлөрү бала бакча жана мектептеги билим берүү [Текст]/ А.М.Ысмаилов // Наука.Образование.Техника/-Ош,КУУ-2014.-№3-129с.

ОТРАЖЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ РУССКОГО И КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКОВ

Статья посвящена проблеме отражения особенностей национального менталитета русского и кыргызского народов на примере пословиц и поговорок, являющихся отражением национальных особенностей восприятия мира. Целью статьи является выявление особенностей русского и кыргызского национального менталитета, и отражения его характерных черт в пословицах и поговорках. В научном исследовании применялся сопоставительный метод. Предмет статьи - изучение лексико-семантических особенностей русских и кыргызских пословиц и поговорок, отражающих национально-специфические особенности менталитета двух лингвокультур. Практическая значимость в возможности применения ее результатов в лекционных курсах, семинарских занятиях по теории и практике перевода, спецкурсах и семинарах.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, лингвокультура, языковая картина мира, национальный менталитет, восприятие мира, культура.

ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ МАКАЛ - ЛАКАПТАРЫНДА УЛУТТУК МЕНТАЛИТЕТТИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНҮН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Макала дүйнөнү кабылдоонун улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдырган макал - лакаптардын мисалында орус жана кыргыз элдеринин улуттук менталитетинин өзгөчөлүктөрүнүн чагылдырыш көйгөйүнө арналган. Макаланын максаты орус жана кыргыз улуттук менталитетинин өзгөчөлүктөрүн жана анын макал - лакаптарда чагылдырылышын аныктоо. Илимий изилдөөдө салыштырма методу колдонулду. Макаланын предмети болуп эки лингвомаданияттын менталитетинин улуттук - спецификалык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган, орус жана кыргыз макал - лакаптарынын

болуп анын жыйынтыктарын лекциялык курстарда, котормонун теориясы жана практикасы, атайын курстарда жана семинарларда пайдалануу мүмкүнчүлүгүндө жатат.

Ачык сөздөр: макал-лакаптар, лингвомаданият, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, улуттук менталитет, дүйнө таануу, маданият.

THE REFLECTION OF PECULIARITIES OF THE NATIONAL MENTALITY IN PROVERBS AND SAYINGS IN RUSSIAN AND KYRGYZ LANGUAGES

The article is devoted to the problem of reflecting the peculiarities of the national mentality of the Russian and Kyrgyz people on the example of proverbs and sayings, which are a reflection of the national features of the perception of the world. The purpose of the research is to identify the features of the Russian and Kyrgyz national mentality and reflect its characteristics in Proverbs and sayings. The comparative method of research was used in the scientific research. The subject of this study is the lexical and semantic features of Russian and Kyrgyz proverbs and sayings that reflect the national-specific features of the mentality of the two linguistic cultures. The practical significance of the work lies in the possibility of applying its results in lecture courses, seminars on the theory and practice of translation, special courses and seminars.

***Key words:** proverbs and sayings, linguoculture, language picture of the world, national mentality, perception of the world, culture.*

Современное общество является мультинациональным, и повседневное сосуществование и необходимость успешного взаимодействия представителей разных культур актуализируют потребность в переосмыслении сущности национального менталитета, поиске новых подходов к оценке национального менталитета, способствующих эффективному взаимодействию представителей разных культур.

В словаре русского языка С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой, менталитет оценивается как понятие «книжное» и определяется как «осмысление мира, прежде всего с помощью образов, окрашенных эмоциональными и ценностными ориентациями, тесно связанными с традициями, настроением, чувством» [1].

По определению С.Г. Тер-Минасовой, понятие менталитет включает в себя склад ума, мироощущение, мировосприятие, психологию. Иными словами, менталитет – это мыслительная и духовная настроенность как отдельного человека, так и общества в целом [2]. А.А. Айтбаев под национальным менталитетом понимает обусловленную историческими традициями, обычаями и общественными отношениями, форму национального самосознания, которая соответствует определенному уровню материального производства и является показателем дееспособности и духовной развитости нации, совокупностью тех или иных достоинств, социальных и эмоциональных психологических качеств людей, направленных на преобразование действительности [3].

Национальный менталитет проявляется в отражении особенностей быта, обычаев,

III. Филологические науки

истории и культуры, главным образом в строевых его единицах, к числу которых мы относим и пословицы. Главное назначение пословиц – давать народную оценку объективных явлений действительности, выражая тем самым мировоззрение. В пословицах и поговорках выражается свойственный народу склад ума, способ суждения, особенность воззрения; в них проявляются быт и обиход, дух и характер, нравы и обычаи, верования и суеверия этноса. Так, И. М. Снегирёв отмечает: «Кажется, нигде столь резко и ярко не высказывается внешняя и внутренняя жизнь народов со всеми её проявлениями, как в пословицах, в кои облекается его дух, ум и характер» [4].

Национальная специфика пословиц и поговорок наиболее ясно выявляется при сопоставлении разных языков. Известно, что русские и кыргызы люди, живущие в разных социальных и природных условиях и имеющие разную историю, религию, нравы, принципы морали, психологию и т.д.

Гостеприимство всегда было характерной чертой русского народа. Оценивалось оно по хлебосольству: Пища без воды и еда без соседа - грешны; Хороший гость – (всегда) к обеду!; Гость на хрен, на редьку – дорогой гость!; Принес Бог гостя, дал хозяину пир; Будь как у себя дома; Красному гостю – красное место; Гость на гостя – хозяину в радость; Не спрашивают: чей, да кто и откуда, а садись обедать. Эти пословицы свидетельствуют о том, что русские готовы не просто отдать лучший кусок, а поделиться последним, причём «рад не рад, а говори: милости просим!». Встретить, накормить, да ещё и дать что-нибудь напоследок очень естественно для русского человека. Кыргызы также всегда были рады гостям и относились к ним с большим уважением. С приходом гостя в дом, как считали кыргызы, входила удача, счастье. Канча бут кирсе – ошончолук кут кирет - сколько ног в доме – столько и благополучия; Конок бар жерде береке бар – там, где есть гости, есть изобилие и благоденствие; Конокко колунда барыңды бер - гостю отдай все, что имеешь.

Тяжелая жизнь русских научила их терпению и смирению: Бог терпел, да и нам велел; За терпенье даёт Бог спасенье; Терпенье и труд всё перетрут; Оттерпимся – до чего-нибудь дотерпимся; Не гневи Бога ропотом, молись ему шёпотом; Капля камень долбит; Терпеть не беда, было б чего ждать; Не узнав горя, не узнаешь и радости; Худое видели, хорошее увидим; Всё на свете к лучшему.

Одна из самых главных заповедей у кыргызов, как пишет З.К. Дербишева, – это терпение. Жизнь в суровых условиях, когда они жили изолированно, в дальних горных кочевьях и могли надеяться только на самих себя, не ожидая помощи со стороны, делало их более терпимыми: Сабырдын түбү сары алтын - на дне терпения — чистое

золото; Сабырдуулук акылмандын шериги - терпеливость – друг мудрости; Сабырдуунун багына алма бүтөт, сабырсыздын башына кайгы түшөт - у терпеливого на деревьях яблоки появятся, у нетерпеливого все напасти на голову свалятся [5].

В пословицах и поговорках двух народов всегда поощрялось благородство и добрые дела во имя других: *русск.:* Доброму Бог помогает; Делать добро спешу; Не устоять худа против добра; Лихо помниться, а добро век не забудется; Доброму добрая память; На ласковое слово не кидайся, на грубое не гневайся; *кырг.:* Элге кылган жакшылык жерде калбайт - добро, сделанное для людей, не пропадет в земле; Таш, ташты эриткен аш – камень – это камень, но камень может растопить угощение; Таш менен урганды аш менен ур - того, кто ударил в тебя камнем, нанеси ответный – угощением. Великодушие кыргызов проявляется даже по отношению к врагам: Жылуу келген душманды суукка чыгарба - врага, пришедшего с теплом, не выгоняй на холод, то есть если враг пришел с добром, к

нему полагалось относиться по-доброму. Врага следовало воспринимать как равного противника: «Касташсаң да, кастын намысын кордобо - даже если враждуешь, не унижай достоинства врага».

Патриотизм занимает особо важное место в жизни и у русских, и у кыргызов. Русские пословицы и поговорки в полной мере выражают любовь русских к Родине, неразрывную связь с ней, их патриотизм: С родной земли умри – не сходи; Родная сторона - мать, чужая - мачеха; Каждая птица свое гнездо любит; За морем веселье - да чужое, а у нас и горе - да своё; Лучше есть хлеб с мякиной, чем жить на чужбине. О любви к родине, о патриотических чувствах сложены следующие кыргызские пословицы и поговорки: Ар кимдин туулган жери - Мисир - кто где родился, там ему и рай; Мекенден айрылганча, өмүрдөн айрыл - чем лишиться Отечества, лишись жизни; Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат- счастье Отечества дороже жизни; Мекенсиз адам-үнсүз булбул - человек без Отечества, что соловей без голоса; Жерин сүйбөс эл болбойт, элин сүйбөс эр болбойт - не бывает народа, не чтящего свою землю, не бывает джигита, не чтящего свой народ. Любовь к Родине включает в себя чувство тоски по нему, когда человек оказывается вдали: *русск.:* Скучно Афонюшке на чужой сторонешке; На чужой сторонешке рад своей воронешке; На чужбине родная земля и во сне снится; И кости по Родине плачут; Родных нет, а по родимой сторонке сердце ноет; *кырг.:* Мекендин кадыры башка жерден билинет - значение отечества познается на чужбине; Ат тойгон жерине качат, азамат туулган жерине шашат - конь бежит туда, где был сыт, молодец на Родину спешит.

Таким образом, говоря о менталитете русского и кыргызского народа, мы затрагиваем сложную, многослойную совокупность механизмов и способов действия, тесно связанных с многовековой культурой народа, ее обретенными и закрепленными способами реагирования на изменения внешнего мира, определяющими поведение нации и этот факт приводит к выводам.

Выводы:

1. Определено, что национальный менталитет неразрывно связан с национальным характером, под которым понимается не только совокупность специфических, своеобразных, присущих только данному народу черт, но также своеобразный набор универсальных общечеловеческих черт;

2. Выявлено, что в настоящее время национальный менталитет выполняет функцию сохранения культурных и гносеологических стереотипов;
3. Доказано, что многие черты русского и кыргызского менталитета нашли своё отражение в пословицах и поговорках.

Список литературы:

1. **Ожегов, С. И.** Толковый словарь русского языка / 80 000 слов и фразеологических выражений [Текст] / С. И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 1999. – 350с.
2. **Тер-Минасова, С.Г.** Язык и межкультурная коммуникация [Текст] / С.Г. Тер-Минасова. – М.: Слово/Slovo, 2000. –146с.
3. **Айтбаев, А.А.** Феномен национального менталитета / Журнал: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук [Текст] / А.А. Айтбаев. – М., 2016. – С. 180-183.
4. **Снегирёв, И.М.** Обзорение пословиц / Русское устное народное творчество / хрестоматия по фольклористике [Текст] / Под ред. Ю.Г. Круглова. – М.: Высшая школа, 2003. – 140с.
5. **Дербишева, З.К.** Философия кыргызов через призму языка (статья первая) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kyrgyz.ru/articles/kyrgyz/zk_derbisheva_filosofiya_kyrgyzov_cherez_prizmu_yazyka_statya_pervaya/5/ [Текст] / – Дата доступа: 20.12.2018. – Загл. с экрана.
6. **Кокоева, Т.С.** Национальные стереотипы этикетного общения в кыргызской и русской лингвокультурах[Текст]/Т.С.Кокоева//Наука.Образование.Техника/–Ош,2017.-№2.-54с.
7. **Султаналиева, Н.Т.** Педагогический потенциал кыргызских пословиц и поговорок [Текст]/Н.Т.Султаналиева,К.М.Капарова,Ж.А.Калдыбаева // Наука. Образование. Техника /-Ош, КУУ, 2013.-№1.-17с.
8. **Бердибаева, Н.И.** Кыргызские и русские пословицы о воспитании личности [Текст]/Н.И. Бердибаева, Г.А.Имашева// Наука.Образование.Техника/-Ош,КУУ,2013.-№1.-21с.

УДК 659.123.14(575.2)

Адышева Н. К.
аспирант, Кыргызско-Узбекский университет

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДЕП-АХЛАК ИДЕЯСЫ

Макалада заманыбыздын залкар жазуучусу Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы адеп-ахлак идеясы изилденди. Ааламдашуу доорунда адамдын жашоодогу орду, анын

улуулугу, бири-бирине болгон мамилесин, табигатка болгон көз карашын ачып берүүгө аракет жасалып, анализденди. Изилдөөдө Айтматовдун чыгармаларынын философиялык өнүттөн талданды жана айтматов таануу багытында иш алып барган илимпоздордун эмгектери пайдаланылды. Айтматовдун 90- жылдыгын белгилеп жаткан мезгилде аалам жазуучусунун мурастарынын гуманизмге, толеранттуулукка жана оптимизмге толгон балуулуктары кайрадан иликтөөгө алынды. Теманын илим жана практика үчүн маанилүүлүгү автор көтөргөн маселелердин бүгүнкү күн менен үндөшүп, глобалдуу көйгөйлөрдү чагылдырып, философияда келечекти божомолдоодо таасири тиет деген пикирдемин.

Ачык сөздөр: Адам, адамгерчилик, абийир, өмүр, өлүм, тарбия, толеранттуулук, жакшылык, адеп, наркомания.

ИДЕЯ НРАВСТВЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙТМАТОВА

В статье исследуется нравственная идея в произведениях выдающегося писателя нашей эпохи Ч. Айтматова. Была попытка раскрыть, проанализировано место человека в жизни, его величие, взаимоотношение, отношение к природе в период глобализации. При исследовании проанализированы философская аспекта произведений Ч.Айтматова и были использованы труды ученых, занимающихся айтматоведением. Вовремя, когда отмечается 90 летие Айтматова, вновь исследуется полны гуманизма, толерантности и оптимизма ценности наследие мирового писателя. Я думаю, что значительность темы для науки и практики в том, что поднятые автором задачи перекликаются с сегодняшними днем, отражают глобальные проблемы и повлияют по построение предположение будущего в философии.

Ключевые слова: Человек, человечность, совесть, жизнь, смерть, воспитание, толерантность, доброта, нрава, наркомания.

THE IDEA OF UPBRINGING IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

The article explores the moral idea in the works of the outstanding writer of our age, Ch. Aitmatov. There was an attempt to uncover, analyze the place of man in life, his greatness, relationship, attitude to nature in, the period of globalization. The study analyzed the philosophical aspect of the works of Aitmatov and used the works of scholars involved in the subject of Aitmatov. Now, celebration when the 90th anniversary of Aitmatov is celebrated, his studies are full of humanism, tolerance and optimism of the value of the world writers heritage. I think that the significance of the topic for science and practice is that the tasks raised by author's echo the present day, reflects global problems and influence the construction of the assumption of the future in philosophy.

Key words: Man, humanity, conscience, life, death, upbringing, tolerance, kindness, character, norcomania.

Улуу замандашыбыз — дүйнөлүк масштабдагы жазуучу, кыргыз элинин залкар адамы Ч.Айтматов көп кырдуу чыгармачылыгында дүйнөлүк адабияттагы жаңы багытты ачып, анда элдик даанышмандык, адам улуулугу, акыл эс сыяктуу баалуулуктарды философиялык жана психологиялык өнүттөн изилдөөгө алынды. Анын чыгармаларында улуттук өзгөчөлүк, учурдун актуалдуу көйгөйлөрү, адамдын рухий жана адептик касиеттери, акыйкат жана адилеттүүлүк маселелери башкы орунда турат. Улуу жазуучу өз

мекенинин чыныгы уулу болуу менен кыргыз элинин тээ байыртан туткан баалуулуктарын дүйнөлүк деңгээлге чыгарып, аны менен тааныштырган. Адамгерчилик, улуу адеп ахлакты туу туткан инсан катары ааламдашуу шартындагы көйгөйлөрдү көркөм сөз менен коомчулукка ачыктаган.

Заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзүнүн жашап өткөн өмүрүндө патриотизмге, гуманизмге, толеранттуулукка жана оптимизмге жык толгон чыгармаларды жараткандыгы жалпыга белгилүү. Анын чыгармалары көптөгөн тилге которулуп, дүйнө элине тараган. Демек, бул жазуучу көтөргөн проблемалардын актуалдуулугунан, анын талантынын дүйнөлүк деңгээлинен кабар берет. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына мүнөздүү өзгөчөлүк фольклор, терең философиялык ой толгоолор, адам жана анын тегерегиндеги нравалык-этикалык маселелер.

Чыңгыз Айтматовдун өмүрү - анын жазган чыгармалары менен тамырлаш, тагдырлаш. Бала чагы сталиндик доор менен башталып, андан кийин улуу держава СССРдин аймагындагы бардык саясий окуялар менен байланышта өткөн. Атасынын саясий репрессияга туш болушу, балалык мезгил менен коштошуп, эрте кагылып, турмушка бышып, ак караны айырмалаган инсанга айланган. Анын жашоо тагдыры, ал жашаган доор чыгармачылыгынын башкы темасына айланган. Кыйын кезге туш келген балалык, атасыз өсүү, коомдогу карама – каршылыктар анын чыгармачылыгынын өзөгүн түзүп, аны дүйнөлүк алкактагы улуу инсан катары тарбиялады. Өзү жашап жаткан мезгилдин кубанычы менен кайгысы, жыргалы менен азабын жазуучу аң-сезимдүү туя билип, «коомдук илдеттерди» чыгармаларында чагылдырып, окурмандарга ар тараптуу ачып берди [9, 151-б].

XX-кылымдагы социалдык катаклизмдерди, согуштун каарын, социалдык турмуштагы катаал чындыкты көркөм аңдоого умтулган, философиялык, нравалык-этикалык, экологиялык глобалдык маселелерди кабыргасынан койгон дүйнөлүк жазуучу өз чыгармаларында аалам жана адам, адам жана табигат, жеке адамдын тагдыры жана идеология өңдүү маселелер камтылып, ал маселелер тарыхтын жана адам тагдыры аркылуу

көркөм иликтөөгө алган. Философиядагы адам проблемасы Ч.Айтматовдун чыгармаларында башкы орунда. Адамдын жашоодогу орду, ыйманы, турмуштагы карама-каршылыктары, дегеле тагдыр деген эмне, анын мааниси кандай суроолору орошон ойчулду түйшөлдүрүп, ага чыгармаларында жооп издейт. Бул тууралуу белгилүү окумуштуу А.Акматалиев: “Тагдыр бир чети адам баласынын бешенесине жазылган, адамдык табияты менен бирге бүткөн жазуу болсо, экинчиден ошол жазылган тагдырын

өмүрүндө ардактап, барктап алуу, ага этият мамиле кылуу жеке адамдын акылынан, үчүнчүдөн тагдыр аны курчап турган чөйрөгө да тыгыз байланыштуу болот эмеспи. Таксыр тагдырдын буйругу менен адам жашоонун жакшы- жаманын таанып-билүүгө аргасыз дейт» [4, 11-б]. Залкар жазуучу адам рухий күчтүү, өзүнүн жашоо принциптерине туруктуу, эң негизгиси адам акыл эсти, жакшылыкты, тынчтыкты, гумандуулукту, адилеттүүлүктү, сабырдуулукту алып жүрүүсү зарыл деген. Чыңгыз Айтматов көп кырдуу жашоонун адиси катары өз чыгармаларын жараткан, реалдуу жашоодон четтеген эмес, тескерисинче адам проблемасы аалам бийиктигине чейинки аралыкта талданган. Негизги жашоо өзөгү –адам качан гана жогорку моралдык жана нравалык принциптеринин негизинде өз жашоосун кура алса, ал эми техникалык прогресс менен нравалык мамиле шайкеш келбесе, адамзат цивилизациясы ийгиликтүү өнүгө албайт. Анын окурмандарга калтырган белеги жакшылык, нравалуулук, толеранттуулук, жалпы адамдык улуу касиеттер, бабаларыбыз калтырган маданий баалуулуктарын сактоо, асыроо менен учурдагы ааламдашуу цивилизациясынын проблемаларына даяр болуп, туруштук берүү, ошондой эле артта калып калбоо. Кыйынчылыктарга карабастан адам болуп калуунун өзү чоң жетишкендик. Залкар жазуучунун пикирине ылайык “Адам үчүн күндө адам болуу баарынан кыйын”. Мисалы, “Ак кеме” повестинде Бугу-Эне жөнүндөгү миф менен эс тарткан бала таятасынын өзү ыйык туткан маралдарды атканын көргөндөн кийин ага ишеничи жоголгонун көрөбүз [2]. Момун чал канчалык адилеттүүлүктү көкүрөгүндө жактап турса да, чыгарманын финалында ал бүтүндөй психологиялык жактан өтө татаал сыноого кептелип, өзүнүн нравалык принциптеринен таят. Мына ушундай чоңдордун дүйнөсүндө ата-энесинен тирүүлөй жетим калган баланын тагдыры чыгарманын аягында трагедиялуу чечилишке ээ болот. Чоңдордун жасаган ишинен психологиялык жактан өтө оор жаракат алган баланын мындан башка аргасы калбайт. Өзүнүн идеалы болгон Бугу-Эненин кор болуп тебеленгенин көргөн бала ата мээримин, ата сыймыгын эңсөөдөн улам кыялында өзү жаратып алган экинчи идеалы Ак кемеге балык болуп сүзүп кетүүнү жападан жалгыз жол катары тандап алды. Мындан көрүнүп тургандай баланын эң жакын адамына эле эмес, коомго

III. Филологические науки

ишеничинин жоголгондугун туюга болот. Ал тегерегиндегилер аны түшүнгүсү келбегенин, жашоодо сөз менен иши айырмаланган адамдардан чарчаганын сезет. Таятасынын кылган иши, анын ишенимин өлтүрүп, башка дүйнөнү тандоого түртөт. Жалпылап айтканда, повестте адам-табият, адамгерчилик, ишеним жана улуттук маданият маселелери философиялык өнүктөн талдоого алынган.

Ал эми «Саманчынын жолу» чыгармасында башкы каарман Толгонайдын улуу адам экендигин баяндайт. Бирдей бой жетип, эл керегине жараган үч уулунан жана өмүрлүк жолдошунан ажыраган АЯЛ, ЭНЕ башка түшкөн мүшкүлгө мүнкүрөбөй белин бекем бууп өз кызматын аркалайт. Башка бирөөнүн тукуму болсо да жерибей, адамзаттын тукуму уланат деп, неберем деп чонойтуп, адамгерчилик сапатты даназалайт. Чыгармада дапдайын көрүнүп тургандай, эн башкысы социалдык катаклизм – согуш, адам баласын курут кыла албашына ишеним менен карап, жашоо улайт. Адамзат жаралып, кайра өлөт экен. Карап көрсөк алмустактан бери өкүм сүрүп келген бул көрүнүш философиядагы башкы маселелердин бири. Бири өлүп, анын орду экинчиси менен толукталып, жашоо, адам тукуму улана берээри чыгармада көркөм сөз менен баяндалган. Кээ бири адам аты болгону менен эмне деп жашаганын түшүнүп-түшүнбөй өтсө, айрымдары Толгонай сыяктуу тарыхта өз атын өлбөс – өчпөс кылып калтырат [2].

“Дениз бойлой жорткон ала дөбөт” повести адамдардагы сабыр, үмүт жана келечекке умтулуу маселелерин баяндайт. Чыгарманын негизги идеясы деңизде улуу туманда калган аңчылардын адамдык улуулугу [2]. Чыгарма кандай шартта болбосун адам улуугун сактап, келечек муунга топтогон тажырыйбасын берип, муундар аралык байланышты улантуучулукту даназалайт. Кыйын кезенде тагдырдын сыноосуна туруштук берип, адам бойдон калып, келечек муун жөнүндө кам көрүү улуулардын парзы экендиги көркөм сөз менен сүрөттөлөт.

Чыңгыз Айтматовдун философиясы адамзаттык баалуулуктарды тарбиялоого, жаратылышка аяр мамиле жасоого, улуттук маданиятты сактоо менен ырааттуулукту сактоого чакырып, келечек муунду тарбиялоодо чоң мааниге ээ. Учурда өсүп келе жаткан жаш муунду акыл-эстик, адеп-ахлактык, дене-тарбиялык, эмгектик жана эстетикалык жетилүүсүнө көмөктөш болуу, алардын чыгармачылык өнүгүшүнө тийиштүү шарттарды түзүү, алардагы гумандуулук мамилени калыптандыруу, ар бир жеке билим тарбия алуучунун өз алдынчалуулугун эске алуу менен гармониялык өнүгүүсүн камсыз кылуу коом алдындагы кечиктирилгис милдет болуп келет. Адамды тарбиялоодогу коюлган проблема Чыңгыз Айтматовдун эң алгачкы аңгемесинен тартып учурдагы аалам, космос,

адам тууралуу жазылган чыгармаларынын баарында камтылган. Адамдагы акыл-эстин калыптанышы аныкталган билимдерге ээ болуу, учурдун күрөө тамырын билүү эн жакшы касиет, бирок, адам, улут, эл адамзат коомунун бир бөлүгү болгон соң ошол өзү чыккан элдин улуттук өзгөчөлүгүн өзүнө алуу да адамдык бийик парасаттын бир белгиси.

Инсанды ар тараптан жана гармониялуу тарбиялоонун негизги бөлүгү – эмгекке тарбиялоо. Адамды эмгекке тарбиялоо жүрөгү таза, келечек жыргалчылык үчүн жанын таштап күрөшкөн Дүйшөндүн, Алтынайдын, Толгонайдын, Султанмураттын, Эдигейдин образында ачык тартылат. Согуштун апаат күндөрүндө өздөрүн “Аксай десанты” атаган топ, андагы али жаш болсо да элдин камы үчүн жанын үрөп иштеп, фронтко өз салымын кошсом деген уландардын тагдыры, жеңиш үчүн керек десе жанын аябаган иш аракети жаш муундарды эмгектенүүгө чакырып, эмгек эресеге жеткирээрин тымызын айтып тургансыйт. Ал эми Алтынайдын образы билим тарбия алуудагы жигердүү эмгектенүүсү ак эмгектин ачык күзгүсү. Кеч күздө согончогун ташка алдырып, суукка тоңуп албан кыйынчылыктарды башынан кечирип, билим алып, илим казышы ага көмөкчү болгон Дүйшөндүн иш аракети, турмушунун өйдө-төмөнүндө мүдүрүлүп жыгылып, ак эмгектин натыйжасында турмуштук тажрыйбага ээ болуу менен интеллектуалдык каарманга айланышы башкалар үчүн үлгү болоорунда шек жок [8, 43-б].

“Кыямат” романынындагы өзөктүү проблема бул наркомания. Акыл эси тумандап, ак – караны ажырата албаган адамдан эмнени күтүүгө болот? Учурдагы глобалдык проблемалардын бири болгон наркоманияга каршы азыртадан ойлонуп, ага карата иш аракеттерди азыртадан көрбөсөк адамзаттын келечегин туманданткан бул илдетке учурунда көңүл буруп, жаш муундарды андан алыс тарбиялоого үндөө идеясы көтөрүлөт[2]. Ошол идеяны жаш муундардын көңүл чордонуна коюп, ага карата жигердүү иш жүргүзүү бүгүнкү күндүн негизги максаты. Мындай социалдык илдеттердин инсанды калыптандыруудагы терс таасирин, кемчилигин, кыргыздын тамырына чабылган балта сымал ордун автор өтө маанилүү маселе катары түшүндүргөн.

“Тоолор кулаганда” романында да Айтматов «адам тагдыры» темасына басым жасаган. Чыгармадагы каармандар бүгүнкү күндүн адамдары. Аларды учурдун проблемалары, байлыкка кызыгуу адамдык касиетин жоготуп, чексиз карангылыкка түртөөрү сыяктуу көйгөйлөр ойлонтот. Чыгарма жарыялангандан кийин жазуучу массалык маалымат каражаттарынын өкүлдөрүнүн суроолоруна жооп берип жатып, бул романы жөнүндө: «Тоолор кулаганда» - бул менин жаңы эмгегим, жаңы сөзүм. Бул китеп

азыркы доордогу ааламдашууну жана учурдагы биздин тагдырыбызды чагылдырат» -дейт [1,217-б].

Жыйынтыктар:

1. Улуу калемгердин чыгармаларында көтөрүлгөн маселелер түбөлүктүү жана ар кайсы мезгилде доор талабына ылайык актуалдуу бойдон кала бермекчи. Ургаалдуу заман агымында күн сайын адам болуу биздин башкы парзыбыз, ошого ылайык турмуш өткөрүүбүз абзел;
2. Айтматовдун чыгармачылыгы – кыргыз элинин түгөнгүс рухий казынасы, элдик адеп ахлактын туу чокусу, улуттук мүнөздүн күчү. Автор көтөргөн маселелердин башында адамгерчилик, философиялык көрөнгө, азыркы учурдун манилүү маселелерине ой-толгоо жана аалам жана адамдын өз ара байланышынын мейкиндиктеги бейнеси турат. Адам жана анын ак иши, сүйүү жана үмүт, Жер бетиндеги жашоо жана келечек үчүн өзүн курмандыкка чалуу – айтматовдук башкы баалуулуктар болуп саналат;
3. Ал бир гана эл же мамлекет эмес, жалпы адамзаттын көйгөй маселелерин көтөрүп, дүйнөлүк интеграция башталганга чейин эле “азыр адамзатта жаны, планетардык ойлонуу калыптандыруу зарылчылыгы келип чыкты”, - деп биринчилерден болуп айткан.

Колдонулган адабияттар:

1. **Айтматов, Ч.** «Биз дүйнөнү жаңыртабыз дүйнө бизди жаңыртат» [Текст] / Ч.Айтматов.- Ф.1988.- 296 б.
2. **Айтматов, Ч.** Чыгармалар жыйнагы [Текст] / Ч. Фйматов. – Бишкек, 2014.
3. **Асаналиев, К.** Көркөм нарк [Текст] / К. Асаналиев. - Ф.:1988.
4. **Акматалиев, А.**Аалам, адам жана Жаабарс [Текст] / А. Акматалиев.- Бишкек, 2006.-11б.
5. **Акматалиев, А.** Чингиз Айтматов: человек и вселенная [Текст] / – Бишкек, 2013.–57б.
6. **Асаналиев, К.** Движение во времени [Текст] / К. Асаналиев. – Фрунзе: 1978. – 276б.
7. **Ибраимов, О.** История кыргызской литературы XX века [Текст] / О. Ибраимов.– Бишкек, 2012.-248с.
8. **Муратов, А.** Ч.Айтматов – жазуучу педагог [Текст] / А.Муратов.– Бишкек, 2006
9. **Тагаев, Б. Ч.** Айтматовдун чыгармачылыгындагы трагедиялуулук [Текст] / Б. Тагаев. – Бишкек, 2005 -152б.
10. **Усарова, Г.У.** Роли и задачи содержания обучение повестей в кыргызской литературе (на примере повестей Ч.Айтматова) [Текст] / Г.У. Усарова // Наука. Образование. Техника.-Ош, КУУ-2018.-№1-107с.
- 11.

Молдоева Б.И.
преподаватель, Ошский гуманитарно- педагогический институт
Коргонбекова Н.Т.
ст. преподаватель, Ошский технологический университет им. М.Адышева

МОДАЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ НЕОБХОДИМОСТИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Это статья посвящена анализу использования различных способов выражения необходимости на английском языке. И выражение необходимости реализуется с помощью определенных модальные глаголы и их эквиваленты. Модальные глаголы в английском языке являются одним из средств выражения модальности, то есть отношения действия глагола-сказуемого к действительности. Однако этот тип модальности, в отличие от модальности, выраженной наклонностью, выражает субъективное отношение говорящего к высказыванию.

Ключевые слова: необходимость, эквивалент, принуждение, досада, передающий, выражать, обстоятельство, быть условно.

АНГЛИС ТИЛИНДЕ МОДАЛДЫК ЭТИШТЕРДИН ЗАРЫЛЧЫЛЫКТЫ БИЛДИРҮҮ СӨЗ КАРАЖАТЫНДАГЫ МААНИСИ

Бул макалада англис тилинде зарылчылыкты айтып, аны ар кандай жолдор менен пайдалануу талдоого арналган. Жана ал сөз болгон муктаждык бир модалдык этиштердин жардамы менен ишке ашыруу. Модалдык этиштер англис тилинде зарылчылыкты билдирүү каражаты катары саналат, башкача айтканда сүйлөмдө негизги баяндоочту аткарат. Бирок модалдык этиштин бул тиби модалдык этиштерден шартты субъективдүү билдирүүсү менен айырмаланат.

Ачкыч сөздөр: зарылчылык, эквивалент, мажбурлоо, кыжырдануу, жиберүү, билдирүү, жагдай, токтотуп калуу.

MODAL VERBS AS A MEANS OF EXPRESSING THE NECESSITY IN ENGLISH

This article is devoted to the analysis of the use of various ways of expressing the necessity in English. The expression of necessity is realized by means of certain modal verbs and their equivalents. Modal verbs in English are one of the means of expressing modality, that is, the relation of the action of the verb-predicate to reality. However, this type of modality, in contrast to the modality expressed by inclination, expressing a subjective attitude of the speaker to the statement.

Key words: necessity, equivalent, compulsion, annoyance, transmitting, to expressing, circumstances, to be conditionally.

In modern English, the expression of duty and necessity is realized by means of certain modal verbs and their equivalents. The concept of modality includes various phenomena, united by the fact that all of them grammatically and lexically express the attitude of the speaker to what is reported or communicated to reality. The group of modal verbs includes a small number of verbs that stand out among all verbs with a whole series of characteristic features in meaning, usage and

grammatical forms. We can clearly see with which modal verbs the necessity of expressed, there giving a clear understanding of the conditions of use and the distinction between two categories. After all, often both categories cause difficulties in learning English. the consideration of modal verbs as a way of realizing the modality and in revealing the essence, in the complex analysis of modal verbs. In the composition of all without equivalents, the familiar verbs to be and to have are used. In the sentence they behave as usual, i.e. can stand in any time (Past / Present / Future) and take any of the forms known to us. Equivalents are used not only instead of non-existent forms of modal verbs, but can also be used instead of modal verbs themselves; in those cases when for the given situation the form of the modal verb exists. Equivalents also require only the form Infinitive, but already with the particle to. Equivalents of modal verbs must, should, ought to are:

- to be to (means an obligation in accordance with the agreement / plan.) It is used only in the present and past tense.

- to have to (denotes obligatory with a tinge of compulsion; (often interchangeable with must)

The verb be to has two possible forms (present and past tense): present be (am, are, is) to, past was (were) to. Two negative forms: present be (am, are, is) not to; the past was (were) not to. If necessary, express the future tense used modal verbs have to. The main meaning of the modal verb be to is the meaning of a preliminary mutual agreement about the need to perform an action. The following verbs have similar meanings in Russian: agreed, agreed, collected. Also used in formal, official speech, instructions, orders, television and radio news, mainly when it comes to planned future events.

His other calls are to suppliers and code vendors, and they are all appropriate. His other calls should be to suppliers and sellers.

All of you must check in at the reception desk tomorrow morning.

All we could do was to be on the right side of the road. All we could do was go straight on our way back not to the north on this side of the ridge of hills.

Was, were in conjunction with Indefinite Infinitive express an action that should have taken place in the past, but this form does not indicate whether it was accomplished. This becomes clear only from the context.

My first impulse was to see if we could forget the whole thing. My first desire was to understand if we could forget all this.

The modal expression to have has three possible forms (present, past and future time). This modal verb expresses the importance of duty or necessity, conditioned by circumstances that can be

conditionally divided into:

- a) circumstance (rule, law), which must be obeyed;
- b) the order (requirement) of another person, who needs to obey

The modal expression *have to* correspond to the Russian meaning: In the present tense - *must*, *must*, *need*, *it is necessary*; *Women in business have to be perfect all the time. One little slip and they're dead. Women in business must be perfect all the time, or they will simply be killed. One small mistake - and you're dead.*

In the past tense - *it should have been*, *it was necessary*. *had*; *It was much more crowded than the first train had been, so we had to stand. This one was packed with people much stronger than the first train, so we were forced to stand.*

In the future time - *I will have to*, *I'll have to*, *I'll have to*. *You will have to leave the road after tonight. You will have to leave the open road after this night.*

Interrogative and negative forms are formed with the help of the auxiliary verb *do* in the appropriate time.

When do you have to decide? When do you need to decide? (Present Simple, interrogative sentence, present).

You do not have to drink it. You do not need to drink this (Present Simple, negative sentence, present).

I did not have to look directly at Hatsumomo to see the anger blooming on her face. I did not have to look directly at Hatsumomo to see the growing annoyance on his face (Past Simple, negative sentence, elapsed time).

Everything the same, except you'll be in Austin and you will not have to have any direct contact with her? All the same, only you will be in Austin and you do not have to have any direct contact with her? (Future Simple, interrogative sentence, future time).

In colloquial English, along with *have*, *has* for the expression of obligation are used *have got*, *has got*, but only in Present Simple. *But we have got to try and get there; and it will not be done by sitting and thinking. But we must try and get here; and this will not be done sitting and thinking.*

M. Blokh (Theoretical grammar of the English language) recalls that if immediately after the verbs *to be* or *to have* / *to have got* is Infinitive with the particle *to*, then these verbs are used in the modal meaning, and their translation should be corresponding. In the Russian language, there are many sentences with a modal value, where the subject is missing:

You can not smoke here. In our stores you can see many different products.

When translating such proposals into English as the subject to be used is the artificially introduced

word one ((one, any one / anyone):

One must not smoke here. You can not smoke here.

One can see a lot of different goods in our shops. In our shops you can see a lot of different goods. One must pay one's debts. Debts must be returned. From this it follows that the difference between the modal verbs must, should, ought to is in the semantic shades:

- Must- (should (categorically / without objection);

Should- (should (with a touch of irritation / doubt that the action will be executed);

- ought to- (should (less categorical than must, tint) friendly advice / advice):

You must help her. You have to help her / help.

You should help them. You should help them (although it is clear that you are not you really want to do it).

You ought to help me. You have to help me (I ask you).

In colloquial speech, the difference in shades is not always strictly observed

As W..Edmund points out, English modal verbs look like somehow inferior in comparison with the Russian modal words, i.e. they are not capable of transmitting all the meanings laid down in the description of the situation in Russian:

He can help you tomorrow. Future - no English form

He had to come yesterday. Past - no English form

Therefore, in English, there are equivalents of modal verbs. In the composition of all without equivalents, the familiar verbs to be and to have are used. In the sentence they behave as usual, i.e. can stand in any time (Past / Present / Future) and take any of the forms known to us. Equivalents are used not only instead of non-existent forms of modal verbs, but can also be used instead of modal verbs themselves; in those cases when for the given situation the form of the modal verb exists. Equivalents also require only the form Infinitive, but already with the particle to. Equivalents of modal verbs must, should, ought to are:

- to be to (means an obligation in accordance with the agreement / plan.) It is used only in the present and past tense.

- to have to (denotes obligatory with a tinge of compulsion; (often interchangeable with must)

The verb be to has two possible forms (present and past tense): present be (am, are, is) to, past was (were) to. Two negative forms: present be (am, are, is) not to; the past was (were) not to. If necessary, express the future tense used modal verbs have to. The main meaning of the modal verb be to is the meaning of a preliminary mutual agreement about the need to perform an

action. The following verbs have similar meanings in Russian: agreed, agreed, collected. Also used in formal, official speech, instructions, orders, television and radio news, mainly when it comes to planned future events.

His other calls are to suppliers and code vendors, and they are all appropriate.

His other calls should be to suppliers and sellers.

All of you must check in at the reception desk tomorrow morning.

All we could do was to be on the right side of the road.

All we could do was go straight on our way back not to the north on this side of

Conclusions:

1. This article is devoted to the analysis of the use of various ways of expressing the necessity in English. To disclose this work, we consider the use some modal verbs in the meaning of expressing the necessity, a number of theoretical studies are described. In this work, the frequency of using one or another way of expressing the necessity is analyzed;
2. The urgency of the course subject formulated by us is due to the need for a comprehensive theoretical examination of the category of modality, the means of its expression. On the example of this work, we can clearly see with which modal verbs the necessity of expressed, there giving a clear understanding of the conditions of use and the distinction between two categories. After all, often both categories cause difficulties in learning English.

Literatures:

1. **Barkhudarov, L.S.** The structure of the modern sentence of modern English [Текст] / L.S. Barkhudarov. – М: Higher School, 1999
2. **Blokh, M.** Theoretical grammar of the English language [Текст] / M. Blokh.- Moscow: Higher School, 2002.
3. **W.Edmund, W.** The Oxford Dictionary of English Grammar [Текст] / W.Edmund.- Oxford.2004.
4. **Kaushanskaya, V. L.** English grammar [Текст] / V.L.Kaushanskaya.-2007.
5. **Чекирова, А.С.** Использование проблемно-решающих вид работы в обучении английскому языку[Текст] /А.С.Чекирова//Наука.Образование.Техника/-Ош,КУУ-2013-№1-28с.

УДК 81.06

Молдоева Б.И.

преподаватель, Омский гуманитарно-педагогический институт

Исакова К.Т.

ст. преподаватель, Омский технический университет им. М.Адышева

ВАЖНОСТЬ РОЛЕВЫХ ИГР В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Эта статья является важной ролевой игрой для преподавания английского языка. Важность ролевой - игры в обучении английскому языку является эффективным методом для оживления образовательной и учебной атмосферы, пробуждения интересов студентов и впечатляющего овладения языком. Ролевая игра очень важна в преподавании английского языка, потому что она дает студентам возможность практиковать общение в разных социальных контекстах и в разных социальных ролях.

Ключевые слова: *для оживления, умение считать, визуализировать, взаимодействие, переставить.*

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ РОЛДУК-ОЮНДАРДЫН МААНИСИ

Англис тили сабагында ролдук оюндар абдан маанилүү. Тилди ролдук-оюндар аркылуу үйрөнүү студенттерге кызыктуу жана натыйжалуу, анткени ал студенттерге мамиле кылууга социалдык контекстер менен иштөөгө жана ар түрдүү социалдык ролдорду практикалоого мүмкүнчүлүк берет.

Ачкыч сөздөр: *жандандыруу, эсептөө, элестетүү, өз-ара аракеттенүү, кайрадан.*

THE IMPORTANCE OF ROLE-PLAY IN TEACHING ENGLISH

This article is importance of role –play in teaching English. Role-playing is an effective technique for revitalizing the educational and learning atmosphere, awakening the interests of students and impressive language acquisition. Role play is very important in English language teaching because it gives students the opportunity to practice communication in different social contexts and in different social roles.

Key words: *to revitalizing, to numeracy, to visualize, interaction, to rearrange.*

Role play involves imagination, and ... “Imagination is more important than knowledge. For knowledge is limited to all we now know and understand, while imagination embraces the entire world, and all there ever will be to know and understand.” **Albert Einstein**

When children do role plays, they naturally become someone or something else. Role play stimulates their imagination and “enhance their social development, encourage friendship through cooperation, listening and turn taking”. Therefore, role play is a really vital activity for our children. It is no surprise that child therapists use play therapy to help children process and cope with difficult situations and experiences.

Our children can learn many skills and attitudes during role play, they learn how to be

co-operative (teamwork) and be empathetic with others. They can learn to express all their feelings: it is very interesting to see what they catch up from only observing us or the world around them! You can tell by observing them role playing what they're going through, what they struggle with and what they are processing at the moment. They also can learn about other cultures and improve their language and movement skills.

During role plays our children can re-experience school activities like literacy and numeracy. In the playing shop, our children can “encompass all the aspects of the curriculum”. They can learn about money, about politeness and the right way to ask questions and respond etc. Role play can help our children to make sense of their world.

In her article “[Role Play in Early Years Settings](#)“, Julie Meighan points out the importance for preschools to “provide children with the opportunity to develop their imagination” through role plays. But in order to make this happen in the most natural way, we need to let the child take the lead so that they can be creative without us interfering. We also need to give them space and time to play.

“Imaginative play not only aids intellectual development but also improves children’s social skills and their creativity. In addition it gives children a chance to play out events that they have observed or experienced in real life.” And this means also situations they might have some problems to deal with. In fact, role plays can help to “explore moral issues and problems safely”.

I’m always amused when I see and hear my children having role plays and imitating a grown up, saying the things we use to tell them. **By interiorizing our roles they become little adults, and I think that by playing, they get to understand us better.**

Also, by getting into the future or the past, the role play permits to visit or re-visit places and moments our children need to handle. They can travel anywhere, in the real world or in a very fictional one, where people have special powers or things just are not like normal...

Role plays can also help our children to cope with change in the future: preparing for a move, a change of school etc. becomes easier through role play where they can visualize and literally play their role in the future!

Role play: with adults and children. What I find very interesting in role plays with my children, i.e. when I or other grown ups are involved in the play, is that we all have the opportunity to understand different points of view simply by acting. **We become more open-minded, more flexible, empathetic.**

If I play the role of a baby or a child and one of my children plays a parent or a teacher, I relive how it feels to be the “little one”. And sometimes we adults get to know what our children retain from what we teach them, how they feel about the way we talk to them, the way we behave.

During these role plays, when our children play our part, it’s like we were looking in a mirror. Personally, I find these role plays very helpful as I get to know what bothers my children, what they are afraid of or what they are particularly proud of. They have the opportunity to express their fears and needs without being judged. They can also exaggerate reactions: *it’s only a play*. Personally I would encourage parents to stimulate role play in their children, especially when they are going through difficult times.

Role play gives us the unique chance to meet our children in an imaginary world and to address problems in a way that helps us and our children not to get into the “parent-child” mode and keeps situations, words, behaviors in a more healthy perspective that allows us to address issues direct.

Activities that develop and build on children’s self-esteem are important in helping children learn who they are. Role play, including acting out scenarios to problem solve, story making through dramatic play and practice in coping with real life situations will support children’s social-emotional growth and development. Role play will give children the skills to handle problematic social interactions, such as bullying, which may happen as they progress through life. When children engage in role playing in it helps to develop their way of thinking and helps them to develop feelings of empathy. When children are given the opportunity to role play skits/scenarios they will be able to experience the role of bully, victim, and bystander. They will also learn how to help others who are being bullied and how to avoid bullying.

A way for you to introduce the concept of role playing using the topic of bullying would be to develop several scenarios for the children to follow. Select situations that you have observed occurring. You can write the scenarios or use the social scripts available in the Bullying Workshop until the children develop a general comfort level and can write their own. Have the children develop scenarios from their own experiences. The children can write a skit or scenario about a distressing situation having to do with bullying whether the focus is on the bullies, victims or bystanders. Every one of the skits/scenarios should be recorded and presented in a way where the individuals who wrote them are anonymous. For example, have children jot

the ideas down on a piece of paper, hand them in, rearrange them and hand them out again. When these ideas are shared anonymously the children will begin to learn that others have shared the same experiences.

Communication is transactional, since people can affect or become affected through their interactions

1 . Effective communication is of great importance in the clinical area, as it can contribute to the implementation of the expected therapeutic outcome. The last years nursing inquiry has been mostly focused on the nurse-patient relationship in the context of therapeutic communication

2 . A role-play situation is designed to reflect the interaction between a care provider and a patient in order to implement the expected therapeutic outcome. It is very important that health professionals should have the ability to apply effective communication skills during their interaction with their patients

The most important issues derived from the analysis of a role-play situation are as follows:

- Understanding
- Self-disclosure and trust
- Respect
- Truth telling and honesty
- Power and interpersonal conflicts
- Empowerment and support
- Reflective thoughts

Understanding The issue of understanding is present in each role-play situation. Nurses have to use the appropriate listening skills in order to understand patients' problems. Understanding is of vast importance in the context of therapeutic communication, since it enables nurses to explore patients' problems and effectively support them.

For this purpose, nurses have to use active listening in order to let patients know that they hear and understand them and collect useful information about their condition. Although a considerable number of health professionals use listening skills when communicating with patients, few of them use these effectively.

When care providers use active listening during interaction with their patients, they encourage them to express their fears and worries, while they have the ability to control the conversation

and collect accurate information about their condition.

Conclusion:

1. Role-play is a technique that allows students to explore realistic situations by interacting with other people in a managed way in order to develop experience. And trial different strategies in a supported environment. Depending on the intention of the activity, participants might be playing a role similar to their own (or their likely one in the future) or could play the opposite part of the conversation or interaction;
2. Role plays can also help our children to cope with change in the future: preparing for a move, a change of school etc. Becomes easier through role play where they can visualize and literally play their role in the future!

Literatures:

1. **Rixon, S.** “How to use games in languages teaching” [Текст] / S. Rixon. -London. 1981.
2. **Lee, W.R.** “Languages teaching games and contests” [Текст] / W.R. Lee. -1999.
3. **Wright, A.** “Games for languages learning” Cambridge University Press [Текст] / A.Wright. -1984.
4. **Brookfield, S.D.** Discussion as a way of teaching (2nd ed.) [Текст] / S.D. Brookfield, S. Presldll. - San Francisco: Jossey-Bass.
5. **Cashin, W.E.** Answering and Asking Questions. Kansas State University, Center for Faculty Evaluation and Development [Текст] / **W.E. Cashin.** Manhattan, No. 31.pp.
6. **Cashin, W.E.** Effective Lecturing [Текст] / W.E. Cashin. – Manhattan, 2010.-46 pp.
7. **Cashin, W.E.** & McKnight, P.C. (1986). Improving Discussions. KS: Kansas State University, Center for Faculty Evaluation [Текст] / W.E. Cashin, P.C. McKnight. – Manhattan, 1986.-15 pp.

УДК 81.86

Жакытова Д.М.

аспирант, Кыргызско–Узбекский университет

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ НАРЕЧИЙ В ОБЩЕКТЕГОРИАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКОВ

Предметом исследования в статье является наречие, его место и грамматический статус в общей системе частей речи. Целью исследования является, выявление лингвистических особенностей наречий в грамматическом строе таджикского, русского узбекского и кыргызского языков, сопоставляя

наречие с другими частями речи в общей системе ЧР. В исследовании использованы методы историко-типологического анализа категориальных особенностей наречия в лексико-семантическом плане разноструктурных языков. Научная новизна и полученные результаты исследования состоят в том, что осуществлен конкретный категориальный лексико-грамматический и семантический анализ наречия и других частей речи в сопоставительном аспекте рассматриваемых языков. Практическая ценность проведенного анализа заключается в возможности использования материалов, теоретических положений и результатов исследования при осуществлении научных изысканий в области общего и сравнительно-типологического языкознания, при составлении двуязычных словарей, разговорников. Материалы исследования представляют интерес также для теории и практики перевода.

Ключевые слова: *знаменательные части речи, категориальная особенность, грамматические значения, лексико-семантическая оппозиция, общетеоретические вопросы, грамматический строй.*

ТАКТООЧТОРДУН АР ТҮРДҮҮ ТИЛДЕРДЕ ЖАЛПЫ КАТЕГОРИЯЛЫК СИСТЕМАСЫНДАГЫ ГРАММАТИКАЛЫК МААНИСИ

Макаланын изилдөө предмет катары, тактооч, анын жалпы сүйлөө бөлүктөр системасындагы орду жана грамматикалык статусу каралды. Негизги максатыбыз бул, тактоочтордун тажик, орус, өзбек жана кыргыз тилдеринде грамматикалык даражадагы лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана тактоочтордун үстүнөн жалпы сүйлөө бөлүктөрдүн системасындагы салыштырмалуу типологиялык талдоо жүргүзүү. Тактоочтордун ар түрдүү тилдерде лексикалык-семантикалык изилдөөдө категориялык өзгөчөлүктөргө таянып, тарыхый –типологиялык анализдин ыкмалары колдонулду. Макаладагы илимий жаңылык болуп, тактоочтордун жана башка сүйлөө бөлүктөрүнүн үстүнөн каралып жаткан тилдерде, биринчи жолу лексикалык-грамматикалык, семантикалык багытында салыштырмалуу типологиялык талдоо жүргүзүлдү. Изилдөөнүн натыйжаларын усул катары эки тилдүү сөздүктөрдү, сүйлөмөлөрдү даярдоодо, салыштырмалуу типологиялык тил таануу тармагында илимий изилдөөлөрдү ишке ашырууда пайдаланууга болот.

Ачык сөздөр: *негизги сүйлөө бөлүктөрү, категориялык өзгөчөлүк; грамматикалык мааниси, лексикалык-семантикалык оппозиция, жалпы теоретикалык суроолор, грамматикалык түзүлүш.*

THE GRAMMATICAL MEANING OF ADVERBS IN THE GENERAL CATEGORICAL SYSTEM OF LANGUAGES OF DIFFERENT STRUCTURES

The subject of the research in the article is the adverb, its place and grammatical status in the General system of parts of speech. The aim of the study is to identify the linguistic features of adverbs in the grammatical structure of the Tajik, Russian Uzbek and Kyrgyz languages, and the comparison of adverbs with other parts of speech in general. The study uses the methods of historical and typological analysis of categorical peculiarities of adverbs in lexical and semantic terms of languages of different structures. The scientific novelty and the results of the research are that the categorical lexical-grammatical and semantic analysis of the adverb and other parts of speech in the comparative aspect of the languages under consideration is carried out. The Practical value of this study lies in the possibility of using materials, theoretical positions and research results in the implementation of scientific research in the field of General and comparative-typological linguistics, in the preparation of bilingual dictionaries, phrasebooks. The research materials are also of interest for the theory and practice of translation.

Key words: *significant parts of speech, categorical feature, grammatical meanings, lexical-semantic opposition, General theoretical questions, grammatical structure, linguistic status, General system, verb, similar features, homogeneous.*

При определении места и грамматического статуса наречия основное наше внимание обращено на характер функционально-семантической природы изучаемой

лексико-грамматической категории.

Части речи являясь грамматической категорией классифицирующего характера, разделяются на соответствующие классы, где в качестве основного критерия их выделения служат определенные грамматические признаки, одним из которых является свойственная каждому наречию в отдельности возможность парадигматических и синтагматических отношений. Наречия в таджикском, русском, кыргызском и узбекском языках, в свою очередь, имеют такую возможность, о чем свидетельствует наличие его собственно общекатегориального грамматического значения [1.51]. При систематизации грамматических значений отдельных знаменательных, самостоятельных лексико-грамматических категорий общей системы частей речи нам удалось определить и грамматическое значение наречия, которое отличается от грамматических значений других знаменательных частей речи. В нашей работе грамматические значения системы знаменательных частей речи делятся на: 1) первостепенное гетерогенное грамматическое значение; 2) первостепенное гомогенное грамматическое значение; 3) грамматическое значение, имеющее и гетерогенный, и гомогенный характер одновременно. В качестве основного критерия для дифференциации грамматических значений на соответствующие группы служат логико-семантические особенности лексических единиц, которые объединяются в системе каждой знаменательной части речи. Так, существительные служат для обозначения предметов, явлений объективной реальности, глагол - их действия и состояния: прилагательное - для обозначения статического признака и свойства предметов и явлений. Грамматическое значение наречия занимает центральное положение между гетерогенными значениями первой степени, что характерно для существительных, и гомогенными значениями второй степени, что характерно для глаголов и прилагательных. Грамматическое значение наречия характеризуется гомогенной грамматической особенностью первой степени, потому что оно является зависимым значением по отношению к грамматическим значениям глаголов (гомогенное грамматическое значение) существительных и прилагательных. Грамматическое значение наречия подчиняется грамматическим значениям других знаменательных частей речи таким образом, с этой точки зрения, значение наречия в грамматическом плане противопоставлено грамматическим значениям существительного (оппозиция: грамматическое значение только гомогенного характера) [2.2].

В основе группировки грамматических значений подобного характера лежит логический принцип. Грамматические значения вышеуказанных разновидностей являются

общими для языков независимо от их отношения к характеру грамматического строя. С этой точки зрения, не отличается грамматическое значение наречий узбекского, кыргызского и других тюркских языков от грамматического значения наречий таджикского.

Центральную зону в общей системе частей речи составляют знаменательные части речи. Служебные части речи как выразители грамматических отношений занимают места в общей системе частей речи после знаменательных. За служебными частями речи идут категории модальных слов, мимем [3.47].

Многоплановость семантики наречий таджикского, узбекского и кыргызского языков обуславливает многообразие их представления в этих языках, целью которого представления является выделение наиболее существенных содержательных особенностей наречий в рамках этих закономерностей.

Первую особенность наречий мы называем онтологической триадой, так как она касается основных категорий смысла, выделяемых в сложной структуре наречных слов-предметных характеристик, процессов, признаков и свойств. Для того, чтобы включить эти понятия в общее гнездо, именуемое наречием, они должны быть объединены как однородные, что достигается синтаксически, когда разные слова сводятся в однородный ряд (*азоб-боазоб, ист-беист, хато- бехато, малол-бемалол, махал-бемахал*). Члены этой лексико-семантической оппозиции называются соответственно: наречия, производные от существительных: (*гайрат-богайрат*) наречия производные от прилагательных (*вазнин-вазнин, дуруст-нодуруст*) и наречия, производные от глаголов (*рафта-рафта, ист-беист, гашта-баргашта*).

Данные классы наречий в таджикском, узбекском и кыргызском получают преимущественное выражение посредством префиксов, суффиксов, инфиксов, повтором слов, словосложения и объединение категориальных значений частей речи, присущих им словообразовательных и формообразовательных средств и характеризующей их сочетаемости. Следовательно, три кардинальных частей речи вовлечены в выражение наречий и, в свою очередь, конституируются как части речи в соответствии с тем, как в них отражаются и проявляются значения времени, места, причины, цели действия и др. по лексическому своему значению наречия в таджикском, узбекском и кыргызском языках дифференцируются на две группы: 1) обстоятельственные наречия и 2) определительные наречия. При этом одним из основных внутренних потенциалов частей речи, направленных на

Особенности наречия изображены в таблицах и схемах

№	Основы оппозиции-признаки, свойственные и остальным ЗЧР	Имеется	Не имеется
1	Значение предметности	Существительное	Наречие, глагол, прилагательное, числительное, местоимение
2	Процессуальность	Глагол	Наречие, существительное, прилагательное, числительное, местоимение
3	Количественный признак предмета	Числительное	Наречие, существительное, прилагательное, местоимение, глагол.
4	Выражение значений, свойственных другим ЧР	Местоимение	Наречие, существительное, прилагательное, числительное, глагол
5	Признак и свойства	Наречие, прилагательное, числительное, глагол	Местоимение
6	Значение первостепенного признака и свойства	Прилагательное, глагол, числительное, местоимение	Наречие
7	Значение второстепенного признака и свойства	Наречие	Глагол, прилагательное, числительное
8	Транспозиция в служебные части речи	Наречие, существительное, глагол	Прилагательное, числительное, местоимение

9	Постоянное подчинение глаголу	Наречие, деепричастие	Прилагательное, числительное, местоимение, прилагательное.
10	Изосемическая возможность	Наречие, деепричастие	Прилагательное, существительное, местоимение, глагол
11	Отношение к субстантивации	Наречие, прилагательное, причастие, числительное	Существительное, глагол финитной формы
12	Отношение к адъективизации	Наречие, существительное	Прилагательное, причастие, числительное
13	Отношение прономинализации	Наречие, существительное	Местоимение, прилагательное, деепричастие, числительное
14	Отношение к вербализации	Наречие, существительное, местоимение, числительное	Глагол финитной формы, причастие, деепричастие
15	Отношение к понятию тайгена японского языкознания	Существительное	Наречие, глагол, прилагательное, числительное
16	Отношение к понятию ёгена японского языкознания	Наречие, прилагательное, причастие	Существительное, местоимение

сдвиги в новой образуемой части речи (наречия) является появление их способности выражать качественную характеристику действия или процесса (*бехато хондан- читать без ошибок*). Элементарным средством, образующим наречные слова являются все те же словообразовательные форманты, указанные нами выше [4.18].

Все знаменательные части речи, в том числе и наречия, по отношению к определенным лексико-семантическим и грамматическим признакам противопоставлены

друг-другу. Так, в системе наречий противопоставление такого характера определяется по 16 признакам, представленным в следующей таблице.

Выводы:

1. Все более ярче и прозрачнее представляется место и лингвистический статус наречий в системе знаменательных частей речи при их изучении в семантическом плане на материале языков разного грамматического строя, что подтверждается нашими наблюдениями по изучению наречий таджикского, узбекского и киргизского языков;
2. Одним из важнейших вопросов изучения общелингвистических вопросов языковых особенностей наречий таджикского, узбекского и киргизского языков является вопрос об определении взаимоотношения наречий с деепричастием;
3. Основным критерием сходства наречий и деепричастий определяется их функционирование в качестве обстоятельства в предложении, не принимая аффиксов словоизменения постпозитивно.

Список литературы:

1. **Аверина, С.А.** К изучению лексического состава переводных житий. – В кн.: Пробл. Слав. ист. лексики и лексикограф [Текст] / С.А. Аверина.-М.: 1975, вып. 2.- С. 47 – 51.
2. **Авксентьева, А. Г.** Из истории древних славянских сочетаний с плавными сонорными [Текст] / А.Г. Авксентьева. -М.: АҚД,1974. -22с. (МГПИ).
3. **Айни, С.** Забони тоҷики [Текст] / С. Айни. -Раҳбари дониш, 1928, № 11 – 12.С. 43 -47.
4. **Айни, С.** Дар хусуси забони адабии тоҷик [Текст] / С.Айни – Раҳбари дониш, 1929, № 4.-С. 17 -18.
5. **Айни, С.** Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик [Текст] / С.Айни. – Шарқи сурх, 1952, № 6 -С. 3-8.
6. **Абдуллоева, М. Н.** Категория числа в таджикском и русском языках (именные части речи) [Текст] / М.Н.Абдуллаева. Автореф. канд. дис. -Душанбе, 1971.
7. **Авалиани, Ю. Ю.** К характеристике некоторых залоговых форм в современном таджикском языке (в сравнении с курдским языком) [Текст] / Ю.Ю. Авалиани. – Труды Самаркандского гос. ун –та им. А. Навои, новая серия. Вып. 269. -Самарканд, 1975. -С. 2-20.

IV. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 378.371

Исаков Т.Э.

кандидат педагогических наук, доцент, Кыргызско-Узбекский университет

Атабаев А.А.

аспирант, Кыргызско-Узбекский университет

КРЕДИТТИК ТЕХНОЛОГИЯДА СТУДЕНТТИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИН ЭФФЕКТИВДҮҮ УЮШТУРУУ- САПАТТУУ БИЛИМГЕ ЭЭ БОЛУУНУН НЕГИЗГИ ЗВЕНОСУ

Бул макалада окутуунун кредиттик технология шартында окуу процессинин негизги факторлорунан болгон студенттин өз алдынча иштеринин проблемаларын изилдөө каралат. Анткени студенттердин өз алдынча иштерин (СӨИ) пландаштыруу, уюштуруу, жүзөгө ашыруу жана алардын жыйынтыктарын баалоо (текшерүү) окуу жараянындагы көйгөйлүү маселелерден болуп саналат. Ошого байланыштуу изилдөөдө бул сыяктуу көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдору каралып, конкреттүү сунуштар менен жыйынтыкталат. Андан сырткары билим берүү процессиндеги студенттин билим алуу траекториясынын модели түзүлүп, анын студенттин ишмердүүлүгүндөгү эффективдүүлүгү талдоого алынат. Изилдөөнүн натыйжасынан келип чыккан сунуштар жогорку окуу жайлардын окутуучулары жана бакалавр студенттеринин ишмердүүлүктөрүндө сапаттуу билимди камсыз кылууга чоң өбөлгө түзөт.

***Ачкыч сөздөр:** кредит, кредиттик технология, бакалавр, билим берүү системасы, окутуу процесси, окуу-усулдук материалдар, окуу дисциплинасы.*

ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО КРЕДИТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ-ОСНОВНОЕ ЗВЕНО ПРИОБРЕТЕНИЯ КАЧЕСТВЕННЫХ ЗНАНИЙ

В статье рассматривается исследование проблем организации самостоятельной работы студентов, как один из основных факторов учебного процесса в условиях кредитной технологии обучения. Потому, что планирование, организация и реализация самостоятельной работы студентов, и оценивание их результатов является значимой проблемой в учебном процессе. В связи с этим в нашей исследовании рассматриваются пути решения таких проблем и подытоживаются конкретными рекомендациями. Кроме этого, разработана модель образовательной траектории студентов в процессе обучения и анализирована эффективность деятельности студентов. Рекомендации, полученные по результатам исследования, способствуют обеспечению качества обучения в деятельности преподавателей и студентов высших учебных заведений.

***Ключевые слова:** кредит, кредитная технология, бакалавр, образовательная система, учебный процесс, учебно-методические материалы, учебная дисциплина.*

EFFECTIVE ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS ON CREDIT TECHNOLOGY – THE MAIN ELEMENTS IN THE ACQUISITION OF HIGH- QUALITY KNOWLEDGE

In this article discusses the independent work of students as the main factors of the learning process in terms of credit technologies in education. Because planning, organizing, implementing students' independent works, as well as evaluating results (testing) are problematic issues in the

learning process. Due to this, the study examines ways to solve such problems, and consists of specific proposals. In addition, subject to scientific analysis of the effectiveness of the students, as well as the creation of a model of education of students in the educational process. The resulting proposal in the results of the study is important to ensure quality education in the work of university teachers and bachelor students.

Keywords: *credit, credit technology, bachelor, educational system, studying process, educational-methodical materials, academic discipline, independent work of a student.*

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн жогорку кесиптик билим берүү (ЖКББ) системасына эки баскычтуу структураны киргизүү жөнүндөгү токтомуна (№ 496, 23.08.2011, Бишкек ш.) ылайык 2012-2013- окуу жылынан баштап өлкөнүн билим берүү системасында окутуунун кредиттик технологиясы колдонулуп келе жатат [3, 5].

Жогорку окуу жайлардын окуу процессинде окутуунун кредиттик технологиясын колдонуу төмөнкүдөй максаттарды көздөйт:

- ата-мекендик билим берүү системасын (ББС) эл аралык мейкиндикке интеграциялоо;
- улуттук билим берүү программаларын эл аралык деңгээлде таанууга жетишүү;
- билим берүү процессинин субъектилеринин (студент/окутуучу) академиялык мобилдүүлүктөрүн күчөтүү;
- кесиптик билим берүүнүн бардык баскычтарында билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жана үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу.

Окутуунун кредиттик технологиясын жогорку окуу жайларда эффективдүү ишке ашыруу төмөнкүлөрдү талап кылат:

- анын мыйзамдуулук базасын түзүүнү;
- мамлекеттик стандарттарды, окуу пландарын, кызматтык нускамаларды;
- окуу-тарбия процессине өзгөчө көңүл бурууну;
- окутуунун стратегиялык технологияларын (инновациялык методдорун жана формаларын) колдонууну;
- окуу процессинин толук кандуу методикалык камсыздалышын;
- окуу дисциплиналарын тандоонун принциптерин;
- студенттин өз алдынча иштерин активдештирүүгө акцент жасоону.

Окутуунун кредиттик технологиясы билим берүү процессине өзгөчө мамиле жасоого өбөлгө түзөт. Айрыкча студенттин өз алдынча иштери (СӨИ) үчүн көбүрөөк мүмкүнчүлүктөр каралат.

Окутуунун кредиттик технологиясы - бул студенттин өзүнүн билим алуу траекториясынын удаалаштыгын жекече пландаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуучу окуу

процессин уюштуруунун жолу болуп саналат [3, 6]. Анын маңызын окуу процессинин эмгек сыйымдуулуктун эсебинен берилүүчү окуу материалынын көлөмүн мүнөздөөчү кредит менен алынып барылышы түзөт. Бул технологиянын негизги маселелеринин бири болуп студенттин өз алдынча иштеринин ролун жогорулатуу саналат [7].

1-сүрөттө билим берүү процессиндеги студенттин билим алуу траекториясынын модели түзүлүп көрсөтүлгөн. Анда студенттин ишмердүүлүгүнөн баштап, анын компетенцияларынын калыптанышына чейинки зарыл болгон факторлор келтирилген. Макаланын темасына ылайык биз студенттин өз алдынча иштерине аналитикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүнү карайбыз, б.а. берилген моделдеги «СӨИ/СОӨИ» блокто жайгашкан факторлор каралат. Моделден көрүнүп тургандай студенттин өз алдынча иштери аудиториядан тышкары иштер болуп саналат, анткени алар окуу жадыбалына коюлбайт.

Студенттин өз алдынча иштери окутуунун сапатын жогорулатуунун жана болочок адистерди кесипкөй кылып даярдоонун башкы звеносу болуп саналат.

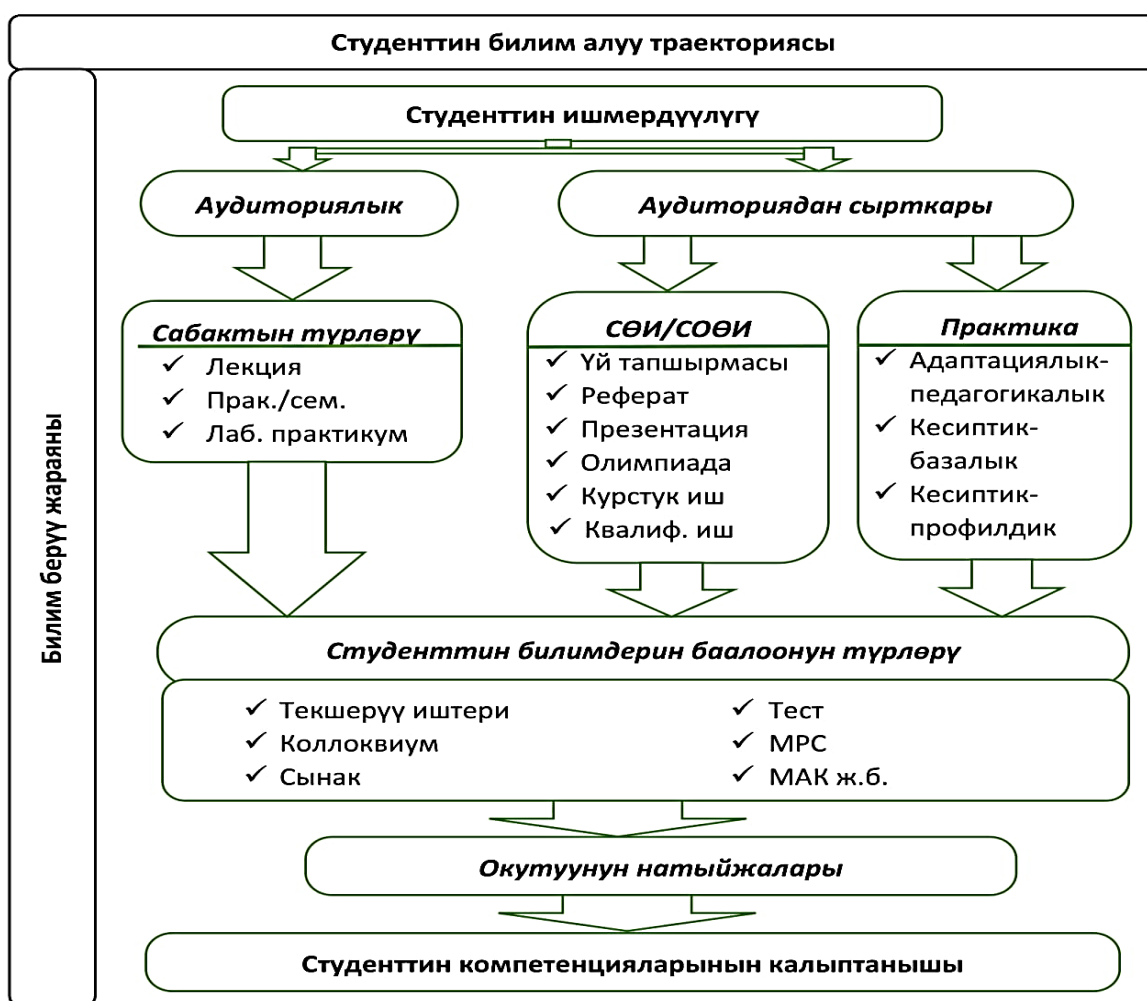
Студенттин өз алдынча иштери (СӨИ) – бул жөнөкөй тил менен айтканда студенттин үйгө берилген темалар боюнча өз алдынча иштөөсү. Ал эми компетенттүүлүк мамиледе студенттин өз алдынча ишин анын жаңы.

1-сүрөттөн көрүнгөндөй өз алдынча иштердин төмөнкүдөй формалары сунушталат:

- үй тапшырмалары;
- реферат;
- презентация;
- конференция;
- олимпиада;
- курстук иштер;
- квалификациялык иштер ж.б. өздөштүрө турган билим, билгичтик жана көндүмдөргө окутуучунун жардамысыз жетүү жолу деп түшүнүү керек.

Ал эми окутуучунун жардамында же консультациясы менен аткарылуучу өз алдынча иштерди кыскартып СОӨИ деп атайбыз. Демек, студенттин окутуучунун жардамында өз алдынча иши (СОӨИ) - бул студенттин окутуучунун жардамында атайын бөлүнгөн убакыттагы коюлган дидактикалык максаттарды аткарууга багытталган ишмердүүлүктөрү [1].

Оптимальдуу вариантта контакттык лекциялык сагтар бир топ татаал, түйүндүү, проблемалуу маселелерге арналат. Аларды бир кыйла тереңирээк үйрөнүү, ошондой эле өздөштүрүүгө керектүү материалдар СОӨИге алынып чыгылат. Ал эми бир кыйла жеңил

1-сүрөт- Билим берүү процессиндеги студенттин билим алуу траекториясынын модели

болгон маселелер үй тапшырмасы үчүн калтырылышы мүмкүн.

Студенттин өз алдынча иштеринин жалпы көлөмү окуу планында берилип, окутуучу тарабынан түзүлгөн тапшырмалардан турат жана анын мазмуну жумушчу программада жана силлабуста сөзсүз чагылдырылат.

Студенттин өз алдынча натыйжалуу иштөөсү үчүн төмөнкүлөр менен камсыз болушу зарыл:

- маалыматтык ресурстар (окуу-усулдук адабияттар жана колдонмолор, справочниктер, нускамалар, жеке тапшырмалардын банкы, үйрөтүүчү программалар ж.б.);
- методикалык материалдар (көрсөтмөлөр, практикумдар, жумушчу дептерлер ж.б.);

- текшерүүчү материалдар (тесттер, деңгээлдүү тапшырмалар ж.б.);
- материалдык ресурстар (лаборатория, өлчөөчү аспаптар ж.б.);
 - интернет ресурстары;
 - убакыт ресурстары;
 - консультациялар;
 - жекече билим алуу траекториясын тандоо мүмкүнчүлүгү (электрондук курс аркылуу билим берүүчү программалар ж.б.).

Өз алдынча иштер үчүн тапшырмаларды аткарууда студенттин төмөнкүлөргө даяр болушу зарыл:

- теманы өз алдынча үйрөнүү, зарыл болгон учурда окутуучудан консультация алуу;
- негизги жана кошумча адабияттарды үйрөнүү жана иликтөө;
- лекцияны конспектөө, конспектини сунушталган адабияттарды пайдалануу менен толуктоо;
- берилген проблема боюнча эссе жазуу;
- практика учурунда чогулган материалдар боюнча тапшырмаларды аткаруу;
- берилген тема боюнча статистикалык материалдарды талдоо. Аларды зарыл болгон стратегияларды жана чечимдерди негиздөө үчүн анализдөөнү билүү.

Студенттин өз алдынча иштери курсту өткөн окутуучу тарабынан тест, текшерүү иши, коллоквиум, реферат, эссе, долбоор жана башка формаларда текшерилет, ал эми алардын жыйынтыгын чыгаруу жана баалоо практика/семинар сабактары жана окутуучунун кафедрадагы нөөмөтчүлүк учурунда жүргүзүлүшү мүмкүн [2, 4].

Өз алдынча иштерди ийгиликтүү аткаруунун натыйжасында студент төмөндөгүлөргө ээ болот:

- үйрөнө турган дисциплина боюнча теориялык материалдарды (өз алдынча иштин темаларын, тема боюнча тапшырмаларды, айрым жоболорду ж.б.) өздөштүрүшө алат;
- практикалык жолдун керектүү инструментарийлерин колдонуу менен теориялык материалдар боюнча билимин (текшерүү иштери аркылуу, ситуациялык маселелерди чечүү, өзүн-өзү текшерүүчү тесттер ж.б.) бекемдей алат;
- алган билимдерин жана практикалык көндүмдөрүн кырдаалды анализдөөдө жана туура чечимдерди иштеп чыгуу үчүн (тайпалык дискуссияга даярдык, иштиктүү оюндар алкагында даярдалган жумуштар, кейс-тапшырмалар, конкреттүү ситуацияга анализ,

-долбоорлорду иштеп чыгуу ж.б.) колдоно алат;

- алган билимдерин жана билгичтиктерин өзүнүн жеке позициясы үчүн (квалификациялык иштерди жазуу, студенттин илимий-изилдөө иштери ж.б.) колдоно алат.

Биздин окуу жайда студенттин өз алдынча ишинин эффективдүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзүүчү түрдүү жолдор жана ыкмалар колдонулат. Алардын ичинен төмөндөгүлөрдү белгилөө болот:

- Студенттерди окуу ишмердүүлүгүнүн методдоруна окутуу;

- Студенттердин тил билүүчүлүк ишмердигинин өзүн-өзү жөнгө салуусун калыптандыруу;

- Окуу ишмердүүлүктү кесиптик ишмердүүлүк үчүн окуу материалын билүү зарылчылыгынан демонстрация аркылуу мотивациялоо;

- Студенттин өз алдынча ишинин тапшырмаларын дифференцирлөө жана жекелештирүү;

- Таанып билүүгө туруктуу жана оң мамилени калыптандыруу;

- Студенттин өз алдынча ишин усулдук колдоо;

- Студенттин өз алдынча ишинин тапшырмаларынын көп түрдүү мүнөздөмөсү;

- Студенттин өз алдынча ишин сөзсүз текшерүүнү уюштуруу;

- Студенттин өз алдынча ишинин жыйынтыгын дифференцирлеп баалоо;

- Дидактикалык мүнөзгө ээ болгон компьютердик техниканын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу;

- Студенттин өз алдынча ишинин жуптук жана майда тайпалык формаларын жана методдорун колдонуу ж.б.

Жыйынтыктар:

1. Окутуунун кредиттик технологиясын жогорку окуу жайларда эффективдүү ишке ашыруу зарыл болгон талаптардын тизмеги түзүлдү жана талдоого алынды;
2. Студенттин өз алдынча иши (СӨИ) менен студенттин окутуучунун жардамындагы өз алдынча иши (СОӨИ) түшүнүктөрүнө тактамалар берилип, алардын айырмачылыктары жана артыкчылыктары белгиленди;
3. Студенттин өз алдынча иштеринин формаларынын тизмеги түзүлдү жана иликтөөгө алынды;
4. Студенттин өз алдынча натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылуучу аспектилер такталды;

5. Изилдөөдөн алынган натыйжалар жогорку окуу жайлардын окутуучулары жана бакалавр студенттеринин ишмердүүлүктөрүндө сапаттуу билимди камсыз кылууга чоң өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. **Алханов, А.** Самостоятельная работа студентов [Текст] / А. Алханов. -Высшее образование в России. - 2005. - № 11. - С. 86-89.
2. **Галицких, Е.** Организация самостоятельной работы студентов [Текст] / Е. Галицких .- Высшее образование в России. - 2004. - № 6. - С. 160-163.
3. **Исаков, Т.Э.** «Физика-математикалык билим берүү» багытындагы бакалаврларды компетенттүүлүк ыкманын негизинде даярдоону өркүндөтүү / Меж.науч.-практ.конф. «Современные проблемы обучения физ., матем., инф. и актуальные задачи прикл. инф.» [Текст] / Т.Исаков – Бишкек, 2017.
4. **Исаков, Т.Э.** Тажрыйба аркылуу окутуу – окутуунун инновациялык методикасы катары [Текст] / Т.Исаков, А.Атабаев // Научный журнал Кыргызско-Узбекского университета «Наука. Образование. Техника.» 2018.- № 2 (62).- С. 107-112.
5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 496-Токтому (23.08.2011, Бишкек ш.)
6. Руководство по применению европейской системы перевода и накопления кредитов (ECTS) в Кыргызской Республике. –Бишкек, 2005.
7. **Эргешов, А.А.** Кредитная технология обучения: Учебно-метод. рекомендации [Текст] / А.А.Эргешов. БГУ им. К. Карасаева. -Бишкек, 2006. – 105 с.

УДК 378.02

Тыныбекова Ч.А.

ст. преподаватель, Ошский государственный университет

**СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИН УЮШТУРУУДА
МААЛЫМАТТЫК - КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
ПАЙДАЛАНУУНУН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ**

Изилдөөнүн предмети катары студенттердин өз алдынча таанып билүү ишмердигинин маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануу менен педагогикалык жактан камсыздалынышы болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты-маалыматтык-коммуникациялык технологиялары пайдалануу менен студенттердин өз алдынча иштерин уюштурууда педагогикалык шарттын эффективдүүлүгүн аныктап чыгуу. Изилдөө учурунда төмөндөгүдөй усулдар колдонулду: талдоо, байкоо, сурамжылоо

иштери. Иштин практикалык маанилүүлүгү студенттердин өз алдынча иштерин уюштурууда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануунун артыкчылыктарын ачып көрсөтүүдө турат.

Ачкыч сөздөр: маалымат, эксперимент, технология, коммуникация, өз алдынча иш, анализ, окуу ишмердиги, ыкма, таанып билүү, изилдөө.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ

Предметом исследования является обеспечение педагогических условий самостоятельной работы студентов с использованием информационно-коммуникационных технологий. Целью исследования является определение эффективности педагогических условий в организации самостоятельной работы студентов с использованием информационно-коммуникационных технологий. В ходе изучения проблемы применялись следующие методы: анализ, наблюдение и анкетирование. Практическая значимость исследований является раскрытие особенности использования информационно-коммуникационных технологий в организации самостоятельной работы студентов.

Ключевые слова: информация, эксперимент, технология, коммуникация, самостоятельная работа, анализ, учебная деятельность, метод, познание, исследование.

ADVANTAGES OF USING THE INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE ORGANIZATION OF STUDENTS' INDIVIDUAL WORK

The subject of the study is providing pedagogical conditions of students' individual work using the information and communication technologies. The aim of the article is defining the effectiveness of pedagogical conditions of students' individual work using the information and communication technologies. Methods of research: analysis, observation, monitoring. Practical significance of research is pointing out the benefits of information and communication technologies in the organization of students' individual work.

Key words: information, experiment, technology, communication, individual work analyses, learning activities, method, learning, research.

Педагогикада студенттердин өз алдынча иштери окутуучулар менен биргеликте уюштурулуп, студенттер тарабынан аткарылган окуудагы таанып билүү ишмердиги катары салттык түрдө белгиленип жүрөт. Ошондон улам жогорку окуу жайлардагы жүргүзүлгөн таанып билүү ишмердиги, анын ичинде студенттердин өз алдынча иштери - окуудагы изилдөө багытын көрсөткөн мүнөздү алып жүргөндүктөн, студенттердин илимий-изилдөө ишмердиги катары бааланган учурлар да кездешет. Бул багыттан алып караганда, студенттердин өз алдынча ишмердигинин продуктысы болуп алардын өздөштүрүлгөн жаңы билими болуп эсептелет. Ал эми бул ишмердиктин өзгөчөлүгү – маселенин так коюлушу, изилдөө объектисинин бөлүнүп алынышы, эксперименттердин жүргүзүлүшү,

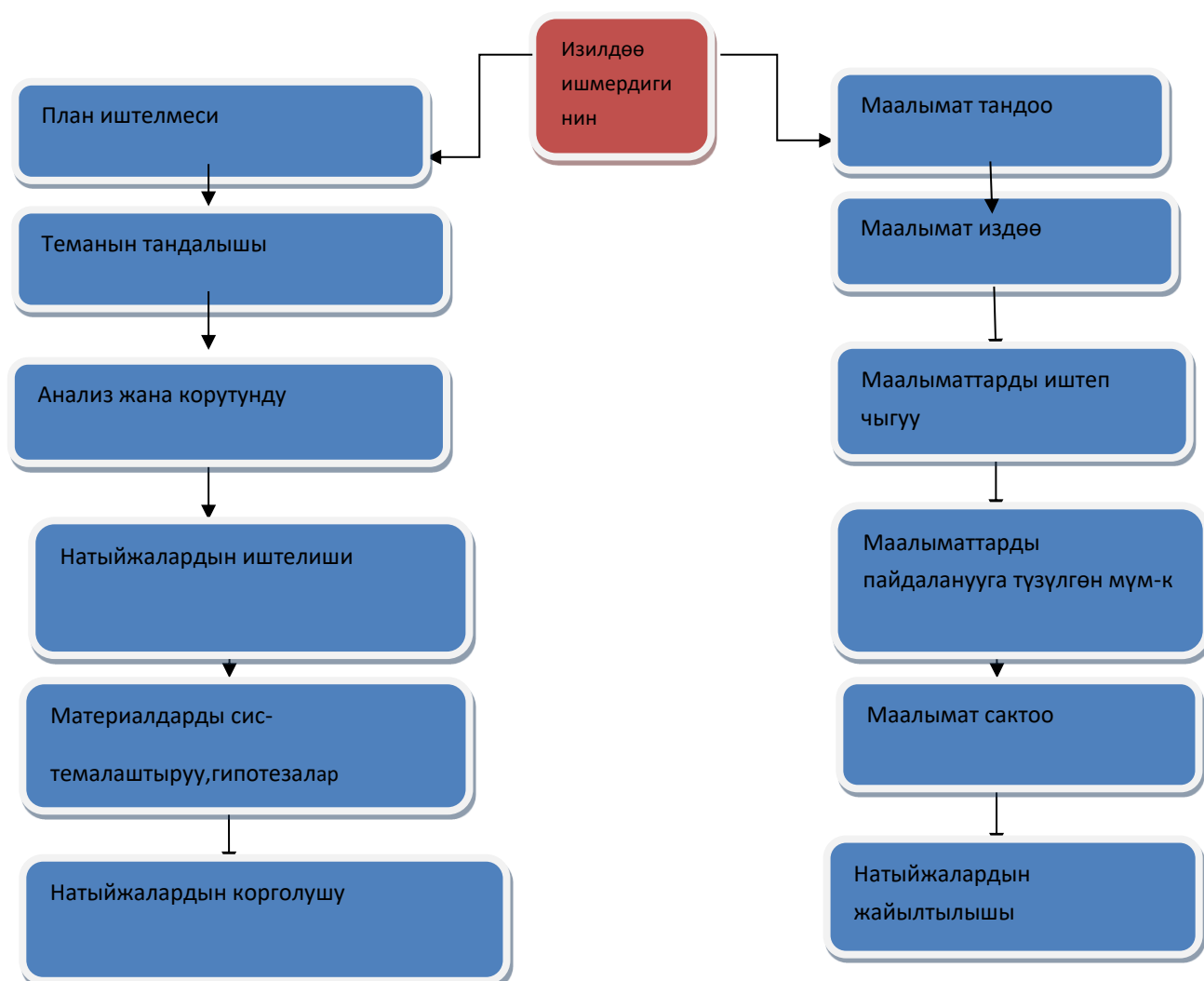
эксперименттерден алынган фактыларга түшүндүрмөлөрдүн жазылышы, гипотезалардын түзүлүшү сыяктуу маселелерге байланышкан түшүнүктөр, пайдаланылган каражаттар жана конкреттүү ыкмалардын колдонулушу менен аныкталат [1].

Азыркы учурдагы студенттердин өз алдынча иштеринде маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын жана көп тармактуу интернет булактарынын колдонулушу - маалыматтык ишмердик катарында өз алдынча иштердин маңызына ылайык, ал иштерди аткарууда колдонулган каражаттардын жана изилдөө предметтеринин өзгөрүшүнө алып барышы мүмкүн. Ошондон улам маалыматтык ишмердикти-маалыматтарды чогултуу, иштеп чыгуу, сактоо жана корутундулоо, катары кабыл алынышы салттык түшүнүккө айланган. Мындан тышкары маалымат каражаттарынын түзүлүшү жана аны пайдалануунун уюштурулушу - бул ишмердиктин техникалык ролун чагылдырып турат. Бирок маалыматтык ишмердиктин мындай жол менен элестетилиши техникалык операциялардын жыйындысы катары азыркы коом үчүн бир тараптуу гана маанисин көрсөтөт. Биздин көз карашыбызда, мындан тышкары маалыматтардын кабыл алынышында жана иштелип чыгышында аң-сезимде таанып билүү процесси жүрөт. Дал ошол процесстин натыйжасында жүргүзүлгөн маалыматтык ишмердик – таанып-билүү ишмердигинин баардык түрүнүн негизи катары кабыл алынат [2].

Студенттердин өз алдынча иштеринде бир эле учурда маалыматтык ишмердик да, изилдөө иштери да жүзөгө ашырылат. Бул учурда пайдаланылган ал эки ишмердиктин өз ара айырмачылыктары бар. Тагыраак айтканда, мындагы маалыматтык ишмердик – маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануу шартында аткарылган студенттердин өз алдынча иштеринин өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Ал эми изилдөө ишмердиги өз алдынча аткарылган иштердин маңызын чагылдырып турат [3].

Ошентип, маселенин изделишинен, изилдене турган теманын тандалышынан, материалдарды чогултуудан жана системалаштыруудан, маалыматтарды ар кандай булактардан, интернет желелеринен, маалымат базаларынан изделиши, келечекте анын сакталышы, гипотезалардын түзүлүшү, ыкмалардын иштелип чыгышы, изилдөө ишин жүргүзүүнүн планы, алынган материалдарга анализ жүргүзүү жана анын жыйынтыгын кортундулоо алдын ала болжолдонот. Албетте, студенттердин өз алдынча иштеринин аткарылышынын маңызындагы ачылыштардын жыйынтыгы - студенттердин изилдөө ишмердиги болуп эсептелет. Ал эми пайдаланылган маалыматтык каражаттардын өзгөчөлүгүнүн негизинде аткарылган мындай иштерди – маалыматтык-изилдөө ишмердиги деп атоого мүмкүнчүлүк берет [4].

Изилдөө ишмердигинин этаптарындагы маалыматтык процесстердин аткарылышын төмөнкүдөй түзүлүштө элестетүүгө болот:

1-сүрөт-Маалыматтык процесстердин аткарылышы

Ошентип, азыркы шарттагы студенттердин өз алдынча жүргүзгөн маалыматтык-изилдөө ишмердигин – заманбап маалыматтык процесстин негизинде (издөө, сактоо, иштеп чыгуу, өткөрүп берүү, аны башка тараптын пайдаланышына мүмкүнчүлүк түзүү), изилдөө ыкмаларын пайдалануу (системалаштыруу, корутундулоо, тандоо, ж.б.у.с) аркылуу жаңы билимди өздөштүрүү процесси катары кабыл алууга болот.

Себеби, маалыматташкан коомдун жана жогорку окуу жайларынын шартында маалыматтык-коммуникациялык технологиялар азыркы билим берүүнүн көп кырдуу милдеттерди аткарууга көмөкчү курал, уюштуруудагы усулдук таяныч болуп калды. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын жардамында өз алдынча иштерди

аткаруунун жүрүшүндө азыркы технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу, жөнөкөй аткармалардын эрежелери тууралуу, текст түрүндөгү маалыматтык продуктыларды түзүү ыкмалары жөнүндө, таблица, схема, презентация, медиаматериалдарды даярдоо мүмкүнчүлүктөрүнө жол ачкан көп кырдуу билимге ээ болушат. Мындан тышкары ар кандай технологиялар жана маалымат булактарынын жардамында алардын маалыматтык-изилдөө жөндөмдөрү өсөт. Аны менен катар эле маалыматтык-технологиялык мүмкүнчүлүктөрү – жөнөкөй аткармаларды жүзөгө ашыруудан баштап долборлоонун татаал процессине чейинки жана маалыматтык объектилерин иштеп чыгуудагы технологиялык ишмердикке болжолдонгон шык-жөндөмү өркүндөйт. Ошондой эле предметтик чөйрөдө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдаланууга студенттердин шык-жөндөмүн арттырган маалыматтык-усулдук мүмкүнчүлүгү жогорулайт.

Маалыматтарды иштеп чыгууга рационалдуу алгоритмдерди курууга, ойлогон натыйжага жетүүгө болгон аракети күч алат. Ал эми маалыматтык объектини куруунун жүрүшүндө күтүлгөн акыркы натыйжаны образдуу элестетип көрүү үчүн студенттердин образдуу ой жүгүртүүсү жана коррективдүү программалык продуктыларды тандап алуу мүмкүнчүлүктөрү жогорулайт. Бирдей продуктылардан бөлүнүп алынган материалдарды синтездөө жөндөмү, берилген тапшырма боюнча келип чыккан жыйынтыктарды жасалгалоо ыкмалары өсөт [5].

Маалыматтык-коммуникациялык техникалар аркылуу маалымат берүү студенттердин электрондук коммуникациядагы тажырыйбасынын байышына, бул багыттагы шык-жөндөмдөрүнүн калыптанышына, талап кылынган маалыматтарды жеткирүү мүмкүнчүлүгүнүн кеңейишине, маалыматтардын коопсуздугун камсыз кылуу ыкмаларын өздөштүрүүгө жол ачат. Ал эми маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын өз алдынча иштерде колдонулушу студенттердин тапшырма аткаруу убактысын үнөмдөп, издөө, эсептөө, жасалгалоо иштерине үнөмдөлгөн убактысын эффективдүү бөлүштүрүп пайдаланууга кеңири мүмкүнчүлүк берет [6].

Ал эми студенттердин өз алдынча иштерин уюштурууда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдаланган учурда окутуучулар үчүн төмөндөгүдөй мүмкүнчүлүктөр жаралат:

- кыска мөөнөт аралыгында жана кабыл алууга ыңгайлуу түрдөгү окуу маалыматтарын көрсөтүү;
- бүтүндүктү сактоо менен ар бир студентке дифференциалдуу мамиле кылуу;

- студенттердин суроо талабын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен индивидуалдык билим берүү траекторияларын түзүү;

-ар бир студенттин өз алдынча иштерин аткаруусуна системалык көзөмөл жана мониторинг жүргүзүү;

-аларга өз учурунда оңдоп-түзөтүүлөрдү киргизип,координациялоо;

-текшерүүнүн жыйынтыгы тууралуу студенттерди ыкчам кабардар кылуу.

Жыйынтыктар:

1. Заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын пайдаланылышы студенттердин инсандык жана таанып-билүү ишмердигинин активдешүүсүнө түрткү болуп, алардын креативдик, инновациялык жана сын көз караштагы ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнө негиз болоору аныкталды;
2. Окуу процессинде студенттердин өз алдынча иштерин ийгиликтүү оптималдаштыруунун зарыл шарты маалыматтык технологияларды пайдалануу эффективдүү экендиги белгиленди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Соловьева, Б. Л.** Компьютерные технологии для учителей [Текст] / Б.Л. Соловьева. — СПб: ВHV, 2003. -35с.
2. **Трайнев, В.А.** Информационные коммуникационные педагогические технологии [Текст] / В.А. Трайнев. — М.: Дошков и Ко, 2004. -78с.
3. **Христочевский, С.А.** Информатизация образования//Информатика и образование [Текст] / С.А.Христочевский. — 1994, — № 1. -148с.
4. **Полат, Е.С.** Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб.пособие для студентов пед. вузов [Текст] / [Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е.Петров].-М.: Академия, 2001.- С. 29-34.
5. **Кузнецов, А.А.** Учебник в составе новой информационно–коммуникационной образовательной среды, методическое пособие [Текст] / А.А. Кузнецов, С.В. Зенкина. - М.: 2010. -219с.
6. **Молокова, А. В.** Актуальные вопросы информатизации образования // Образовательные технологии [Текст] / А.В. Молокова.- Сб. науч. ст. вып.1.-83с.
7. **Борбоева,Г.М.** Окуучулардын мейкиндик ой жүгүртүүсүнүн калыптандыруудагы компьютердик программалардын ролу [Текст] / Г.М.Борбоева // Наука. Образование. Техника.-Ош,КУУ-2014.-№2-50с.

УДК 373.1.02

*Мамрасулова А.Б.**преподаватель, Ошский государственный университет*

БОЛОЧОК ПЕДАГОГДУН КОММУНИКАТИВДИК МАДАНИЯТЫ ЖАНА АНЫ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАР

Изилдөөнүн предмети катары болочок педагогдун коммуникативдик маданияты жана аны өнүктүрүүдөгү педагогикалык шарттар эсептелет. Изилдөөнүн максаты – болочок педагогдун коммуникативдик маданияты жана аны өнүктүрүүдөгү педагогикалык шарттарды аныктап чыгуу. Изилдөө учурунда төмөндөгүдөй усулдар колдонулду: талдоо, байкоо, сурамжылоо иштери. Иштин практикалык маанилүүлүгү болочок педагогдун коммуникативдик маданияты жана аны өнүктүрүүдөгү педагогикалык шарттарды ачып көрсөтүүдө турат.

Ачкыч сөздөр: коммуникация, коммуникативдик маданият, педагогикалык шарт, пикир алышуу, кептик карым-катыш, маалымат, анализ, маныз, адис, болочок.

КОММУНИКАТИВНАЯ КУЛЬТУРА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА И ЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ

Предметом исследования является коммуникативная культура и развития педагогических условий будущего педагога. Целью исследования является определение коммуникативной культуры будущего педагога и его педагогических условий для развития. В ходе изучения проблемы применялись следующие методы: анализ, наблюдение и анкетирование. Практическая значимость исследований является раскрытие особенности коммуникативной культуры будущего педагога и его педагогических условий для развития.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативная культура, педагогическое условие, общение, разговорное общение, информация, анализ, сущность, профессионал, будущий.

COMMUNICATIVE CULTURE OF FUTURE EDUCATOR AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING

The subject of the study is the communicative culture of future educator and pedagogical conditions for developing. The aim of the article is defining the communicative culture of future educator and pedagogical conditions for developing. Methods of research: analysis, observation, monitoring. Practical significance of research is pointing out the communicative culture of future educator and pedagogical conditions for developing.

Key words: communication, communicative culture, pedagogical conditions, communication, talking, information, analyses, essence, specialist, future.

Коммуникативдик маданияттын максаттуу, алдын ала ойлонулган концептуалдуу түзүлүшүнө педагогдордун, психологдордун, социологдордун, философтордун арасынан

бир нече окумуштуулар изилдөөгө бел байлап, инсандын маданиятын жана анын коммуникативдик маалыматтык мамилесин ар тараптуу изилдеп чыгышкан. Ошондой болсо да, ”коммуникативдик маданият” деген илимий түшүнүк ушул күнгө чейин педагогикалык сөздүктөрдө да, педагогикалык энциклопедияда да өзүнүн толук ачылышына ээ боло элек. Ошого карабай, бул феномендин теориялык-усулдук жактан иштелмеси начар деп айтууга болбойт. Себеби, учурдагы илимий-педагогикалык-маалыматтык талаада бул түшүнүккө аныктама берүүдө ар кандай багытта изилдөө жүгүзүлгөн. Мисалы, усулдук багытта (Е.В.Бондаревская, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин, Г.И.Щукина ж.б.), дүйнө тааным багытында (А.А. Бодалев, Б.Ф. Ломов ж.б.), психологиялык багытта (Б.Г. Ананьев, Г.М. Андреева, И.А. Зимняя, И.Б. Котова, А.А. Леонтьев, Е.И. Рогов, Ю.А. Шерковин ж.б.), социологиялык багытта (Т.М. Дридзе, С.И. Самыгин, А.А. Реан, Е.В. Руденский ж.б.), лингвистикалык багытта (Б.Н. Головин, Н.Н. Кохтерев, А.К. Михальская ж.б.), искусство багытында (П.М. Ершов, А.А. Мурашов ж.б.), көнүгүү багытында (В.Т. Ащепков, Г.М. Якушева ж.б.), рухий багытында (А.И. Солженицын, Э.В. Соколов ж.б.) берген аныктамаларына таяна турган болсок, алар берген илимий түшүнүктүн бир чөйрөдөн экинчисине өткөндүгүн түшүнүүгө болот [1].

Азыркы жогорку окуу жайларына мүнөздүү болгон теориялык мамилелердин ортосундагы карама-каршы көз караштар, педагогикалык процессте болочок педагогдун коммуникативдик маданиятын өнүктүрүүгө негизделген шарт жана каражаттардын жетишсиздиги, пикир алышуунун негизиндеги демократиялык интегративдүү маданий түзүлүштүн кемчилиги коммуникативдик маданият чөйрөсүндөгү изилдөөлөрдүн багытын өзгөрттү. Мамлекеттик билим берүү стандарты менен болочок педагогдордун коммуникативдик маданиятынын өнүгүү деңгээлинин ортосундагы айырмачылык жана ЖОЖдогу окуу процессин уюштурууга салттык предметтердин борборлоштурулган мамилеси, иштиктүү пикир алышуу жөндөмү мындай бурулушка түрткү болгондугун айтпай кетүүгө болбойт. Мына ушундай карама-каршылыктарды эсепке алганда жогорку окуу жайларында билим алып жаткан студенттердин коммуникативдик маданиятын өнүктүрүүгө педагогдордун адистик даярдыгы канчалык деңгээлде деген мыйзамдуу суроо туулат.

Кеп болуп жаткан маселенин теориялык жана практикалык жактан иштелип чыгышында коштолгон кемчиликтер коммуникативдик маданияттын тереңдетилип изилденишине негиз болду. Жогоруда белгиленген карма-каршылыктар бул багыттагы изилдөөлөрдүн актуалдуулугун белгилеп, илимий иштердин жыйынтыгы болочок адистин

коммуникативдик маданиятын өнүктүрүүгө жол ача турган инновациялык технологияларды пайдаланууга негизделген окуу процессин уюштурууга таандык теориялык жоболордун кемчилигин тактоого жана оңдоп-түзөтүүлөрдү киргизүүгө негиз болуп калышы мүмкүн [2].

Коммуникация (communicatio) латын тилинен которгондо - пикир алышуу актысы, эки же андан көп адамдын ортосундагы өз ара түшүнүшүүнүн негизинде жүргөн карым-катыш, же маалыматтын бир тараптан экинчи бир тарапка жеткирилиши дегенди туюндурат [3]. Бул түшүнүктүн маңызын чечмелөө үчүн энциклопедиялык сөздүккө, философиялык энциклопедияга же башка сөздүктөргө кайрыла турган болсок, дээрлик баардык булактарда “коммуникация” терминине “маалымат берүү, пикир алышуу жолдору” деген түшүнүк берилет. Ошондон улам бул эки түшүнүккө анализ жүргүзө турган болсок, илимий изилдөөлөрдүн көпчүлүгүндө “маалымат жеткирүү” түшүнүгү менен “коммуникация” терминин ажыратып караган эмес. Ал эми “пикир алышуу” түшүнүгү боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына жүргүзгөн анализибизде бир топ карама-каршы пикирлерге туш келдик. Тагыраак айтканда, “пикир алышуу” түшүнүгү менен “коммуникация” термини боюнча бирдиктүү көз карашты жолуктуруу оңойго турбайт.

Биз кеп кылып жаткан “коммуникация” термини абдан кенен түшүнүккө ээ болуп, танып билүү багытындагы кенен алкактагы байланыш, маалымат берүү жана маалымат кабыл алуу түшүнүгү экендиги көп адабияттарда айтылат. Бул түшүнүктүн чечмеленишинде бирдей пикирди карманган авторлор - Л.С. Выготский, И.А. Зимняя, И.И. Иванец, Н.В. Курбатов, А.А. Леонтьев, М.И. Лисина, М.Г. Рудь ж.б. көз карашында, субъекттен объектиге код аркылуу маалыматтын берилишинде ойго келбеген коммуникациялык процесс жүрөт [4]. Ал авторлордун пикири боюнча коммуникация туруктуу диалогдук мүнөздү алып жүрөт. Бул белгилер, албетте, пикир алышууга да тиешелүү көрүнүш.

Бул багытта чет элдик белгилүү окумуштуу Т. Парсонс менен К. Черри аналогиялык көз карашты карманышат. Т. Парсонсун пикиринде, коммуникацияны пикир алышуу катары, адамдардын ортосунда түзүлгөн өз ара мамиле катары кабыл алууга болот. Ал эми К.Черри коммуникация тууралуу: “Коммуникация – бул социалдык кубулуштун маңызы, көптөгөн байланыш системасын пайдалануу менен адамдар тарабынан иштелип чыккан социалдык пикир алышуу, адамдын тили жана кеби аркылуу аткарыла турган ишмердик,” – деп белгилеген [5].

Биз изилдөөбүздүн жүрүшүндө жогоруда белгиленген түшүнүктү тактаган С.И.Самыгиндин:” Пикир алышуу көлөмү боюнча тарыраак түшүнүк, ал эми коммуникация карым-катыш боюнча бир топ кең түшүнүктү камтыйт,” – деген көз карашына ынандык [6].

М.С.Кагандын жана анын тарапташтарынын “коммуникация” термини менен ”пикир алышуу” түшүнүгүн бөлүп караган эмгеги төмөндөгүдөй айырмачылыктарды аныктоого мүмкүнчүлүк берди:

а) пикир алышуу практикалык жана рухий мүнөзгө ээ болсо, коммуникация түздөн-түз маалыматтык процесс болуп эсептелет;

б) пикир алышуу өзү менен субъектилердин ортосунда түзүлгөн өз ара карым-катышты көрсөтөт. Ошол эле учурда анын структурасы диалогдук болуп саналат. Ал эми коммуникация – субъектинин ал же бул объект менен болгон маалыматтык байланыш катары таанылат [6].

Ошол эле учурда маалыматтык байланышта интернет өзгөчө маанидеги жаңы технология, ал эки тараптын маалыматын чагылдырып берүүгө жөндөмдүү. Ошондуктан, коммуникацияны структурасы боюнча диалогдук эмес, маалыматтык байланыш деген бүтүмгө күмөн санаган пикирлер да жолугат.

Мындай көз караш төмөнкүдөй өзгөчө мааниге ээ болгондугун белгилей кетишибиз керек:

а) каралып жаткан маселенин актуалдуулугун тереңдеткендиги;

б) маалыматтык желелер менен иш алып барган окутуучулар үчүн коммуникативдик маданият багытындагы билимдин зарылдыгын бышыктагандыгы.

Жогоруда белгиленген пикирлер төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга негиз болот: педагогдун коммуникативдик маданиятынын маңызын ачып көрсөтүү үчүн ”пикир алышуу” түшүнүгүнө терең анализ жүргүзүү зарылдыгы бүгүнкү күндүн талабы. Педагогикалык пикир алышуу – бул тилдик карым катыш түрүнүн бир бөлүгү. Бул өз ара кызматташуу формасына таандык мүнөздөгү белгилерди алып жүрүп, окуу процессинде көрүнө турган адистик өзгөчөлүккө ээ болгондуктан, педагогикалык кептик карым-катышты аныктагандан мурун, бүтүндөй пикир алышуунун өзү феномен катары кандай мүнөзгө ээ экендигин карашыбыз керек. Себеби, ”пикир алышуу” түшүнүгү менен “ишмердик” категориясынын ортосундагы байланыштын туруктуу тенденциясы уланууда.

Пикир алышуудагы коммуникация - окутуучу менен студент биргелешкен

ишмердиктин жүрүшүндө ар кандай идеяларды, сезимдерди, түшүнүктөрдү алмашуу процесси катары каралат. Башкача айтканда, бул учурда эки тараптын ортосундагы маалымат жөн гана өткөрүлүп берилбей, ал экинчи тарапта калыптанат, такталат жана өнүктүрүлөт. Окутуучунун өздүк мүнөзүнүн манызы педагогикалык маданият болуп саналып, төмөнкү составдык компоненттерди кучагына алат:

- педагогикалык позиция жана адистик жеке сапат;
- педагогикалык билимдин жогорку деңгээли жана адистик ой жүгүртүү маданияты;
- педагогдун адистик жөндөмү жана педагогикалык ишмердиктеги чыгармачылык мүнөз, жүрүм-турум, пикир алышууга инсандык шык.

Педагогикалык адистик техникасына ээ болгон окутуучу өзүнүн эмоциясын, үнүн (тон, интонация), кебин педагогикалык кызматташуунун аппаратына айландыруу жөндөмү аркылуу башкалардан айырмаланат. Өзүнүн психикалык абалын педагогикалык таасирде башкарып, өзүнүн мамилесин окуучуларына же студентерине ачык-айкын эмоционалдуу ачып бериши – окутуучунун адистик техникасынын куралы болуп эсептелет деп айтсак аша чапкандык болбойт. Педагогикалык чеберчиликтин структурасында коммуникативдик жөндөмдүн бөлүнүшү жогоруда белгиленген окумуштуулардын бирдиктүү позициясынын күбөсү. Албетте, педагогдун коммуникативдик маданиятын - илимий категория катары педагогикалык теорияда кенен жайылган тамыр катары элестетүүгө болот.

Жыйынтыктар:

1. Жыйынтыктап айтканда, "педагогикалык маданият" биздин изилдөөбүздө каралган коммуникативдик маданият категориясынын негизги өзөгү болуп эсептелээри аныкталды;
2. Социалдык тарыхый аспекте педагогикалык маданият түшүнүгүн – дүйнөлүк цивилизациясынын жана тарыхый окуялардын жыйындысынан келип чыккан педагогикалык тажырыйба катары кабыл алышыбыз керек экендиги белгиленди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Аксенова, Г.И.** Студент как субъект образовательного процесса [Текст] / Г.И. Аксенова.- М.: Рязань, - 1998. -56с.
2. **Ананьев, Б.Г.** Избранные психологические труды: в 2 ч. [Текст] / Б.Г. Ананьев.- М.: 1980. -210с.

3. **Андреева, Г.М.** Принципы деятельности и исследование общения // Общение и деятельность [Текст] / Г.М. Андреева.– Прага.-76с.
4. **Андрохина, Л.М.** Педагогическая культура и стиль преподавания // Культура и мировоззрение учителя [Текст] / Л.М. Андрохина.-Сб. статей. -210с.
5. **Арнольдov, А.И.** Введение в культурологию: Учеб.пособие [Текст] / А.И. Арнольдov.- М.: 1993. -121с.
6. **Асмолов, А.Г.** Культурно-историческая технология и конструирование миров [Текст] / А.Г. Асмолов.- М.

УДК 809.434.1.(575.2)(043.3)

Заирова А.Р.

аспирант, Кыргызско-Узбекский университет

СҮЙЛӨМДӨГҮ БИР ЖАНА ЭКИ ТУТУМДУУЛУК

Макаланын максаты - кыргыз тилиндеги бир жана эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн чегин ажыратуудагы аспектилерди аныктоо. Бир тутумдуулук менен эки тутумдуулуктун чегин ажыратуудагы критерийлерге таянып, мисалдар аркылуу анализ жасалды. Сүйлөмдөрдөгү чектөөчү критерийлерди ачып берүү менен бири-биринен болгон өзгөчөлүгү, түзүлүшү, кепте колдонулуу бөтөнчөлүгү боюнча айрым пикирлер билдирилди.

***Ачкыч сөздөр:** тутум, семантика, логика, жактуу, жаксыз, атама, структура, изилдөө, синтаксис, категория.*

ОДНО И ДВУСОСТАВНОСТЬ В ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

Целью данной статьи является определение аспектов разграничения односоставных предложений в кыргызском языке. Опираясь на примеры осуществлен анализ критериев разграничения односоставности и двусоставности. Наряду с определением критериев разграничения предложений высказаны некоторые мнения относительно их отличия друг от друга, структуры и использования в речи.

***Ключевые слова:** состав, семантика, логика, личный, безличный, назывной, структура, исследовать, синтаксис, категория.*

SIMPLICITY AND COMPLEXITY IN SENTENCE

The aim of this article is to determine the aspects of differentiation of simple sentences in the Kyrgyz language. Based on the examples, the analysis of the criteria of differentiation of simplicity and complexity of sentence is carried out. Along with the definition of criteria for differentiation sentences, some ideas were expressed on their difference from each other, the structure and use in speech.

Keywords: *composition, semantics, logic, finite, non-finite, denominative, structure, explore, syntax, category.*

Тил илиминде сүйлөмдөрдүн бир тутумдуулугун изилдеп алардын эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн өзгөчөлүгүн бөлүп кароодо кайра эле эки тутумдуу сүйлөмдөр негиз катары каралат. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн айырмаланып турса да белгилүү бир ойду берүү жана маалымат алуу жагынан сүйлөмдүк кызматын толук аткарат.

Кыргыз тил илиминде бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн классификацияланышы, сүйлөмдүн бир тутумдуулук жана эки тутумдуулук маселелери бирдиктүү илимий пикирге ээ эмес. Натыйжада ушул күндөргө чейин бир тутумдуу сүйлөмдөр менен эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн чеги ажыратылбай келүүдө. Маселен, ф.и.д., профессор Б. Тойчубекова өзүнүн изилдөөлөрүндө ээ тике катышпаган сүйлөмдөрдүн бардык учурун бир тутумдуу белгилүү жактуу сүйлөм катары карайт. Ал эми профессор А.Жапаров мындай сүйлөмдөрдү ээси белгилүү максатта түшүрүлүп берилген эки тутумдуу жана ээнин катышуусун талап кылбаган бир тутумдуу сүйлөмдөргө ажыратат.

Дегинкиси, бир тутумдуулук менен эки тутумдуулукту чектөөчү критерий катары кайсыл белгилерди көрсөтүүгө болот? Бул суроого жооп берүүдө бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн жалпы тил илиминдеги тарыхына кайрылбай коюуга мүмкүн эмес.

Орус тилиндеги бир тутумдуу сүйлөмдөр менен эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн негизги белгилерин аныктоого алгачкылардан болуп А.А. Шахматов аракет жасап, бир тутумдуулук менен эки тутумдуулукту ажыратууга психологиялык коммуникация теориясын негиз кылып алган. Ал эми М. Ивич сүйлөмдүн бир тутумдуу жана эки тутумдуулугун аныктоодо баяндоочтун ээ менен карым-катыш түзө алышын, же түзө албастыгын негиз кылып алган. Автордун далилдөөсүндө бир тутумдуулук менен эки тутумдуулук баяндооч мүчөнүн формасынан гана аныкталыш керек. Эгер бул пикирди кыргыз тилинде да кармансак, белгилүү жактуу сүйлөмдөр менен жамдама жактуу сүйлөмдөрдү өз ара кандай белгилердин негизинде ажыратабыз? Ээси катышпаган сүйлөмдөрдөгү кандай баяндоочтор маркировкаланбаган, кандай баяндоочтор маркировкаланган деп эсептелинет? Бул суроого жооп берүүдө М.Ивичтин пикири чечүүчү роль ойной албайт. Демек, бир тутумдуулук менен эки тутумдуулук жалаң грамматикалык көрсөткүч аркылуу аныкталбайт.

Филология илимдеринин доктору П.А. Лекант сүйлөмдүн бир же эки тутумдуулугун аныктоодо предикативдүүлүктүн берилиш жолун көрсөткүч кылып алат. Анын пикири боюнча, бир тутумдуу сүйлөмдөгү предикативдүүлүк /модалдуулук, чак, жак, категориялары/ баяндоочтук форма менен гана ишке ашат. Ал эми, эки тутумдуу сүйлөмдөрдө предикативдүүлүк ээ менен баяндоочтун грамматикалык катышы аркылуу берилет [1. 35-37-б.].

Изилдөөлөрдү жыйынтыктап алып караганда, бир тутумдуу сүйлөмдөрдү эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн ажыратууда бир гана принцип негиз боло албайт. Анткени бир тутумдуулук жана эки тутумдуулук – өтө көп кырдуу көрүнүш. Эгер бул түшүнүктөрдү чектөө үчүн семантикалык принципке гана таянсак, грамматикалык курулушу боюнча бир тутумдуу сүйлөмдөр айырмаланбай калаар эле. Маселен, «Мага бул жерде турууга болбой калды», «Эрмектин эси чыга баштады» деген сүйлөмдөрдө аракет кылуучу жактар белгилүү, бирок грамматикалык ээ жок. Ал эми, «Кимдир бирөө ушул каты берип кетиптир», «Сизди бирөөлөр чакырып жатышат» деген сүйлөмдөрдө аракет кылуучу жактар белгисиз, бирок грамматикалык ээлер бар. Эгерде семантикалык принципке таянып, аракет кылуучу жактардын сүйлөмдө бар же жок экендигин эске алып классификацияласак, анда 1-2- сүйлөмдөр эки тутумдуу сүйлөмдөргө, 3-4-сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөргө кирмек. Мындай учурда грамматикалык принципке таянууга аргасыз болобуз. Бул принцип салттык көрүнүш катары азыркы күндө да негизги орунга коюлуп келе жатат. Бирок кыргыз тилинде грамматикалык принцип да таяныч боло албай калган учурлар кезигет. Бөтөнчө ээси көмүскөдө калган эки тутумдуу сүйлөмдөр менен жамдама жактуу сүйлөмдөрдү өз ара ажыратууда бул принципке таянуу жетишсиздик кылат. Маселен, «Акылды акылмандан сура», «Атанды көргөндөн акыл сура» деген сүйлөмдөр грамматикалык структурасы боюнча бирдей, же ээлери жок, баяндоочтору окшош формада курулган. Бирок бул жакындыктарына карай берилген сүйлөмдөрдү бир классификациялык топко киргизүүгө мүмкүн эмес. Мындай учурда семантикалык принципке таянууга аргасыз болобуз. Орус тилиндеги дал ушундай көрүнүштөрдү эске алуу менен С.И. Сятковский бир тутумдуулук менен эки тутумдуулукту чектөөдө семантика-грамматикалык принципке таянуу зарылдыгын белгилеген [2. 24-25-б.] Ошондой эле сүйлөмдү тутумдук (структуралык) типтерге ажыратууда семантика-грамматикалык принцип гана жетекчиликке алына тургандыгын В.В. Бабайцева да ынанымдуу далилдейт.

Бул принцип сүйлөмдөрдү бир тутумдуу жана эки тутумдуу түрлөргө ажыратууда гана эмес, бир тутумдуу сүйлөмдөрдү өз ара түрлөргө ажыратууда ада маанилүү роль ойнойт. Анткени эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн ажыратып туруучу жалпы белгилер бир тутумдуу сүйлөмдөрдү типтештирүүдө кыйынчылыкка алып келбей койбойт. Андай жалпылыктан айрым жеке белгилерди табуу үчүн сүйлөмдүн семантикасында структуралык түзүлүшүн да, морфологиялык көрсөткүчүн да эске албай коюу мүмкүн эмес. Кыргыз тилиндеги бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн ортосундагы айырмалоочу критерийлер жогоруда аттары аталган жана башка тилчи-окумуштуулар тарабынан ар түрдүүчө изилденип, белгилүү нукка түшүп калганы менен, дагы да изилдөөлөрдү, тактоолорду талап кылуучу проблемалуу маселелерден болуп саналат. Кыргыз тилиндеги бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн көпчүлүгү эки тутумдуу сүйлөмдөргө караганда өз алдынча кенири масштабда изилдене элек. Азырынча туюк жактуу сүйлөм гана филология илимдеринин кандидаты, доцент Т. Нуруев тарабынан атайын багытта изилденген болсо, жаксыз сүйлөмдөр ф.и.д., профессор Ж.Элчиев тарабынан изилденип, бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн бул түрлөрү окумуштуулар тарабынан кеңири багытта анализденип, славян жана түрк тилдериндеги туюк жактуу жана жаксыз сүйлөмдөр менен салыштырылып каралган.

Жыйынтыктар:

1. Ал эми бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн түрлөрү болгон белгилүү жактуу, жамдама жактуу, жаксыз, атама, кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмдөрдүн ар бирин атайын багытта изилдеп чыгуу, мектеп программасындагы берилүү өзгөчөлүктөрүн тактоо, айрымдарын кош аталыштардан, эки ача пикирлерден арылтуу жана башка маселелери дагы да тереңдеп изилдөөлөрдү талап кылат;
2. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн түрлөрүнүн семантика-грамматикалык жактан болгон айрым окшоштуктарын бири-биринен так айырмалоо үчүн алардын ар биринин жекече өзгөчөлүктөрүн тактап, чектерин ажыратуу зарылдыгы келип чыгат.

Колдонулган адабияттар:

1. **Нуруев, Т.** Кыргыз тилинин синтаксиси (Бир тутумдуу сүйлөмдөр) / Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы [Текст] / Т. Нуруев.-Бишкек, 2005.
2. **Элчиев, Ж.** Кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөр : Филология ил.кандид. дис.автореферат [Текст] / Ж.Элчиев. – Бишкек, 1996.

3. **Жапаров, А.** Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүм Синтаксис / Сегиз жылдык мектептердин 6-7-класстары үчүн [Текст] / А. Жапаров.- Фрунзе: 1960.
4. **Жапаров, А.** Кыргыз тилинин синтаксиси / Педагогикалык окуу жайлар үчүн [Текст] / А. Жапаров. - Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951.- 224 б.
5. **Жапаров, А.** Синтаксический строй кыргызского языка I-II т. [Текст] / А. Жапаров.- Бишкек: Мектеп, 1992- С. 428-350.
6. **Иманов, А.** Кыргыз тили [Текст] / А. Иманов. – Фрунзе: Мектеп, 1990.-350б.
7. **Иманов, А.** Кыргыз тили. / Педагогикалык окуу жайлар үчүн [Текст] / А. Иманов, А.Сапарбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1988.- 254 б.
8. **Токтоналиев, К.Т.** Азыркы кыргыз тили (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) [Текст] / К.Т. Токтоналиев (редакциясы астында). - Бишкек, Б. 446-518.
9. **Ивыч, М.** Оппозиция “Односоставные предложения”-двухсоставное предложения. Науч.докл.высш.школы филолол.науки [Текст] / М. Ивыч – М.: 1965. - С.127-141.

УДК.378.1

Баитова Б.Т.

аспирант, Кыргызско-Узбекский университет

КОЛЛЕДЖДЕРДЕ МАНАС ТААНУУ ПРЕДМЕТИН КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК

Изилдөө предмети катары колледждерде Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун методологиялык негиздери каралат. Изилдөөнүн максаты Колледждерде Манас таануу дисциплинасын компетенттүүлүккө негиздөөнүн максат-милдеттерин аныктоо, аны окутуунун методологиясын теориялык жактан негиздөө. Изилдөөдө педагогиканын теориялык талдоо методу колдонулду. Топтолгон педагогикалык маалыматтарды теориялык жактан анализдеп, студенттердин окуу тарбия иштерин өркүндөтүү үчүн сунуштар иштелип чыгылды. Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутуу менен келечек муундарына татыктуу билим берүү, өтүлгөн материалды жашоо турмушунда колдоно алуусуна шарт түзүү жолдору сунушталды.

Ачкыч сөздөр: “Манас” эпосу, компетенттүүлүк, руханий байлыктары, ыйман, таалим- тарбия, каада-салт, мекенчилдик.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ В КОЛЛЕДЖАХ ПО ПРЕДМЕТУ МАНАСОВЕДЕНИЯ

Как предмет исследования рассматриваются методологические основы компетентности в обучении предмета Манасоведения. Определение цели, обязанностей основы компетентности в предмет Манасоведения исследование методологические

теории обучения. Определение функции обучения и воспитания в современном обществе через анализ научных теоретических литератур. В исследовании был применен метод педагогической теории. Разработаны предложения для развития учебно-воспитательного процесса посредством собранный педагог информации через теорию. Итоги работы были применены на практических занятиях в Медицинских колледжах по специальности «Сестринское дело» и «Фармация» в Кыргызско-Узбекском университета.

Ключевые слова: Эпос “Манас”, компетентность, нравственность, методология, воспитание, традиции, обычаи, патриотизм, духовные ценности.

METHODOLOGICAL FOUNDATION OF TEACHING ON THE BASIS OF COMPETENCY OF THE SUBJECT OF STUDY MANAS TAANUU

The subject of the investigation: Methodological foundation of teaching based on competency of the subject of study Manas taanuu in colleges. To determine the aims and tasks of the discipline “Study Manas taanuu” and to study teaching methodology which is based on theory. To determine the importance of the functions of teaching in our modern era through scientific analysis of theoretical literature. To teach the subject of study Manas taanuu on the basis of competency at the secondary vocational education. Used method of theoretical analysis of pedagogy. The suggestions have been developed in order to evolve students’ education activities. The results of the work were used in the subject “Study Manas taanuu” at Kyrgyz-Uzbek University in Medical College in “Pharmacy” “Nurse” specialty.

Key words: Epos «Manas», competence, education, tradition, customs, patriotism, density, methodology moral values.

Билим берүүнүн жаңы баскычтарына өтүү учурдун талабы болуп жаткандыгына байланыштуу, эл аралык билим берүүнү ишке ашыруу багытында компетенттүүлүк парадигмасындагы нормативдерди аткарууну милдеттендирет. Ошондой эле эгемендүү өлкөбүздө күчтүү жана өнүккөн бай мамлекетти курууда, өсүп келе жаткан жаштарды экономика, укук, электр тармактары, айыл-чарба, педагогикалык адистиктер, эл аралык байланыштар, медицина, искусство ж.б. багыттагы адистиктерди ар тараптуу билимге ээ кылуу менен, атаандаштыкка жөндөмдүү кадрларды даярдоо талап кылынат.

Буга чейин өлкөбүздө түрдүү кырдаалдар болуп келүүдө, Баткен, Аксы, Апрель окуялары, Оштогу улуттар арасындагы кагылышуулар, кошуна мамлекеттер ортосундагы такталбаган чек ара маселелерин айтууга болот. Мамлекеттин коопсуздугун камсыздоодо жана өлкөдө стабилдүүлүктү орнотуу үчүн, элдин тынчтыгын сактоо, улуттар ортосундагы ынтымактыкты, достукту бекемдөө, кыргызстандын жерлерин тартырып жибербей сактап калуу үчүн бизге бирдиктүү идеология керек.

Өлкөдө улуттук бирдиктүү идеологияны иштеп чыгуу менен мамлекеттүүлүктү чыңдап, биримдикти бекемдеп, жаштарды патриоттук духта тарбиялоого жетише алабыз. Ал үчүн элибиздин улуу мурастарына кайрылып, аларды компетенттүүлүккө негиздөө менен

окутуубуз зарыл. Кайсы кесиптин ээси болбосун ал элибиздин дүйнө тааным түшүнүгүн, философиялык ой жорумун, салт-санаасын, адеп-ахлагын, эстетикалык табиятын, жүрүм-турумунун жол-жобосун, адамдык оң-терс сапаттарын изилдеген философиялык жана психологиялык илимдерге ээ болуусу учурдун талабы. Кыргыз элинин байыртан келе жаткан элдүүлүгүн сактоо үчүн биз изилдөө багытын ушул жакка бурууну зарыл көрдүк [1]. Кыргыз элинин басып өткөн тарых жолун, эми баса турган келечек менен байланыштыруу милдети турат.

Маселени ушул багытта алып карасак, Колледждерде Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун методикасы атайын изилдөөгө муктаж экендиги көрүнүп турат. Анткени коомдук саясий өнүгүүнүн демократиялык дөөлөттөргө нукка өтүшү социалдык түшүнүктөрдү гана өзгөртпөстөн, маданий эстетикалык асылдуулуктарды да жанылады. Демек Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутуу аркылуу билим, таалим-тарбия берүү процессине жаңыча мамиленин зарылдыгын көрсөттү.

Бул проблемага тереңирээк үңүлүп кирсек, анын мазмуну түздөн-түз методологиялык маселелерге барып такалат. Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун методологиясына киришүүдөн мурда “методологияга” тиешелүү айрым маселелерди тактап алуубуз зарыл. Ал ишмердүүлүктүн структурасы, логикалык уюштурулушу, методдор жана каражаттар жөнүндөгү окуу; илимдин методологиясы-илимий таанымдын түзүлүү принциптери, формалары жана ыктары жөнүндөгү окуу [2]. Ал эми методология Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутууда илимий-методикалык изилдөөнүн компоненттерин аныктайт. Ошону менен бирге аны чечүүнүн жолдорун аныктоого көмөк берет. Манас таанууну компетенттүүлүккө негиздөө өнүтүнөн алсак методология бизге изилдене турган маселелерди иликтөө процессинде жана аны чечүүдө алардын иретин да тартибин да аныктайт. Ошондой эле ишти иликтөөдө башынан аягына чейин ырааттуулукту элестетүүнү шарттайт. Методология Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутууда гана кызмат аткарбастан жалпы педогогикалык ишмердүүлүктү уюштурууда да негизги ролду ойнойт. Тагыраак айтканда методология бардык аракетти көз жаздымда калтырбай аны педагогикалык илимдердин теориялык шарттарына туура келгендей чечүү максатын көздөйт жана дидактикалык, методикалык кабылдоого багытталган ишмердүүлүктү камтыйт.

Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун методологиясы студенттерге ылайыктуу үйрөтүү, боюна синирген окутуу сыяктуу айкалышкан конкреттүү

ишмердүүлүктөн турат. Манас таануу предметин окутууда элибиздин руханий баалуулуктарын ар бир студентке жеткире түшүндүрүү мугалим менен бирдикте студент да философиялык ой жүгүртүүсүн, логикалык кабылдоосун, “Манас” эпосу сүрөттөп берген элибиздин тарых жолун өздөштүрүүдө таанып билүү аракетин талап кылат.

“Манас” бир караганда кадим кыргыз адабиятына таандык эпос. Азыр жалпы коомчулук “Манаска” ушул өңүттөн мамиле кылып жатканы менен анын мазмунунда көптөгөн маселелер катылып турат. Анкени “Манас” эпос гана болбостон кыргыз эли басып өткөн тарыхый жолду толугу менен боюна синирип турат. Ал эми мындай көрүнүш учурда республикада жашап жаткан бардык илимдердин алкагында мамиле кылуу зарыл экендигин көрсөтөт [1].

Ал эми мында, методологиянын кызматы, аталган бардык илимдер менен «Манас» эпосун айкалыштырып, илимий түшүнүктөр менен кыргыз элинин байыркы жошоосун интеграциялоо болуп эсептелет. Сырттан караганда ар бир илим өзүнчө өнүгүп бири – бири менен байланышпагандай көрүнөт ал эми реалдуу жашоодо, философиялык мыйзамда аныкталгандай бири-бирисиз жашай албай турган биримдикте экендигин «Манас» эпосу аркылуу келечек ээлери болгон жаштарга жеткирүү ыңгайлуу жол болот десек жанылышпайбыз. Руханий керемет кенчибизге мамиле кылуунун маани-манызы чыгарманы окуп үйрөөнүнүн бардык этаптарындагы туура тутунган методологиялык жагдайга байланыштуу болот. Мында методологиялык жүк мугалим тарабынан анын студенттерге жеткиликтүү түшүндүрүп берүүсү аркылуу аткарылат. Мугалим студенттин өз деңгээлинде эпосту кабыл алуусуна анын дүйнө таанымын биринчи планга коюп калган маселени аталган аспектиде кароого аргасыз болот. Окутуучу студенттерге материалды толук жеткиликтүү болушун камсыз кылууда окутуп жаткан сабактын мазмунуна, андагы реалдуу турмуш көрүнүштөрүнүн чагылдырылуусун ошондой эле андагы алпыртууларды (гипербола) түшүндүрүп, жаш кадрлардын жашоого карата көз караштарын андап билүүсү зарыл. Манас таануу сабагында эпосту баштан аяк окуп чыгуу, үйрөнүү гана эмес ал сабакта эстетикалык-теориялык билим берүү, учур талабына шайкеш келген тарбиялоону да алып баруу керек. Алар таанып-билүү, үйрөнүү менен эле чектелбестен андагы поэтикалык дөөлөттүн нарк-насилине байланыштуу адеп – ахлактык түшүнүктөргө да ээ болушат. Келечекке жаңыдан кадам таштап келе жаткан жаш муундар, орто кесип ээлерине “Манас” эпосундагы оң каармандардын образын насыкаттоо менен турмушта бардык көрүнүшкө, кубулушка өз баасын берүүгө үйрөтүү. Студенттердин сезими, кыялы жана ишеними менен эпосту

улуттубуздуң рух дөөлөтү катары кабыл алып ага чын дили менен берилүүгө каныктыруу. Аны үйрөнүүдө студенттин ар бирине толук эркиндик берүү, өз оюн айта билүүгө жана пикирин башкалар менен бөлүшүүгө, талкулоого мүмкүнчүлүк түзүү адеп-ахлактык методологиялык принцип менен коштолот. Тактап айтканда Манас таануу предметин окутуу студенттин реалдуу турмушуна канчалык таасири бар экендигин башкы орунга коюшубуз керек. Учурдагы ааламдашуу дооруна байланыштуу ар кандай маалыматтардын көптүгүнөн, интернет сайттарынын жаштарга тикеден- тике таасиринен улам, кайсы гана студентти албайлы ал бир нерсеге киришээрден мурда “ мунун мага эмне кереги бар менин келечектеги кесибим филолог эмес го?”- деген суроо туулат да ага жооп издей баштайт. Эгер студентке Манас таануу предмети тандаган кесиби үчүн “анча маанилүү эмес” деп эсептесе аны окуп үйрөнүүдөн баш тартат. Бул сабакка салкын мамиле жасай баштайт. Ошондуктан сабакты окуп үйрөтүүгө киришүүдөн мурда окутуучу студентке дисциплинаны окуп үйрөнүү зарыл экендигин сабактан кандай компетенттүүлүккө ээ болорун жеткирүү керек. Эгер мугалим Манас таануу предметине киришүүдөн мурда методологиялык жактан мына ушул маселеге жооп таба албаса анда сабактары максатына жетпей калат. “Манас” эпосун окуп үйрөнүүдө калыптанган адеп –ахлактык дөөлөттөр айрым студенттердин көз карашына туура келбей калышы да мүмкүн. Мындай учурда тигил студентти кылымдардын тажрыйбасы калыптандырган позитивдүү ойлорго карата ынандыруу, ал жердеги эстетикалык баалуулуктарды баалай билүүгө үйрөтүү зарыл.

Манас таануу - бул көркөм эмоционалдык түрдө кыргыз элинин тарыхын чагылдырып келген “Манас” эпосунун өзгөчөлүктөрүн иликтей турган илим. “Манас” эпосунун өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн, өнүгүү принциптерин, айтуучулардын чыгармачылык жолун издеп талдай турган илим. Ал эми анын эң негизги озуйпасы болуп, “Манас” эпосун коомдун турмушундагы ордун маанисин жана баалуулугун аныктоо эсептелинет [3]. Ата-бабаларыбыз калтырып кеткен асыл маданий мурастарыбызды нарк-насил, руханий көөнөрбөс дөөлөттөрдү билүүгө кызыгып, изденип таап элибиздин эртеңки күнкү жаркын жашоо-турмушун туура нукка салуу максатында алардан чоң таалим-тарбиялык сабак алууга, ошондой эле көңүл жаадыбызда ыйык тутуп сактап жүрүүгө милдеттүүбүз [7]. Мына ошондуктан Манас таануу предметин, ал кайсы адистикти тандабасын кыргызстанда жашаган ар атуул окууга жана бүт боюна сиңирип кабыл алууга мекенибиздин эртеңки келечеги үчүн күрөшүүгө даяр турууга милдеттүү. Дагы бир белгилей кетүүчү нерсе Манас эпосунун түндүгүн көтөрүп турган үлкөн идеялардын бири-интернационализм, достук ынтымак идеясы. Эпосто коңшулаш тектеш түрк

калктарынын достугу, биримдиги жөнүндөгү идеянын күчтүү берилгендигин айтууга болот [6]. Ал эми эпостогу образдар ситемасы да чыгарма аркалаган идеяны берүүдө тарбиялык маанисин ишке ашырууда компетенттүүлүккө ээ кылууда зор мааниге ээ [4]. Жаш кадрларды ушул багытта, мына ушундай идеялар менен тарбиялоо окутуучунун алдына койгон максаты болуусу абзел. Колледждерде кайсы кесиптин ээси болбосун Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутууда биз “Манас” эпосуна жаңыча мамиле кылуу зарылдыгын көрсөтөт. Мезгил талабы да окуу программасынын материалдарынын мазмунун гана эмес окутуунун көндүм, абалкы схемасын жокко чыгарып сабак берүүнүн үлгүсүн, ыкмасын жаңылоону, анын логика психологиялык структурасын жаңыча уюштурууну талап кылууда [5]. Мында студенттин жекече таанып билүүчүлүк мүмкүнчүлүгүн, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн коомдун талабына ылайык алардын ойлоосун активдештирүү менен ар кандай проблеманы өз алдынча чечүүгө жана айрым корутундуларды жасоого көнүктүрүү маселеси да маанилүү роль ойнойт. Мындай методология студенттин дүйнө таанымын калыптандырууга өз кесиби боюнча байыртадан кыргыз эли колдонуп келген терминдерди табууга, ошол кесипке таандык сөздөрдүн маанисин өздөштүрүүгө, аларды маани-маңызына ылайык колдонууга шарт түзүп берет. Ошондой эле өз кесибинин иш билги адиси катары ар кандай сүйлөшүүлөрдө элибиз колдонуп келген сөз берметтеринин маанисин түшүнүп, өтмө, каймана, тамаша, какшык ж.б. мааниде айтылган ойлорду жеткиликтүү түшүнүүгө көмөктөшөт.

Колледждерде Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутууда биз жаштарды, келечек ээлерин, иш билги адистерди даярдоодо эпостун сюжети аркылуу лидерликке жөндөмдүүлүгүн, жашоодо чексиз кайраттуулукка үндөө менен ар намысты бийик тутууга, Ата-Мекенди жан дили менен сүйгөн жоокерликти урматтоого, коомдогу ар түркүн көйгөйлөргө компетенттүү мамиле кылууга, атуулдук, мекенчилдик сезимдерин ойготууга аракет жасайбыз. Студентке “Манасты” таанытууда жөн эле сюжетти окуп коюуга болбойт, аны азыркы мезгил талабына шайкеш келген илимий булактар менен байланыштырып, “Манас” эпосу бир гана көркөм дөөлөт эмес экендигин ал улутубуздун энциклопедиялык табиятын эч бөксөртпөстөн бардык илим тармактары аркылуу кийинки муундарга жеткирүү милдетин аркалап тураарыбызды түшүндүрүүбүз керек.

Жыйынтыктар:

1. Илимий макаланын жыйынтыгында Колледждерде Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун мааниси, мазмуну, милдеттери жана

методологиялык негиздери аныкталды;

2. Кайсы багыттагы адистиктер болбосун ар тараптуу билимге ээ кылуу менен атаандаштыкка жөндөмдүү кадрларды даярдоого сунуштар иштеп чыгылды;
3. Орто кесиптик билим берүүдө Манас таануу предметин компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун зарылчылыктары көрсөтүлдү;
4. “Манасты” таанытууда элибиздин көөнөрбөс мурастары аркылуу эстетикалык теориялык билим берүү менен учур талабына шайкеш келген тарбиялоону да алып баруу керек экендиги аныкталды.

Колдонулган адабияттар:

1. **Акматов, Б.** Кыргыз адабиятын жогорку окуу жайларында компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиясы [Текст] / Б. Акматов. -Бишкек: “Фаст принт”, 2016.- 202б.
2. **Батаканова, С.** Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери [Текст] / С.Батаканова. –Бишкек, 2010.- 7б.
3. **Бакчиев, Т.А.** Манас таануу [Текст] / Т. Бакчиев. -Бишкек, 2012. -14б.
4. **Жумалиев, К.** Манас таануу [Текст] / К. Жумалиев. –Бишкек, 2012. -3б.
5. **Ишкеев,Н.** Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы [Текст] / Н. Ишкеев, С. Батаканова.- Бишкек, 2014.-161б.
6. **Байгазиев, С.** Манас таануу [Текст] / С.Байгазиев.- Бишкек, 2010.- 147б.
7. **Колдошев, М.** Башкасын коюп Манасты айт [Текст] / М.Колдошев.-Ош, 2016.- 5б.

УДК 378.371.303.

*Таштанбекова Т.Т.
аспирант, Кыргызско - Узбекский университет*

ФИЗИКА САБАГЫНДА «СТАРТТЫК ЭКСПЕРИМЕНТ» ЫКМАСЫН КОЛДОНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Изилдөөнүн негизинде окуучулардын өз алдынча иштөөсү, логикасынын өсүүсү, күндөлүк турмушта пайдаланылган нерселердин физикалык мааниси кеңири каралган. Турмуш-тиричиликте колдонулган буюмдар: губка, пружина, пластилин ж.б. Азыркы коомдо окутууда салттуу сабактардан айырмаланып, окутуунун көптөгөн жаңы ыкмалары киргизилип жатат. Германдардын «Старттык эксперимент, SEA» усулун колдонулду. Ал кадимки сабактардан өзгөчөлөнүп: темасы айтылбайт, эксперименттин жыйынтыгы чыккандан кийин гана белгилүү болот. Бул усул физика сабагында лабораториялык сабактарды окутууда студенттердин сабакка активдүү катышуусун

жана алардын кызыгуусун өнүктүрөт. Бул макаланы орто мектептин физика курсунун 8-классынын окуучуларын окутууда сунушталат.

Ачык сөздөр. Физика, деформация, ыкма, гипотеза, пружина, губка, пластилин, логика, Старттык эксперимент SEA, байкоолор.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА «СТАРТОВЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ» НА УРОКАХ ФИЗИКИ

Рассмотрена самостоятельная работа учеников путём исследования, развитие повседневно используемых вещей. Бытовые предметы: губка, пружина, пластилин и другие. В наши дни в обществе вводится множество новых методов, отличающиеся от традиционного метода преподавания. Использовался Германский метод «Стартовый эксперимент, SEA». Отличаясь от обычных уроков: тема не говорится, становится известно лишь по окончанию эксперимента. Этот метод развивает интерес и активность учеников на уроке физики во время проведения лабораторных уроков. Рекомендуется для 8-классов по курсу физики.

Ключевые слова: физика, деформация, метод. гипотеза, пружина, губка, пластилин, логика, стартовый метод SEA, наблюдения.

PECULIARITIES OF APPLICATION OF THE METHOD "STARTING EXPERIMENT" AT LESSONS OF CHEMISTRY

Considered independent work of students through research, the development of everyday used things Household items: sponge, spring, clay and others. Nowadays, many new methods are introduced in society that differ from the traditional teaching method. The German "method" starting experiment SEA was used. Differing from the usual lessons: the topic does not speak, it becomes known only at the end of the experiment. This method develops the interest and activity of students at the physics class during laboratory classes. This method is recommended in the teaching of physics for the 8th grade.

Key words: physics, deformation, method. hypothesis, spring, sponge, clay, logic, starting method SEA, observation.

Бүгүнкү күндө окутулуп жаткан «физика» предметинин мазмунунда камтылган билимдерди «теориялаштыруу» илимий практикалык өңүттөн караганда, окуучулардын коомдо турмуштук тажрыйбага ээ болушуна көмөктөшө албай калды деген ойлор айтылууда [1]. Бул система окуучулар арасында «пассивдүүлүктү» жаратууда. Ошондуктан, «физика» предметин окутууда окуучулардын өз алдынчалуулугун, активдүүлүгүн өстүрүү максатында, заманбап инновациялык методдордун жаңы ыкмаларын колдонуу аркылуу, окуучулардын потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү негизги планга коюлууда. Анткени, мектептеги сабактардын илимий жана мазмунунун деңгээли канчалык жогору болсо, окуучуларга ошончолук жеткиликтүү болот. Физиканы окутуунун инновациялык методдорун жакшыртуунун негизги маселелеринин бири - бул физика сабагында окуучуларга мазмунду жеткиликтүү берүү максатында педагогикалык

Башка табигый предметтер катары эле, окуучулар физиканын тилиндеги дүйнөгө илимий көз карашын жалпылоого жеткиликтүү болгон маанилүү фактыларын, түшүнүктөрүн, теорияларын жана закондорун өздөштүрүү катары менен, инсандын интеллектуалдык жактан өрчүшүнө, максаттуу жүрүш-турушунун калыптанышына, физикалык түшүнүктөрдү түшүнүүгө көмөк алуусу зарыл.

Физика-математикалык билим берүүнүн (физика профилинин) эң маанилүү максаттары: окутуунун жана тарбиялоонун каражаттары ар тараптан өнүккөн, инсанды калыптандыруу жана өнүктүрүү анын турмушта өз ордун табуусуна жана алган билимин, билгичтик көндүмдөрүн практикада колдо билүүсүнө, идеяларын, каалоолорун ишке ашыруусуна шарт түзүү болуп саналат. Мектепте физикадан билим берүү системасы дагы ошондой багыт алышы зарыл.

Жогорудагы ийгиликке жетүү үчүн мындай иштерди аткарууда бүгүнкү коомдо окутууда традициялык сабактардан айырмаланып, окутуунун көптөгөн жаңы ыкмалары киргизилип жатат. Профессор Н. Ишекеев: «Мугалим сабактын кайсы тибин, формасын тандап албасын, үч парадигманын туруктуу жана үзгүлтүксүз катышып турарын байкадым»- дейт [2]. Анын бири, адамзат тарабынан топтолгон бардык билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн окуучуларга мүмкүн болгон максималдуу көлөмүн берүү артыкчылыктуу касиет- деп эсептеген илимий- маалыматтык парадигма.

Окутуу технологиясын профессор Э. Мамбеткунов турмуштук, өндүрүштүк мисалдын негизинде эң жөнөкөй түшүндүрмөсүн берген. Анда, технология термини – бул кандайдыр бир нерсенин касиетин, формасын, абалын өзгөртүү, кайра иштетүү, андан башка нерсе даярдоонун жолдору деген маанини түшүндүрөрүн билдирген [3]. Сабакты уюштуруу - бул окутуу технологиясынын негизги элементи болот. Окутуу жана тарбиялоо маселелеринин ичинен сабак эң негизги орунду ээлеп келет. Ошондуктан сабактын структурасы бир түрдүү болбой, ар түрдүү, кызыктуу жана көп варианттуу болуусунун үстүндө натыйжалуу эмгектенүү азыркы мезгилдин талабына жооп берет жана бул проблеманын актуалдуу экендигин эске алуу менен жаңы багытталган билим берүүгө өтүү парадигмасынын талаптарын эске алган негизде иш жүргүзүү абзел. Физика сабагында окуучу ийгиликтүү билим алуусу үчүн биринчилерден болуп окуу материалдарын салыштырууну, себеп-натыйжаларды таба билүүсү, аналитикалык ойду калыптандыруусу зарыл экендигинде. Физика мугалими окуучулардын психологиялык абалын концентрациялап, көңүлүн топтоп физикалык объектилерге буруусу зарыл

Физиканы окутууда окуучулардын көңүл буруусун ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн ар кандай усулдарды колдонуу керек. Мугалим окутуунун бардык кырдаалында окуучуну байкагычтыкка жана ойлонуп жооп бергенге үйрөтүү керек. Учурдагы физикалык объектилерде эмне өзгөчөлүктөр бар (атомдо, молекулада, затта, технологиялык процесстерде ж.б.)? Ошондой эксперименталдык жаңы ыкмалардын бири катарында окуучулардын билим деңгээлин жогорулатуу максатында Кыргыз Республикасынын бардык аймактарындагы орто билим берүү жайларында жаңы “Старттык эксперимент SEA” усулу менен окутуу жайылтылууда.

Физиканы окутуунун методдорунун спецификасы биринчиден, физика илиминин — эксперименталдык-теориялык илим экендигинде, экинчиден, окуучулардын таанып билүү иш-аракеттеринин өзгөчөлүгүндө, б.а. заттардын материалдарынын, көлөмдөрүнүн, түстөрүнүн реалдуу өзгөрүүгө туш келгендигин түшүндүрө билүүгө ой жүгүртүү болуп саналат. Макалада «Деформация» деген темада старттык эксперимент методдун колдонуу менен сабак өтүүнүн ийгиликтүү жактары көрсөтүлгөн.

“Старттык эксперимент SEA” методун германиялык педагог, психолог окумуштуу Юрген Шехер сунуштаган жана көпчүлүктүн колдоосуна татыган. Бул ыкма көбүнчө табигый илимдерге багытталган. Азыркы учурда өлкөбүздүн бардык аймактарында бул ыкма мугалимдердин арасында колдоого ээ болууда. Ал боюнча методикалык сунуштар дагы жазылган [4]. “Старттык эксперимент” аты айтып тургандай окуучуларга сабак эксперимент аркылуу башталат жана материалдарды колдору менен кармап жумуш аткарып, практикалык, лабораториялык байкоолорду жүргүзүп, андан концепция чыгарууга, далилдөөлөрдү аткарууга мүмкүнчүлүк берет. Белгилей кетсек, сабакта мугалим окуучулардын активдүү болушуна шарт түзөт, ошондуктан окуучулар активдүү болушат жана бул ыкма окуучунун логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү менен катар, өтүлгөн сабакка толугу менен ынанат.

Физика-эксперименталдык илим болгондуктан, аны окутуу процессинде «Старттык эксперимент» ыкмасын колдонуу ыңгайлуу да, натыйжалуу да болушу мүмкүн. Себеби, мектеп окуучулары үчүн туура тандалып алынган старттык эксперимент окуучуларды байкоого, өз алдынча ой жүгүртүп, гипотеза (божомол) түзүүтө, гипотезаны тастыктоого, концепция (жыйынтык) чыгарууга, аны турмушунда колдоно билүүгө үйрөтөт.

Старттык эксперимент ыкмасында 8 кадам бар:

1. Байкоолор;

2. Тандалган байкоолор;
3. Суроолор;
4. Гипотезалар;
5. Эмне изилденет?
6. Эксперимент;
7. Консенция;
8. Колдонулушу.

Бул ыкманы колдонуп сабак өтүүдө мугалим окуучуларга түшүндүрмө бербей туруп, темага байланыштуу эксперимент жасап көрсөтөт. Окуучулар байкоо жүргүзүшөт да байкагандарын жазып алып, анын тууралыгын өздөрү экспериментти кайтадан кайталап жасап, байкоолорун тастыкташат, өз алдынча ой жүгүртүп, суроо түзүшөт, суроолордун негизинде гипотеза (болжомол) чыгарышат. Гипотеза түзүлүшүнө негиз болгон түйүндүү түшүнүктөрдү -(изилденүүчү параметрлерди) аныкташат. Ал эми старттык эксперименттеги параметрлердин тууралыгын верификациялык эксперимент аркылуу группага бөлүнүшүп текшерешет. Ар группадагы окуучулар аткарган иштери боюнча презентация жасашып, ойлорун бөлүшүп, жыйынтык чыгарышат б.а. концепция түзүүгө үйрөнүшөт.

Старттык эксперимент ыкмасы окуучулардын сабакка активдүү катышуусун жана мотивациялык кызыгуусун камсыз кылуунун бир шарты деп айтсак болот. Ошондой эле окуучу менен мугалимдин педагогикалык кызматташуусун, окуучулардын: информациялык, коммуникативтик компетенттүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө түзүү менен, өз алдынча маселени коё билүү жана аны чече билүү компетенттүүлүгүнүн калыптанышына багыттайт. Бирок, бул ыкманы физика сабыгынын бардык темаларында колдонууга болбойт. Макалада пландаштырылган жана өткөрүлгөн теманын иштелмеси берилди.

«Деформация» деген темада сабактын иштелмеси сунуш кылынат. Мында максат окуучулардын өздүк аракетинин негизинде алардын күндөлүк турмуш-тиричиликте колдонгон нерселердин физикалык маанисин билүү болчу. Сабактын жыйынтыгында бул аныкталат.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим: Бүгүнкү сабагыбызды төмөнкүдөй эксперимент аркылуу баштайбыз...

Керектелүүчү материалдар: гупка, пружина, пластилин.

Старттык эксперимент.

Губкага, пружинага, пластилинге сырттан күч таасир этебиз. Губка менен пружина формасын жана көлөмүн өзгөртүп, баштапкы калыбына келет, ал эми пластилин формасын жана көлөмүн өзгөртүп баштапкы абалына келбейт.

Байкоолор:

- 1) Столдун үстүндө үч түрдүү нерсени байкадык: губка, пружина, пластилин;
- 2) Губкага, пружинага, пластилинге сырттан күч таасир эткенден кийин аларды салыштырдык;
- 3) Губканы, пружинаны, пластилиндерди көрдүк;
- 4) Губканы кыстык, пружинаны создук, пластилинди бүктөдүк;
- 5) Губка жана пружина кысканда баштапкы абалына келди, бирок пластилин баштапкы абалына келбеди.

2) Тандалган байкоолор:

1. Губканы, пружинаны, пластилиндерди көрдүк;
2. Губканы кыстык, пружинаны создук, кыстык, пластилинди бүктөдүк;
3. Губканы кысканда баштапкы абалына келди, пружина да ошондой, пластилин баштапкы абалына келбеди.

3). Суроолор

- 1) Нерселердин формасынын жана көлөмүнүн өзгөрүү себеби эмнеде?
- 2) Эмне үчүн кээ бир нерселер сырттан күч таасир этилгенден кийин баштапкы абалына келди?
- 3) Байкоолрдун негизинде нерселер кандай формада өзгөрдү?
- 4) **Гипотезалар**
 - 1) Күч колдонулгандыгы үчүн;
 - 2) Нерселердин молекулалык жайгашуусу боюнча;
 - 3) Деформацияланды;

- 4) Серпилди;
- 5) Губка менен пружина кысылып, созулуп калыбына келди;
- 6) пластилин кысылып калыбына келбеди.

5) Эмне изилденет?

- 1) Нерселердин формасынын жана көлөмүнүн өзгөрүү себебин аныктоо;
- 2) Нерселердин баштапкы абалына келүү себебин изилдөө;
- 3) нерселердин формасынын жана көлөмүнүн өзгөрүү түрлөрүн аныктоо.

6) Эксперимент

1-топ. Куралдар: динамометр, пружина жана ар түрдүү массадагы жүктөр;

2-топ. Куралдар: пружина, жыгач, пластилин, баклашка, зым, чач резинасы;

3-топ. Куралдар: Өчүргүч, жип, металл сызгыч, пружина, зым менен шар.

7) Концепция. Күчтүн аракетин менен нерселердин формасынын же өлчөмүнүн өзгөрүүшү деформация деп аталат.

Деформация экиге бөлүнөт:

- 1) **Серпилгичтүү деформация.** Эгерде нерсени деформациялап жаткан күчтүн аракетин токтогондон кийин, ал өзүнүн баштапкы формасына же өлчөмүнө келе алса, мындай нерселерди серпилгичтүү нерселер деп айтабыз. Мисалы: чач резинасы, пружина, губка ж.б;
- 2) **Калдыктуу же пластикалык деформация.** Күчтүн таасири токтогондон кийин, нерсе баштапкы формасына же өлчөмүнө келе албаса, анда мындай деформация калдыктуу же пластикалык деформация деп аталат.

Деформациянын түрлөрү:

- 1) Созулуу же кысылуу;
- 2) Жылышуу;

- 3) Толгонуу же буралуу;
- 4) Ийилүү.

Бүгүнкү сабакта биз силер менен деформация деген темага эксперимент жүргүздүк жана деформациянын түрлөрүн, бөлүнүшүн үйрөндүк. Физиканы старттык эксперимент аркылуу окутууга болгон мындай мамиле окуу процессинде окуучулардын өз алдынчалуулугун, фантазиясын, креативтүүлүгүн өстүрүүгө өз алдынча инициатива көтөрө билүүгө, ошол эле убакта өзүн - өзү критикалоого, башкалардын идеяларын да уга жана баалай билүүгө үйрөнүшөт.

Жыйынтыктар:

1. Орто мектептердин физика курсунун 8-классынын окуучуларына «Старттык эксперимент, SEA» усулу менен сабак өтүүдө тема тууралуу күндөлүк турмушта колдонгон буюмдардын физикалык мааниси жана колдонулушу боюнча кеңири маалымат берилген;
2. Окуучулардын өз алдынча көбүрөөк иштөөсү жана логикалык ой жүгүртүүлөрүнүн өсүшү, сабакка болгон кызыгуулары, бир да окуучу жөн отурбастан баары куралдарды көз менен көрүп, кол менен кармап ынангандыктары аныкталган.

Колдонулган адабияттар:

1. **Рыспаева, Б.** Химияны терендетип окутуучу класстарда старттык эксперимент методун колдонуу тажрыйбасынан [Текст] / Б. Рыспаева // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары.- Бишкек, 2010.- Б. 33-36.
2. **Курманкулов, Ш. Ж.** Физикалык билим берүүнү уюштуруунун теориялык негиздери [Текст] /Ш.Ж. Курманкулов. – Бишкек: Махprint, -2015.- Б. 152.
3. **Жакышова, Б.** Химияны окутуу процессинде педагогикалык технологиянын элементтерин колдонуу [Текст] / Б. Жакышова.- Бишкек, 2013.- Б. 132.
4. **Мюллер, И.** Башталгыч эксперимент ыкмасы SEA. Усулдук колдонмо [Текст] / И. Мюллер, Ю. Шенгерр. -Кыргызстан, 2014.-Б. 12-24.

УДК 372.874

Сакиева С.С.

доктор педагогических наук, профессор, Жалалабадский государственный университет

Абиева Ю.К.

аспирант, Кыргызско-Узбекский университет

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕ ОКУУ ЫЛДАМДЫГЫН ТЕКШЕРҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Макаланын мазмуну башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүдө окуу ылдамдыгын текшерүүнүн технологияларына арналгандыгы каралган. Бул нормативде башталгыч класстын окуучуларынын ар бир чейректин биринчи жана экинчи жарым жылдыгындагы нормативдери көрсөтүлгөн. Студенттердин лекциялык, практикалык жумуштарынын негизинде үзгүлтүксүз практикада аткаруучу жумуштарынын системасы иштелген, аткаруунун формалары жана методдору талкууланып, аларды аткаруудагы студенттин ээ болуучу компетенттүүлүктөрү, көрсөткүчтөрү берилген. Жогорку окуу жайларында башталгыч класстын мугалимин даярдоодо окуу ылдамдыгын жана баалоонун технологияларын текшерүүнүн долбоору иштелип чыгылган. Жалпысынан, макалада башталгыч класстын окуучуларына окуу ылдамдыгын калыптандыруунун жолдорун даярдалып жаткан адиске үйрөтүүнүн технологиялары сунушталат.

***Негизги сөздөр:** окуучунун окуу көндүмүн калыптандыруу, окуу ылдамдыгы, окуунун темпи, баалоо критерийлери.*

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОВЕРКИ СКОРОСТИ ЧТЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В статье рассмотрено обучение в начальных классах литературному чтению и технологии быстрого чтения. Внесены нормативы скорости чтения учеников начальных классов в каждой четверти и полугодии. Показана система работ, выполняемых студентами на практике основанная на лекции и практики студентов. А также добавлены формы выполнения и методы, получаемая компетентность студентов и их показатели. Разработан проект проверки скорости чтения учащихся в высших учебных заведениях, на учителей начальных классов. В целом, в статье рекомендации для специалистов обучающихся в начальных классах способов формирования у учеников скорости чтения.

***Ключевые слова:** формирование привычек чтения у учеников, скорость чтения, темп чтения, критерии оценки.*

TECHNOLOGY OF VERIFICATION OF THE RATE OF READING IN THE INITIAL CLASSES

In the given article considered teaching literary reading and technology of fast reading at the primary schools. Pupils' norms of primary schools in every quarter and term were included in this article. System of works done by pupils based on lecture and students' practice was shown at the practice. Also were added fulfillment forms and methods, obtained competence of students and their indexes. Worked out project of checking reading speed of pupils at the high educational institutes for teachers of primary schools. Totally in the article were given recommendations for specialists educated at the primary classes, formation ways of pupils' reading speed.

***Key words:** formation reading habits of pupils, reading speed, reading pace, assessment standards.*

Башталгыч класстарда адабий окуу предметин өздөштүрүүдө окуучунун окуу көндүмдөрүн калыптандыруу ишке ашырылат. Окуу көндүмүн калыптандырууда окуучунун текстти туура, шар, сезимдүү, көркөм окуусуна басым жасалат. Окуу көндүмүн калыптандыруу иши узак убакытты талап кылат. Башталгыч билим берүүдө ал эки этап менен жүргүзүлөт. 1-этап даярдоочу деп аталып 1-2-класста, 2-этап негизги деп аталып 3-4-класста калыптанат. Даярдоо этабындагы башкы милдет – бала текстти туура, муундап, сөздөп окуусуна бурулат. Негизги этабында текстти туура, түшүнүп, сезимдүү, көркөм окуусу эске алынып, окуу ылдамдыгына өзгөчө басым жасалат. Башталгыч мектептеги адабий окуу предметинин негизги максаты – кенже мектеп окуучуларынын окурмандык компетенттүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат. Окурмандык компетенттүүлүк материалды туура, так, көркөм түшүнүү менен аң-сезимдүү окуй алууну, окуганын жана укканын түшүнүп, ал материалдарды турмушунда колдоно билүү аркылуу кеп ишмердигин, карым-катнаш жасоо мүмкүнчүлүгүн өстүрүүнү, сабаттуу окурман катары тексттерди, чыгармаларды окууга туруктуу кызыгуусун арттырууну, чыгармага карата баалуулук негизде өз пикирин айтуу жөндөмүн билдирет. Предметтин милдеттери төмөнкүлөр:

- базалык окуу көндүмү катары окуучулардын текстти так, туура, тиешелүү ылдамдыкта, түшүнүп окуусу, андагы жаңы сөздөрдү, маалыматтарды, түшүнүктөрдү өздөштүрүүсү. Мында окуучулардын окуганын түшүнүүсү өзгөчө мааниге ээ болот;
- ар кандай текст менен иштөөнү камсыз кылуучу кеп ишмердигинин түрлөрүнө (угуу, айтуу, окуу, жазуу) окуучулардын ээ болуусу жана алардын чыгармачылык дараметин арттыруу;
- окуучулардын көркөм жана башка адабияттарды окууга болгон кызыгуусун арттыруу жана окуган чыгармасына карата пикирин, баасын билдирүү менен баалуулук мамилелерин калыптандыруу (4,5)

Ал эми окуу жана түшүнүү көп кырдуу багытты көздөйт, б.а. сөз байлыгы, шар окуу, окуп түшүнүү, фонетикалык кабыл алуу, сөздөрдү окуй алуу менен ишке ашырылат. Бул көндүмдөрдү калыптандыруу окуу ылдамдыгын текшерүү процесси менен кошо жүргүзүлөт.

Окуу ылдамдыгын жүргүзүүдө мугалим төмөнкү көрсөткүчтөрдү эске алат. Окуу ылдамдыгы бул:

- түшүнүп окуунун;
- окуу ыкманын, б.а. муундап, сөздөп, бүтүн сөз менен окуусун аныктоо;
- көркөм окуусун, текстти окууга, басымды, интонацияны, паузаны сактоо менен окуу;
- текстти окуудагы кетирилген каталар.

Биз жогоруда күбө болгондой, окуу ылдамдыгы бул – окуу ылдамдыгын таануунун, өздөштүрүүнүн бир булагы. Окуу ылдамдыгы башталгыч мектепте адабий окуу сабагында жылына эки жолу жүргүзүлөт, жыйынтыгы чыгарылат.

Китеп окуунун ылдамдыгын жүргүзүүнүн чен өлчөмдөрү башталгыч класстар үчүн түзүлгөн мамлекеттик стандарт (2006) жана окуу программасында (2018) сунушталат. Анда 2-класста 45-50 сөз, 3-класста 65-70 сөз, 4-класста 85-90 сөз минутасына окуу керектиги сунушталган.

Окуу ылдамдыгын текшерүү жана баалоону жүргүзүүнү ишке ашыруунун ыңгайлуу формасы талап кылынат. Бул талаптарды аткаруу, алар менен иштөөдөгү болочок адистерди үйрөтүүдө бир топ иш-аракеттер жүргүзүлөрү талашсыз. Окуу ылдамдыгын текшерүүнү үйрөтүүнүн формалары жана методдору теориялык жана практикалык сабактарда талкууланып, аны колдонуунун жолдору адаптациялык практикада колдонууга даярдалат. Бул жумуштар педагогика жана башталгыч билим берүүнүн методикасы профили боюнча даярдалып жаткан бакалаврлардын 6-семестринде “Түшүндүрүп окутуунун теориясы жана методикасы” дисциплинасында аткарылат.

Окуунун темпин текшерүү үчүн болжолдуу форма катарында биз студенттерге сунуштаган томөнкү таблица аркылуу иш жүргүзөбүз.

Окуу темпин баалоонун критерийлери:

1-класс. 1 жарым жылдыкта:

- муундап окууга, туура жана түшүнүп окуу менен сөздөп жана муундап окуу менен минутасына 15-20 сөз окууга жетишүү;

II жарым жылдыкта:

- бала бүтүн сөз менен туура, түшүнүп окуу менен минутасына 25 сөз окууга жетишсе .

2-класс I жарым жылдык

- текстти бүтүн сөз менен туура, түшүнүп окуу. Логикалык басым сакталат. Минутасына 35 сөзгө чейин китеп окууга жетишет.

II жарым жылдыкта

- паузаны, интонацияны, басымды бүтүн сөз менен туура окуу менен минутасына 50 сөз окуганга жетишүү.

Таблица 1. 1-4-класстын окуу темпинин нормативи

К/№	Минутадагы окуунун темпи I жарым жылдык	Минутадагы окуунун темпи II жарым жылдык
1-класс	10-25 сөз	“2” –15 сөзгө чейин “3”– 15-19 сөз “4”– 20-24 сөз “5”- 25 сөз
2-класс	“2” –25 сөзгө чейин “3”–25-29 сөз “4”– 30-34 сөз “5” –30 сөз	“2” – 40 сөзгө чейин “3”– 40-44 сөз “4”– 45-49 сөз “5” –50 сөз
3-класс	“2” –40 сөзгө чейин “3”–40-49 сөз “4”– 50-59 сөз “5” –60 сөз	“2” –65 сөзгө чейин “3”– 65-69 сөз “4”– 70-74 сөз “5” –75 сөз
4-класс	“2” –25 сөзгө чейин “3”–65-74 сөз “4”– 74-84 сөз “5” –85 сөз	“2” –70 сөзгө чейин “3”– 70-88 сөз “4”– 89-94 сөз “5” – 95сөз

3-класс I жарым жылдык

- бүтүн сөз менен туура, түшүнүп окууга, паузаны жана интонацияны сактоо менен окуучу окуган тексттин мазмунун түшүнүү менен минутасына 60 сөз окууга жетишүү.

II жарым жылдык

- бүтүн сөз менен туура, түшүнүп туура окууга жетишүү. Пауза жана интонацияны, басымды сактоо менен окуган тексттин маанисин билүү менен минутасына 70 сөздөн жогору окууга жетишүү.

4-класс I жарым жылдык

- текстти бүтүн сөз менен маанисин түшүнүп окуу. Пауза жана интонацияны түшүнүп окуу. Пауза жана интонацияны сактоо менен тексттин маанисин түшүнүшүн өзүнүн оюн билдирүү менен минутасына 86 сөз окууга жетишүү;

II жарым жылдыкта

- текстти бүтүн сөз менен окууга, түшүнүүгө, баяндоого, өз оюн билдирүүгө жетишүү менен минутасына 95 сөздөн жогору сөз окууга жетишүү.

Окуу ылдамдыгын баалоодо төмөндөгү критерийлер эске алынат:

- текстти муундап, же бүтүн сөз менен окуу;
- текстти окуудагы кетирилген каталар;
- минутада окуган сөздүн саны;
- көркөм окуусу;
- текстти түшүнүүсү.

Жогорудагы окуу ылдамдыгын текшерүүнүн нормативи, окуу темпин баалоонун формалары, методдору, ыкмаларын колдонуу, аны ишке ашыруу бир топ убакытты талап кылат. Бул жумуштарды жүргүзүүнүн тартиби лекциялык, практикалык сабакта талкууланат.

Бул жумуштарды аткарууда окуучулардын окуусунан күтүлүүчү натыйжалары:

- окуунун тиешелүү ылдамдыгы менен текстти туура окуйт;
- интонацияны жана логикалык басымды сактап көркөм окуйт;
- окуунун ченемдерине ылайык үн чыгарып окуйт;

“Окуунун ылдамдыгын” текшерүүдө мугалим бир канча көрсөткүчтөрдү баалайт:

- окуу ыкманы – сөздөрдү муундап окуу же толугу менен жай окуу;
- окуу ылдамдыгы – белгилүү убакыт аралыгында окулган сөздөрдүн саны (мүнөттөгү сөздөр сакталат);
- окуунун көркөмдүүлүгү – басымдын туура коюлушу, окууда тыным менен интонацияны туура сакталышы;
- окуунун тууралыгы – окуудагы катачылыктар, такалып окуу;
- белгилүү тартипте түшүнүп окуу көндүмүн (үн чыгарып жана купуя) бала жөн гана окубастан, түшүнүп окуусу.

Окуунун ылдамдыгын текшерүү жана баалоо практика мезгилинде байкоодон өткөрүлдү. Ал төмөнкү этап боюнча жүргүзүлдү.

Таблица 1. Практикада аткарылуучу тапшырмалардын мүнөзү

к/№	2-курс. семестр.	3- курс.4- семестр.	3-курс.5- семестр.	3-курс.6- семестр	4-курс. 7-сем естр	4-курс. 8-семес- тр
1.	“Адабий окуу” китеби менен таанышат. Окуу материалдары на байкоо жүргүзөт.	“Адабий окуу” предметине түзүлгөн календардык план менен таанышат. Календардык планга байкоо жүргүзөт.	“Адабий окуу” предмети боюнча сабактын структурасынын моделин түзөт. Сабактын түзүлүшүнө байкоо жүргүзөт	Календардык пландагы окуу ылдамдыгына бөлүнгөн сааттарга талдоо жүргүзөт. Окуу ылдамдыгынын курамын аныктайт. Окуу ылдамдыгы боюнча сабактын моделин түзөт.	1-2-класстагы окуу ылдамдыгы боюнча сабактын планын түзөт, байкоо жүргүзөт, анализдейт.	3-4-класстагы окуу ылдамдыгы боюнча сабактын планын түзөт, байкоо жүргүзөт, анализдейт.

Сунушталган тапшырмалар ар бир практикадагы студент аткарылуучу жумуштарга пландаштырылат, окутуучунун жумушчу программасына сунушталат. Студенттин 2-4-курста “Адабий окуу” предмети боюнча аткарган жумуштары ар бир практиканын аягында жыйынтыкталып, мектеп мугалими менен биргеликте тегерек стол уюштурулду. Бул жумуштардын тапшырмалары 2-4-класстардын “Адабий окуу” китебине карата түзүлгөн методикалык колдонмодогу сабактын үлгүлөрү пайдаланылды (1,2,3). Ар бир семестрде

эки жолудан тегерек стол уюштурулду. Бул жумуштар Жалал-Абад шаарынын №6, №17, №10, №21, Базар-Коргон районунун М.Мамбеталиев, Сузак районунун Акбаров, Манас, Ноокен районунун Т.Анаркулов орто мектептеринде апробацияланды. Баардыгы 500 окуучу, күндүзгү бөлүмдүн 100 студенти, кафедранын 12 окутуучусу, 4 изденүүчү аспиранты катышты. Акырында жыйынтыктоочу конференция, тегерек столдор уюштурулду. Аткарылган жумуштардын негизинде студенттер төмөнкү компетенттүүлүккө ээ болушат.

- окуулуктун курамын, түзүлүшүн, анын жетишкендиктерин, кемчилдиктерин, сунуштарын аныктоого;
- адабий окуу сабагынын календардык планын өз алдынча түзүүнү;
- окуучунун окуу ылдамдыгын текшерүүнү жана балоону;
- окуучунун окуу ылдамдыгы боюнча жетишкендиктерин анализдөөнү;
- окуучунун окуу ылдамдыгы боюнча жетишпестигинин себептерин анализдөөгө

Жогоруда башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүдөгү окуунун ылдамдыгын текшерүү жана баалоо технологияларын жогорку окуу жайларында башталгыч класстын мугалимдерин даярдоодогу проблемаларына арналды. Аткарылган жумуштардын студенттин өз алдынча иштерин педагогикалык практикада апробациялоо менен практикаланды. Студент-практиканттар жалпысынан окуу китебине анализ жасоодон, календардык планды өз алдынча түзүүдөн, чыгарманын жанры боюнча сабак өтүүдөн, текстти талдоодон, текстти талдоодон, окуучулар менен жекече иштөөдөн, окуу ылдамдыгын жүргүзүүдөн проблемалар болду. Бирок бул жумуштарга өз учурунда кеңештер уюштурулду, практикалык сабактарда алар боюнча бир топ жумуштар жүргүзүлдү. Бул проблемаларды четтетүүдө төмөнкү сунуштар эске алынса ыңгайлуу болот деген ойдобуз. Бул сунуштамалар болочок адистин кесиптик компетенттүүлүгүн арттырууга чоң көмөк көрсөтөрү талашсыз.

Жыйынтыктар:

1. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн “Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы” кайрадан иштелип чыкса. Себеби, бул эмгек 1965-жылдан бери басыла элек;
2. Студент практикада аткаруучу жумуштардын окуу-методикалык колдонмосу иштелип чыкса;
3. Окуу ылдамдыгын текшерүү үчүн тексттердин жыйнагы иштелип, аларды уюштуруунун методикалык колдонмосу иштелсе.

Колдонулган адабияттар:

1. **Абдухамидова, Б.А.** 2-класста Адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / Б.А.Абдулахамидова, К. Ибраимова, С.К. Рысбаев.–Бишкек, 2013.
2. **Абдухамидова, Б.А.** 3-класста Адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / Б.А.Абдулахамидова, К. Ибраимова, С.К. Рысбаев. –Бишкек, 2013.
3. **Ибраимова, К.** 4-класста Адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / К. Ибраимова, Б.А. Абдухамидова, С.К. Рысбаев.–Бишкек, 2013.
4. Башталгыч класстардагы окууга коюлуучу базалык талаптар.–Бишкек, 2014.– Б.3-34.
5. Кыргыз Республикасынын мектептеринде билим берүүнүн мамлекеттик стандарты–Бишкек, 2006.- Б.7-15.
6. **Рысбаев, С. А.** Адабий окуу. Кыргыз мектептеринин 4-класстары үчүн окуу китеби [Текст] / С.А. Рысбаев, К. Ибраимова, Б.А. Абдухамидова.–Бишкек, 2016. –Б.59-62.
7. **Сакиева, С.С.** Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы: теориясы жана практикасы [Текст] /С.С. Сакиева. –Бишкек, 2017.–279 б.

V. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 338.48(575.2)

Дарыбек уулу Д.
аспирант, Кыргызско-Узбекский университет
Матазимов Н.К.
старший преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет

«КЫРГЫЗ-АТА» МАМЛЕКЕТТИК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК ЧӨЙРӨСҮНДӨ, ТОКОЙ ӨСТҮРҮҮ ШАРТТАРЫНЫН МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Кыргызстандын аймагындагы өзгөчө корукка алынган аймактарды коргоо-азыркы коомдун талабы. Макалада өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын бири - “Кыргыз-Ата” мамлекеттик жаратылыш паркынын токойлуу жерлери деңиз деңгээлинен 2200- 3500 м. жана андан бийик чектерде Памир-Алай тоо системасынын жантаймаларында жайгашкан жерлерде, улуттук жаратылыш парктын аймагындагы басымдуулук кылган өсүмдүктөрдүн абалы жөнүндө мүнөздөлөт. Андан сырткары жыгач породасындагы өсүмдүктөрдүн түрлөрү негизинен аз сандуу болуп, суулардын куймаларында сейрек бак-дарактар катары жолугушунун себептери жөнүндө каралды.

***Ачык сөздөр:** Кыргыз-Ата жаратылыш паркы, щелочтуу реакциясы, суткалык температура, паркынын флорасы, арча токой.*

ХАРАКТЕР ВЫРАЩИВАНИЯ ЛЕСА В ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА “КЫРГЫЗ-АТА”

Защита местности, которые под особым наблюдением в Кыргызстане-это требование общества. В статье излагается о состоянии более распространенных растений, в одной из особо защищаемых природных мест “Кыргыз-Ата”, в лесных частях государственного парка 2200-3500 метра над уровнем моря и которые расположены еще выше в горной системе Памир-Алай. Кроме этого, рассмотрено причины редкости деревьев рядом с водой и виды растений породы-дерево.

***Ключевые слова:** природный парк “Кыргыз-Ата”, щелочные реакции, суточная температура, флора парка, сосновый лес.*

PECULIARITIES OF FORESTS' GROWTH IN THE ECOLOGICAL CONDITIONS OF STATE NATURAL PARK «KYRGYZ – ATA»

The demand of modern society is the protection of local places, which under special control of Kyrgyzstan. The article describes conditions of the most popular plants in one of the protective natural places “Kyrgyz-Ata”, in the forest parts of state park 2200-3500 meters on the sea level and which situated more higher in the mountainous range of Pamir-Alay. Except it reviewed the reason of rare trees near the water and kinds of the wooden breed plants.

Key words: *natural park “Kyrgyz-Ata”, alkali reaction, day temperature, flora of the park, pine forest.*

“Кыргыз-Ата” мамлекеттик жаратылыш паркынын токойлуу жерлери деңгээлинен 2200-3500м жана андан бийик чектерде Памир-Алай тоо системасынын жантаймаларында жайгашкан. Ал көпчүлүк жагынан географиялык абалдын өзгөчөлүктөрүн аныктап турат. Токойлуу жерлердин тоолуу рельефи бийиктик зонасы менен кескин айырмаланып турат. “Кыргыз-Ата” МЖУПнын токойлуу жерлери райондун тоолуу түштүк бөлүгүндө, райондук борбордон 35км, Ош облусунан 70км аралык алыстыкта жайгашкан. Анын 11172 га аянты бир эле Карагой капчыгайында тыгыз жайгашып жана баардык жагынан Ноокат токой чарбасынын жерлери менен чектешет.

Бүткүл аймагы рельефке катуу бөлүнүшү менен, суу бөлүп турган кыркаларынын жана тилкелеринин көптүгү менен айырмаланат, алардын ортосунда көптөгөн аскалардын ортосунда кууш суу өзөндөрү жайгашкан. Аймактын негизги бөлүгүн байыркы Палеозой эрасынын калдыктары түзөт. Алар топурактуу, чополуу, кремнийлүү, көп учурларда метаморфазалангандыгы менен айырмаланат. Улуттук жаратылыш парктын рельефинин өнүгүшү тектоникалык денудациялык процесстерден жана мөңгүлөрдөн улам болгон. Карагой, Курган сууларынын башаттарында узундугу 2-3 м анча чоң эмес мөңгүлөр каптаган. Суу жээктеринде байыркы муз каптоонун издери бар. 2200-3500м. бийиктиктеги рельеф катуу айырмаланат. Көпчүлүк учурларда шамалдан улам жантаймалар майда топурактуу, шамалдын ылдамдыгы анын бийиктигине жана түндүктөн түштүккө карай жантаймаларына жараша азаят. Деңиз деңгээлинен 2900 м. бийиктикте негизинен жарым шар түрүндөгү жана түркстан арчалары өсөт. Токой тилкесинин чектеринде түндүк жантаймасынын көпчүлүк бөлүгүнүн кыртыштары, өсүмдүктөрүнүн өсүшү жакшы жана энелик пордалардын чыгышы сейрек.

Тегиз жерлерден айырмаланып тоолордо климат рельеф менен шартталган ар түрдүүлүгүнүн көптүгү менен мүнөздөлөт. Улам бийиктеген сайын абанын жана кыртыштын температурасы төмөндөп, белгилүү бир чекке чейин жаан-чачын көбөйүп, вегетация мезгили кыскарат. Парктын аймагындагы климаттын башкы себеби вегетациялык мезгилдин экинчи жарымындагы кургактыгы болуп саналат. Аймактагы абанын орточо жылдык температурасы $4,3\text{ }^{\circ}\text{C}$, ал эми жылдык амплитудасы $20\text{ }^{\circ}\text{C}$ түзөт. Өзгөчө суук ай январь – $5,1\text{ }^{\circ}\text{C}$.

Эң ысык июнь айы болуп саналат, анын орточо температурасы $14,9\text{ C}^0$ максимум $29,2\text{ C}^0$.

Суук болбогон мезгилдин узактыгы орточо 185 күн (157ден 212 күнгө чейин). Жылуу орточо суткалык температура апрель айынан октябрь айынын ортосуна чейин туруктуу болот, бирок көпчүлүк учурларда кечки жаздагы жана эрте күздөгү сууктар да болуп турат.

Парктын аймагындагы кыртыш катмарын бөлүштүрүүдө жалпы закон ченемдүүлүк байкалат: арчалуу зонасында негизинен кыртыштардын төрт тиби өнүккөн. Ачык-күрөң жана күрөң кыртыштар деңиз деңгээлинен 2400-2700 м. бийиктикке таралган. Алардан жогору жарым шар түрүндөгү жана түркстан арчалары өскөн жерлерде тоолуу-токойлуу күрөң кыртыштар бар. Бул дүйнөсү такталып, 350дөн кыртыштар мурунку типтерге караганда түзүлүшү жана щелочтуу реакциясынын аздыгы менен артыкчылыкка ээ. Башка типтеги кыртыштар кеңири таралган эмес.

Улуттук жаратылыш паркынын флорасынын ар түрдүүлүгү

Өсүмдүктөр дүйнөсү улуттук паркта толук изилденип бүтө элек. 2011-2018-жылдары улуттук парктын кызматкерлери тарабынан парктагы өсүмдүктөр ашуун түрү бар экендиги аныкталган. Анын ичинен: бадал-дарактардын 20 түрү, өсүмдүктөрдүн 206 түрү аныкталып, алардын ичинен 26 түрү кызыл китепке киргизилген. Азыркы убакта изилдөөлөр улантылууда. Өсүмдүктөрдүн толук изилдениши үчүн бул багытта илимий иштер улантылып, жылдын ар мезгилдеринде каралышы керек. Андан башка улуттук парктын ичинде жайгашкан КРнын УИАсынын Кара-Кой тажрыйбасынын аянтында башка жактан алынып келинген бадал-дарактардын 83 түрү эгилген. Азыркы убакта алардын 59 түрү биздин шартка ыңгайланышып, өсүп жатат. Негизги улуттук жаратылыш парктын аймагындагы басымдуулук кылган өсүмдүк арча болуп саналат. Арча токойлорунун структурасы боюнча адатта өсүмдүктөрдүн жоондугу 0,1-0,2ден 0,5-0,6 чейин болот. Ал эми 0,8ден 1,0ге чейин болгон токой каптаган аянт 1% тен ашпайт жана жетүүгө кыйын болгон жерлерде гана бар. Башка жыгач породасындагы өсүмдүктөрдүн түрлөрү негизинен аз сандуу болуп, суулардын куймаларындагы сейрек бак-дарактар катары жолугат. Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркынын флорасынын басымдуулугун түзгөн өсүмдүктөр жөнүндө төмөнкү таблицада келтирилет.

Таблица 1- Тастыкталган маалымат “Кыргыз-Ата ” МУЖПнын илим-изилдөө борборунан алынды

№	Өсүмдүктөрдүн аталыштары	Түрү боюнча кездешкен саны
1.	Арча	5
2.	Кайың	3
3.	Тал-теректер	3
4.	Четин	2
5.	Чычырканак	2
6.	Долоно	2
	Бөрү карагат	1
7.	Карагат	1
8.	Ит-мурун	2
9.	Шилби	4
10.	Табылгы	2
11.	Этрагон	1
12	Ыргай	3
13	Чие	2
14	Кузиния	3
15	Флемис	1
16	Эремурус	1
17	Шыбак	2

Арча токойлорундагы чөптөрдүн составы ар кандай. Бул негизинен табигый факторлордон гана эмес, ошондой эле антропогендик мүнөздөгү себептерден: мал жаюудан, чөп чабуудан, күнүмдүк жашоо шарт түзүү үчүн кыюулардан жана башкалардан келип чыгат. Улуттук жаратылыш паркынын арча токойлоруна мүнөздүү өзгөчөлүк алардын сейректиги жана жайгашуу оорду болуп саналат. Күн нуру көбүрөөк тийген мындай өсүмдүктөрдө күндү жакшы көргөн өсүмдүктөр басымдуу болушун шарттайт. Бирок микроклиматтык жана кыртыштык шарттар чөп өсүмдүктөрүнүн ар кандай болушуна таасир этет. Негизинен жайык жерлерде сейрек жайгашкан бак-дарактардын

ортолорунда жарык жерди сүйгөн өсүмдүктөр көбүрөөк болсо, ал эми бак түбүндө көлөкөлөрдү сүйгөн өсүмдүктөр өсөт. Парктын бүткүл аймагында жыл сайын малды көп жаюунун натыйжасында эстрагон, кузиния, майда жалбырактуулар, флемис, эремурус, миң тамыр, шыбак жана башкалар сыяктуу мал жебеген же көп жеген өсүмдүктөр катастрофага кабылууда.

Мындан тышкары өрөөндүн көпчүлүк бөлүгүндө туруктуу жашаган калк хутор түрүндө жайгашуусу жана токойду отун үчүн кыюлар, аянттарды чабындылар жана айдоолор катары өздөштүрүү, башаламан мал жаюу арча өсүмдүктөрүнүн тик жана жантаймаларда гана сакталышына алып келүүдө.

Тоо жантаймаларындагы эрозиялык процесстерди четтетүүдө бадал-дарак өсүмүктөрү башкы жана таасирдүү роль ойной тургандыгы жалпыга белгилүү. Өсүмдүктөр жана бадал-дарактар тик жана жантаймаларда гана өсүү бул жердин кыртышын бекемдеп, аны селден жана жууп кетүүдөн коргойт.

Жыйынтыктар:

1. Улуттук жаратылыш парктын табигый жаратылышын сактоо максатында алгылыктуу иш-чараларды уюштуруу;
2. Жоголуп бара-жаткан өсүмдүктөрдүн түрлөрүн аныктоо, аларды сактап калуунун ыкмасын жүргүзүү;
3. Антропогендик факторлордун арча токойлорго, өсүмдүктөргө тийгизген таасирлерин аныктоо, ага карата улуттук жаратылыш паркынын өздүк чараларын мыйзам чегинде жөнгө салуу.

Колдонулган адабияттар:

1. **Токторалиев, Б.А.** “Кыргыз-Ата” улуттук жаратылыш паркы (Азыркы абалы, маселелери жана келечеги) [Текст] / [Б.А.Токторалиев, Б.Н. Шамшиев, С.С. Мурзакулов, Ы.К. Ааматов].-Ош: 2010.- 96с.
2. Летопись природы ГНПП “Кыргыз-Ата”. Книга1. т. 1. 2008.
3. **Шамшиев, Б.Н.** Экологические особенности территории Кыргыз Атинского природного парка Кыргызстан [Текст] / Б.Н. Шамшиев. –Бишкек, 2001.- 548с.

СОДЕРЖАНИЕ

I. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

- **Ташалиева М. М.**
Традиция, проводы невесты Мургабских кыргызов.....5
- **Ташалиева М. М.**
Традиции после проводов невесты на примере Мургабских кыргызов.....14

II. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

- **Насыров А.Т.**
Предложения по внедрению механизма государственного регулирования антикоррупционной деятельности в экономике.....22
- **Насыров А.Т.**
Основные проблемы борьбы с коррупцией в Кыргызской Республике.....32

III. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- **Тилекова Н.Д.**
Роль литературы в процессе формирования профессиональной культуры студентов.....43
- **Алиева Р.В.**
Традиции классики в становлении феномена Чингиза Айтматова.....51
- **Мамрасулова А.Б.**
Феномен культуры речи в обучении английского языка.....57
- **Шарипова Ч.Р.**
Передача колеронимов немецкого языка в идиомах.....62
- **Шарипова Ч.Р.**
Цветобозначения в произведениях знаменитых немецких писателей.....68
- **Сакиева С.С., Орозбаева А.**
Использование дидактических материалов в обучении и кыргызскому языку начальных классов: практика и инновация.....73
- **Кокоева Т.С.**
Отражение особенностей национального менталитета в пословицах и поговорках русского и кыргызского языков.....81

• Адышева Н.К. Идея нравственности в произведениях Ч.Айтматова.....	86
• Молдоева Ы.И. Модальные глаголы как средство выражения необходимости на английском языке.....	92
• Молдоева Ы.И. Важность ролевых игр в преподавании английского языка.....	97
• Жакыпова Д.М. Грамматические значения наречий в общекатегориальной системе разноструктурных языков.....	101

IV. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

• Исаков Т.Э., Атабаев А.А. Эффективная организация самостоятельной работы студентов по кредитной технологии-основное звено приобретения качественных знаний.....	108
• Тыныбекова Ч.А. Особенности использования информационно-коммуникационных технологий в организации самостоятельной работы студентов.....	114
• Мамрасулова А.Б. Коммуникативная культура будущего педагога и его педагогические условия для развития.....	120
• Заирова А.Р. Одно и двусоставность в предложениях.....	125
• Баитова Б.Т. Методологические основы обучения компетентности в колледжах по предмету Манасоведения.....	129
• Таштанбекова Т.Т. Особенности применения метода “Стартовый эксперимент” на уроках физики.....	135
• Абиева Ю.К. Технология проверки скорости чтения в начальных школах.....	143

V. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ

• Дарыбек уулу Д., Матазимов Н.К. Характер выращивания леса в экологических условиях государственного природного парка “Кыргыз-Ата”.....	151
--	-----

CONTENT

I. HISTORICAL SCIENCES

- **Tashalieva M.M.**
The tradition of seeing the bride Murghab Kyrgyz.....5
- **Tashalieva M.M.**
Posm – wedding ceremonies.....14

II. ECONOMIC SCIENCES

- **Nasirov A.T.**
Proposals for the implementation of the mechanism of public regulation
of anti-corruption activities in the economy.....22
- **Nasirov A.T.**
The main problems of the fight against corruption in the kyrgyz republic.....32

III. PHILOLOGICAL SCIENCES

- **Tilekova N.D.**
Literary education as a factor of forming the culture of students.....43
- **Alieva R.V.**
Traditions of classics in formation of the phenomenon of Chingiz Aitmatov.....51
- **Mamarasulova A.B.**
The phenomenon of the culture of speech in teaching English.....57
- **Sharipova Ch.R.**
Transference of coloronums in german language in idioms.....62
- **Sharipova Ch.R.**
Color assessment in the works of famous German writers.....68
- **Sakieva S.S., Orozbaeva A.**
The use of didactic materials in teaching Kyrgyz language
in elementary grades: practice and innovation.....73
- **Kokoeva T.S.**
The reflection of peculiarities of the national mentality in proverbs and
sayings in Russian and Kyrgyz languages.....81
- **Adysheva N.K.**
The idea of upbringing in the wjrks of Ch.Aitmatov.....86

- **Moldoeva Y.I.**
Modal verbs as a means of expressing the necessity in English.....92
- **Moldoeva Y.I.**
The importance of role-play in teaching English.....97
- **Jakypova D.M.**
The grammatical meaning of adverbs in the general categorical
system of languages of different structures.....101

IV. TEACHING SCIENCES

- **Isakov T.E. , Atabaev A.A.**
Credit technology to have a quality education in organizing the
independent work of students EFFECTIVE main constituents.....108
- **Tynybekova Ch.A.**
Advantages of using the information and communication
technologies in the organization of students' individual work.....114
- **Mamarasulova A.B.**
Communicative culture of future educator and
pedagogical conditions for developing.....120
- **Zairova A.R.**
Simplicity and complexity in sentence.....125
- **Baitova B.T.**
Methodological foundation of teaching on the basis of competency
of the subject of study Manas taanuu.....129
- **Tashtanbekova T.T.**
Peculiarities of application of the method starting experiment at lessons of chemistry.....135
- **Abieva U.K.**
Technology of verification of the rate of reading in the initial classes.....143

V. GEOGRAPHICAL SCIENCES

- **Darybek uulu D. , Matazimov N.R.**
Peculiarities of forests growth in the ecological conditions of state
natural park «Kyrgyz-Ata».....151

Адрес редакционно-издательского совета:

723500. г.Ош, ул. Исанова,79, Кыргызско-Узбекский университет. Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника», тел.: (03222)4-20-79, 4-20-92; тел/ факс 4-20-79, 5-53-45.

E-mail: ismanov1970@mail.ru; nurkyz.alisherovna78@bk.ru

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской Республики (пр. №1770; рег.свид. № 387 от 23.06.1999г.) и Национальной книжной палатой Кыргызской Республики (ISSN 1694-5220)

Номер подготовили: М.М.Исманов, Н.А. Салиева.

Сдано в набор 03.12.2018. подписано к печати 24.12.2018. печать офсетная. Гарнитура «Times», шрифт 12. Объем 13,3 усл. П.л. Заказ ... Тираж 200 экз.

